

ISSN 1814 - 6961

ОТАН ТАРИХЫ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

**Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2016, № 3 (75)**

3 /2016

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ғылым Комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Бас редакторы:

Ханкелді Әбжанов

Редакциялық алқа:

Р. Абдуллаев (Өзбекстан), Н. Аблажей (Ресей), Б. Аяған, М. Әбусейітова,
С. Әжіғали, Н. Әлімбаев, Б. Байтанаев, Қ. Жұмағұлов, Ғ. Кенжебаев, Б. Көмеков,
Мансура-Хайдар (Үндістан), Р. Масов (Тәжікстан), Ә. Мұқтар, В. Плоских
(Қырғызстан), Ю. Петров (Ресей), О. Смағұлов, Сон Ен Хун (Оңтүстік Корея),
Е. Сыдықов, А. Тасболатов, У. Фиерман (АҚШ), А. Чубарьян (Ресей)

Бас редактордың орынбасары:

С. Смағұлова

Жауапты редактор:

З. Төленова

Редактор:

Р. Көбеев

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ.,
Шевченко көшесі, 28,
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
«Отан тарихы»
журналының редакциясы
Телефон: 272-68-46
E-mail: kazhistory@bk.ru
Электрондық мекен-жай:
www.iie.kz

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім
министрлігінде 1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да
көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

**Мазмұны
Содержание
Contents**

**Тарих теориясы
Теория истории
Theory of History**

ЖАКИН М.С.

Еуразия далалық өркениетінің циклдық даму заңдылығы.....5

**Тарих және тұлға
История и личность
History and Person**

МҰҚТАР Ә.Қ., АХМЕТОВА Ұ.Т.

Қарабай сұлтан және оның ұрпақтары тарихынан.....17

АБУЕВ К.К., КАЖЕНОВА Г.Т.

Казахи и казаки в научном наследии Ч. Валиханова.....32

ПОЧЕКАЕВ Р.Ю.

Чокан Валиханов о политико-правовом устройстве
Восточного Туркестана.....42

**Тарих толқынында
В потоке истории
In the Stream of History**

СЕКСЕНБАЕВА Г.А.

Международные организации и аудиовизуальное наследие.....54

БАҚТОРАЗОВ С.У.

Кеңестік биліктің алғашқы жылдары Әулиеата өңірінде
қалыптасқан қоғамдық-саяси ахуал.....62

ТОҚБЕРГЕНОВА З.С.

Түркістан өлкесіндегі ұлттық-саяси ұйымдардың ақпан
төңкерісінен кейінгі қызметі.....68

АЛПЫСПАЕВА Г.А., САЯХИМОВА Ш.Н.

Судьбы немецких семей в Казахстане
(вторая половина XIX-XX вв.).....80

**Тарихнама және деректану
Историография и источниковедение
Historiography and Source Studies**

TULIBAYEVA ZH. M.

«*Ulus-I Arba-Yi Chingizi*» of Mirza Ulugh Bek as a Source on the
History of Kazakhstan and Central Asia in the Middle Ages.....90

ИГИБАЕВ С.К.

Казахи и народы Сибири в сочинении И.Е. Фишера
«Сибирская история».....97

ЖУСУПОВА Л.К., Е.К. ЖУСУПОВА Проблемы изучения рукописного фонда М.Ж. Копеева.....	106
--	-----

БИМЕНДИЕВ А.Ш. Еще раз о термине «жуз».....	112
---	-----

**Этнология, археология және ескерткіштану, музейтану
Этнология, археология и памятниковедение, музееведение
Ethnology, Archaeology, Monument Studies, and Museology**

ДЖУМАНАЛИЕВ Т.Д. Дуальная этнополитическая организация номадов Приятаншанья в XVI-середины XVIII веков.....	126
--	-----

ИБРАЕВА А.Ғ., КОЛУМБАЕВА З.Е. Кенес кезеңіндегі Қазақстан музейлерінің қорларын жабдықтаудың ерекшеліктері.....	133
--	-----

**Тарих және демография
История и демография
History and Demography**

ТАЛДЫБАЕВ Ж. Қазақ халқы: құрамындағы тарихи демографиялық өзгерістер (1926-1959 жж.).....	142
---	-----

**Дін мәселелері
Вопросы религии
Religious Issues**

ӨТЕПОВА Г., ҚАСҚАБАСОВА А. Ресей империясының заңнамалық мәліметтері бойынша Қазақстандағы дін мәселелері.....	153
---	-----

**Жас ғалымдар зерттеулері
Исследования молодых ученых
Researches of Young Scholars**

ОМАРОВА У.А. Конфликт между Чампой и Юаньским Китаем.....	160
---	-----

ӘДІЛЖАНОВ Н.Б. Қазақстандағы демократиялық үрдістердің қалыптасу кезендері (тарихи-саяси аспекті).....	169
---	-----

**Мерейтой
Юбилей
Anniversary**

ӘБЖАНОВ Х.М. Академик Б.А. Тулепбаев.....	179
---	-----

АЛДАЖҰМАНОВ Қ.С., ТӨЛЕНОВА З.М. Академик М.Қ. Қозыбаев.....	182
---	-----

ТАРИХ ТЕОРИЯСЫ ТЕОРИЯ ИСТОРИИ THEORY OF HISTORY

ӘОЖ 94:[392.31+008] 4/5

М.С. Жакин¹

¹Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
Этномәдени және тарихи-антропологиялық зерттеулер орталығы
Қарағанды қ., Қазақстан

ЕУРАЗИЯ ДАЛАЛЫҚ ӨРКЕНИЕТІНІҢ ЦИКЛДЫҚ ДАМУ ЗАҢДЫЛЫҒЫ*

Аннотация

Мақала Еуразия аумағындағы көшпелілер мемлекеті дамуының циклдық тұжырымдамасына арналады. Қазақтар және олардың арғы бабаларының тарихынан ғылымға белгілі фактілерді және тарихи сана ұғымдарын талдау арқылы «жеті аталық» циклдық даму заңдылығы анықталды. Көшпелі қазақтардың тарихи санасының орталық ұғымы ретінде «Жеті ата» ұғымының мәні мен мазмұны талданды. Нәтиже ретінде Еуразия көшпелілері тарихының «жеті аталық» циклдық кезендерге бөлу тұжырымдамасы ұсынылды.

Түйін сөздер: далалық өркениет, даму, цикл, «жеті ата», ру, ел, шежіре, кезендерге бөлу, тайпалық одақ, мемлекет, империя, дағдарыс, орнығу, гүлдену.

Мақалада қарастырылатын тақырып далалық өркениеттің, оның ішінде, көшпелі қазақтар мен оның арғы бабалары мекендеген Еуразия кеңістігіндегі тарихи оқиғалардың өрбу ерекшелігін көрсететін мемлекеттердің циклдық дамуының жаңа тұжырымдамасына арналады. Бұл мәселені көтеруге осы кезге дейінгі еліміздегі тарих және этнология ғылымында Еуразия көшпелілерінің тарихын кезендерге бөлудің және олар құрған мемлекеттердің өзіндік ерекшелігін анықтайтын теориялық мәселелердің шешілмей келуі себеп болып отыр.

Тарих ғылымында О. Шпенглердің [1], А.Дж. Тойнбидің [2], Л.Н. Гумилевтің [3] және т.б. циклдық теориялары белгілі. Бірақ, бұл аталған теориялардың біреуінде де көшпелілердің өздеріне тән тарихи құбылысты тану мен түсінуін бейнелейтін тарихи сана ұғымдары қарастырылмайды. Ал, ол ұғымдар шежіреде жазылып, ауызша қолданыста осы күнге дейін сақталып келеді. Қарастырып отырған мәселеміздің кілті осы ауызша мұрада жатыр.

Сондықтан, осы күнге шейінгі белгілі циклдық теорияларда тарихи үдерістің отырықшы өркениеттегі нұсқасы ғана түсіндіріліп келді. Ал көшпелілерде өздеріне тән өркениеттің болуы мүмкін деген пікірге күмәнмен қарап келді. А. Тойнби көшпелілердің өркениетін тұйыққа апаратын жол деп, оның даму мүмкіндігіне күмәнмен қарады. Ал шындыққа келсек, әлемдік тарихи үдерістегі ең маңызды деген құбылыстардың: бір құдайға сенетін әлемдік діндердің (монотеизм), жаулау нәтижесінде пайда болған алғашқы мемлекеттердің, соңынан, ортақ тілдік семьялардың қалыптасуына тікелей себепші және ұйытқысы болған Еуразия көшпелілері еді.

Бұл мәселенің осы күнге шейін «жабулы қазан» күйінде қалуына тарихшылар санасында этнографиялық фактіні «ескінің жұрнағы», «қалдық» деп есептейтін үстірт түсінік үстем болуы себеп болды. Ал көшпелілер өркениетіндегі фактілерді қарастырғанда оның өзіндік даму ерекшелігі есепке алынбай, оған жат, таным-түсінігі қарама-қайшы келетін отырықшы өркениеттердің тарихи құбылыстарына

арналған теориялар қолданылып келді. Нәтижесінде Еуразия кеңістігіндегі дадалық өркениеттің, көпшелілер құрған мемлекеттердің өзіндік даму ерекшелігі мәселесі осы күнге шейін шешілмей келді.

Бұл мәселені шешу үшін біріншіден, ауызша тарих (шежіренің) дерегін ғылыми айналымға енгізу; екіншіден, шежіре мен саяси тарих фактілерін салыстыру; үшіншіден, алынған нәтижелердің объективтілігін тексеру, яғни, ұсынылып отырған далалық өркениеттің циклдық даму заңдылығы атты жаңа тұжырымдаманы Еуразия көшпелілерінің далалық өркениеті тарихының барлық кезеңдерін түсінуге және түсіндіруге қолданып көру қажет.

Жоғарыда аталған міндеттердің алғашқы екеуі жартылай орындалып, нәтижесі жарияланды [4]. Бұл мақалада алдыңғы міндеттерге қысқаша тоқталып, негізгі көңілді үшінші міндетті орындауға бөлеміз.

Бірінші міндетті орындау үшін қарастырып отырған мәселеміздің шешілуіне себепші болатын қазақтың жазба шежіре мен ауызша тарихта қолданатын ұғымдарын алдық. Оған рулық ұйымның таксономиялық деңгейлерін бейнелейтін орталық ұғымдар: «жеті ата», «ата баласы» жатады. «Рудың» төменгі деңгейі «аталас», «ата баласы» деген атаулармен беріліп, нақты туыстыққа меңзейді. «Ата» туыстықтың номенклатуралық термині. «Ру» ұғымының одан айырмашылығы – уақыт бойындағы туыстық байланыстың абстрактілі мәніне меңзейді. Сондықтан, оның деңгейін анықтау үшін «ру» қалыптасатын деңгей – «жеті ата» ұғымын қолданады. Бұл жерде уақыт бойындағы байланысқа меңзейтін акцент пен жеті ұғымының қолданылуы кездейсоқ емес. Қазақ халқы құрамындағы Арғын ішіндегі Қаракесектің кейбір руларына қатысты шежіре мәліметтерін талдау мен нақты тарихи фактілермен салыстыру кезінде кез келген жетінші ата рудың негізін қалаушы бола бермейтіні анықталды [Кесте 1].

Егер, «жеті ата» деген ұғымды, жетінші атаны анықтау деп түсініп, кез-келген бағытта есептеуге жол берсек: өзінен арғы аталарына қарай, немесе кез-келген арғы атадан бері қарай санамалап келсек, бәрі бір, әр ұрпақтың өз жетінші атасы болады, яғни, әр жаңа ұрпақтың пайда болуымен жаңа ру түзіліп шығу керек, немесе, керісінше, әр арғы аталарымыздың өз жетінші ұрпағынан кейін жаңа «ру» түзіліп отыруы керек. Бұлай санамалаудың еш қисынға келмейтіні түсінікті. Ал, неге сүйенетініміз – беймәлім. Адам руды қисынсыз, өз тілегімен таңдай ма? Рудың бөлшектенуі, одан жаңа рудың бөлініп шығуы әр жаңа ұрпақ сайын болып жатпайтыны өзінен өзі түсінікті. Яғни, есептеудің жүйесі нақты өмір сүріп жатқан қазіргі адамнан да, кез-келген арғы атадан да басталмайды. Ол көшпелілер қоғамының әлеуметтік-саяси және экономикалық даму заңдылықтарымен байланысты негізгі сәттерінен басталады. Осы сәттерде рулардың қайта құрылу үдерістері іске асып жатады. Ол қалай анықталады?

Қаракесек құрамындағы кейбір рулардың шежірелік мәліметтері мен тарихи деректерді салыстыра талдау кезінде жеті ұрпақтың өмірі ұзақтығы 200 жыл шамасында болатыны ($7 \times 30 = 210$) және ру статусына ие болу сәттері мен қазақ хандығы дамуының негізгі сәттері дәл келетіні анықталды [Кесте 1]. Әр ұрпақтың жасын шартты түрде – 30 жас деп, адам өмірінің ұзақтығын орташа – 70 жас деп алдық. Осы хронологияны шығу тек шежіресінің тұсына қойдық. Тұяқ тірейтін даталарды нақты өмір сүрген тарихи тұлғалардың өмірбаянынан алдық. Шежіредегі арғы аталар өмірінің хронологиясы тұсына қазақ хандығының негізгі кезеңдері даталарын қойдық.

Нәтижесінде, Қаракесектің «өмір сүрген» уақыты Қазақ хандығының құрылуымен, әсіресе, ең басты заң – «Қасым ханның Қасқа жолы» қабылданған кезбен дәл келеді. (Қаракесектің «өмір сүрген» уақыты – 1460-1530 ж., Қазақ хандығының құрылуы мен Қасым ханның «өмір сүрген» уақыты – 1453-1523 ж.) [Кесте 1].

Кестедегі шығу тек тізімінде Қаракесектен кейін келетін екі ата (Сарымнан – Түйте, Майқы, Машайдан – Ақша мен Бошан) ру атауы статусына ие болмаған,

яғни, неге екені белгісіз ру атына айналмаған. Ал келесі төртінші ұрпақ – Сарым, ру атауына ие болған және басқа рудан қабылданған Машаймен қатар өмір сүрген уақыттары Хақназар мен Есім ханның түсіне дәл келеді. Бұл кезде жаңа заң – «Есім ханның Ескі жолы» қабылданған. (Сарым мен Машайдың өмір сүрген уақыты – 1550-1620 ж., Хақназар ханның хандық құрған кезінен Есім ханның қайтыс болғанына дейінгі уақыт – 1580-1628 жж.).

Сарымнан кейінгі үш ұрпақтың аты ру атауы мәртебесіне ие болмайды, ал сегізінші ұрпақ – Қоңырбай, ру деп есептеледі. Оның замандастары: Берлібай, Түйте және Айдаболдардың да аты ру атауына айналған. Бұл сегізінші ұрпақтың өмір сүрген уақыты (1670-1740 ж.) Тәуке ханның билігі түсі (1680-1715 ж.) мен «Жеті жарғы» заңының қабылданған кезімен дәл келеді [Кесте 1].

Ру атауына Қаракесек қазақ хандығының құрылған кезінде ие болады, ал Қоңырбай (туажат – 8-ші ұрпақ) қазақ хандығының тәуелсіздік тарихы аяқталған кезде ие болады. Бұдан «жеті ата» ұғымы мен «ру» атауы статусына ие болу әр 100 жыл сайын (Сарым – Есім хан) «ата баласы» (төртінші ұрпақ) деңгейінде қайта құрылулар мен қайта қалыптасу үдерісінен өтіп отыратын, көшпелілер мемлекетінің өмір сүру ұзақтығымен тікелей байланысты деген қорытынды шығады. Бұл сөйкестік кездейсоқтық па?

Енді, осы 200 жылдық «жетіталық» цикл қазақ және оның арғы аталарының бастарынан кешкен барлық тарих кезеңдерінен қаншалықты көрініс табатынын тексеріп көрейік.

Диаграммадағы екі жүз жылдық цикл қазақ халқының көне заманнан бергі тарихы бойында тұрақты көрініс табады. Диаграммада казактардың және оның арғы бабаларының қола дәуірінен осы күнге шейінгі және болашақтағы мемлекеті тарихының 200 жылдық циклмен даму барысы бейнеленген [Диаграмма 1].

Цикл үш деңгейден құралады. Оларға мифтік, саяси және әлеуметтік атаулар берілген:

Жоғарғы – «аспандық» (мифтік), «империялық» (саяси), «қуаттылық» (әлеуметтік);

Ортаңғы – «жер үсті» (мифтік), «мемлекеттік» (саяси), «қалыпқа түсу» (әлеуметтік);

Төменгі – «жер асты» (мифтік), «тайпалық» (саяси), «бытыраңқылық» (әлеуметтік).

Егер есеп нүктесін мемлекеттің пайда болуынан бастап алсақ, цикл ортаңғы деңгейдегі мемлекеттің қалыптасуынан басталады. Сондықтан, бұл деңгей мемлекет негізінің қалыптасуы үдерісін қамтитын «жер үсті» тарихы кезеңі деп аталды. Пайда болған мемлекеттің өмір сүру ұзақтығы 200 жылға созылады. Бұл циклдың алдында қандай циклдың болғанына байланысты, яғни, егер алдыңғы мемлекет «қуаттылық» кезеңін басынан кешірсе, кейінгі мемлекет негізін құрап тұрған рулар одағының басы бірікпейтін «бытыраңқылық» кезеңін басынан кешуге мәжбүр болады. Немесе, керісінше, алдыңғы мемлекет «бытыраңқылық» кезеңін басынан кешірсе, кейінгі пайда болған мемлекет тайпалық одақтардың емес, өзі сияқты тайпалық одақтарының басын біріктірген мемлекеттермен бірігіп, мемлекеттер конфедерациясын құрып, белсенді сыртқы саясат жүргізіп, өз мүддесіне төңірегіндегі отырықшы-жерөндеуші халықтар мен мемлекеттерді бағындыра бастайды.

Егер есеп нүктесін мемлекеттің пайда болуы емес, оның (диаграммада домалақпен белгіленген) «қуаттылық» немесе (үшбұрышпен белгіленген) «құлдырау» нүктесінен бастап алсақ, мұнда да біз «қуаттылықтан» «құлдырауға» шейін, керісінше, «құлдыраудан» «қуаттылыққа» шейін цикл 200 жылды қамтитынын көреміз.

Диаграммада шаршы белгісімен белгіленген бір циклдың бастапқы және соңғы нүктесінің, яғни, мемлекеттің пайда болуы мен оның тарих саханасынан кетуінің аралығы да 200 жылды қамтиды.

Дәл осы 200 жыл көлемінде жеті ұрпақ ауысады. Көшпелі қазақтардың тарихи санасында «жеті ата» (жеті ұрпақ) ұғымының сақталып қалуы себебі де осы циклдық даму заңдылығына байланысты.

Зерттеудің алдыңғы кезеңдерінен алынған нәтижелерді тексеру мақсатында жасалған осы диаграммадағы 200 жылдық – жетіаталық циклдың қайталанып отыратынын көрсететін гипотезалық тұжырым Қазақстан аумағындағы көшпелілер мемлекетінің төртмыңжылдық тарихы бойындағы анықталған тарихи фактілермен дәлелденіп отыр.

Мақала көлемі тек қысқаша түсініктемелер беруге ғана мүмкіндік береді. Сондықтан, көлемнен тыс кетпес үшін, әртүрлі тарихи оқиғаларға байланысты даулы пікірлерге тоқталмай, тек неғұрлым белгілі тарих ғылымында қабылданған фактілерді келтірумен шектелеміз. Фактілердің негізгі қоры С.Г. Кляшторный мен Т.М. Сұлтановтың еңбегінен алынды [5].

Цикл Қазақстан аумағына б.э.д. XIX-XVII ғ. индоевропалық тайпалардың (арийлердің) келіп қоныстануымен басталады. Б.э.д. 1850-1650 жылдар аралығы – құлдырау кезеңі. Аумақты қоныстану елеулі қарсылық бола қоймағанда, жергілікті тұрғындар құлдырауға тап болғанда іске асқан.

Бұл қоныстанудан кейін жаңа (андрон) мәдениет қалыптасып, оның гүлденуі б.э.д. XV-XIII ғасырларға келеді. Диаграммда бұл кезең б.э.д. XVI ғ. ортасы мен б.э.д. XIV ғ. ортасына дәл келеді. Әсіресе, жаңа мәдениеттің гүлденуі мен диаграммдағы қуаттылық нүктесі б.э.д. XV ғ. ортасына дәл келеді. Әрі қарай андрон мәдениетінің үшінші соңғы кезеңін тарихшылар б.э.д. XII-IX ғ. деп белгілеп, яғни, 400 жылға созылды деп есептейді. Ал диаграммдағы мәлімет б.э.д. XII-X аралығы – қуаттылық кезеңі екенін меңзейді. Бұл кез жаппай көшпелілікке көшу мен арийлердің оңтүстікке бағытталған жаппай миграциясы нәтижесінде Иран, Үндістан және т.б. оңтүстіктегі, Орта Азиядағы мемлекеттік биліктерді жаулап алуымен ерекшеленеді. Осыдан кейін қуаттылық нүктесі б.э.д. XI ғ. ортасына келіп, одан әрі құлдырау басталады. Оның шегі б.э.д. 850 жылға келеді.

Осы б.э.д. IX ғасырдан бастап сақ мәдениеті қалыптаса бастайды. Ғалымдардың пікірінше сақтардың андық стилі далалық аймақтарда б.э.д. IX-VIII ғ. тұсында қалыптасты деп есептейді. Ал диаграмм бойынша өрлеу фазасы, жаңа мәдениеттің пайда болуы б.э.д. IX ғ. ортасынан басталып, толық қалыптасып болуы б.э.д. VIII ғ. ортасына келеді.

Диаграммдағы әр қарайғы мәліметтер жалпыға мәлім тарихи фактілермен ғана дәл келіп қоймайды, сонымен бірге, оларға сүйеніп тарихи оқиғалардың кейбір реңкін анықтап, неғұрлым шынай түсініктемесін беруге мүмкіндік береді.

Мысалы, диаграмма б.э.д. VIII ғ. ортасы мен б.э.д. VI ғ. ортасы қуаттылық кезеңі екенін аңғартады. Бұл сақ тарихындағы жалпыға мәлім фактілермен дәл келеді. Тарихшылар: «В конце VIII-начале VII вв. до н.э. ассирийские цари были очень обеспокоены опустошительными набегами на их владения неких конных воинов, которых они именovali гиммири... И киммерийцы (древнеиранское обозначение подвижного конского отряда,... воинственных племен...), и ушедшие за ними на юг скифы создали в Малой Азии и Северном Иране свои небольшие царства, ставшие грозой для соседей ...», – деп жазады. Келесі бір автор: «широкий пояс евразийских степей ... на век – два раньше середины I тыс. до н.э. (б.э.д. VIII-VII ғ. – М.Ж.) заволовался. Через него потянул ветерок с востока, население стало впитывать этническое влияние центрально-азиатского происхождения» [6], – деп жазады.

Шынында да, Қазақстан аумағында б.э.д. VIII ғ. мен б.э.д. VI ғ. аралығында дүбірлі оқиғалар басталады. Шығыстан басталған қуатты қысым сақтардың бастысқа жорыққа аттануына себеп болады.

Келесі бір дерек б.э.д. VIII ғ. басталған қуаттылық кезеңінің қай кезден бастап әлсірей бастағанын аңғаруға мүмкіндік беретін мәліметтерді баяндайды. Егер

қытайлықтар б.э.д. VIII ғ. соңғы ширегіне шейін «жундарды тек өз шекараларында ұстап тұрса», «б.э.д. 623 жылға қарай ... Цин патшалығының билеушісі Мугун жундарға шабуыл жасап, олардың он екі иелігін басып алды» [7, с. 122-123], – деп жазады. Бұл фактілер сақтардың тарихындағы б.э.д. VII ғ. ортасынан басталатын құлдару кезеңіне сай келеді.

Шығыс жақта (қытайлықтар мен жундарда) болып жатқан құбылыстар оңтүстік және оңтүстік-батыс бағытта да қайталанады. Ахменид державасының пайда болуы сақтарда құлдыраудың белең алуымен сай келеді. Сақтар мен парсы патшаларының арасында болған жалпыға мәлім оқиғаларға тоқталып жатпай-ақ тек осы құлдырау кезінде сақтарды жартылай болса да жаулаған патшалардың билік құрған кездерін атап өтейік: Кир – б.э.д. 553-530 ж., Дарий I – б.э.д. 522-486 ж., Ксеркс – б.э.д. 486-464 ж.

Бірақ, диаграммада көрсетілгендей б.э.д. V ғ. ортасынан бастап өрлеу кезеңі басталады. Бұл да тарихи фактілермен дәлелденеді. Егер, осы кезге шейін, парсы патшалары бірінің артынан бірі сақтарды жаулауға жорыққа шығып, ара-гідік жеңіске де жетіп жатса, енді, өрлеу кезеңінен бастап жағдай мүлде өзгереді. Дарий III Кадомон (б.э.д. 336-331 ж.) оларға қарсы соғыс емес, қайта, олардан көмек сұрайды. Және олармен одақтасып, Александр Македонскиймен соғысады. Дерек: «Дарий III был побежден, но саки дай с Танаиса сражались с македонцами и после гибели Дария. Не только выстояли против Македонского, но и заслужили предложения о союзе со стороны Александра, и участвовали в его походе на Индию» [8], – деп мәлімдейді. Бұл кезде сақтар қайта өрлеуді бастан кешіре бастаған. Сондықтан Дарий III Кадомон да, Александр Македонский де оларды жаулау емес, күштерін мойындап, одақтасуға шақырады.

Әрі қарай, б.э.д. IV ғ. ортасы мен б.э.д. II ғ. ортасы аралығы қуаттылық кезеңі.

Шындығында Қазақстан аумағында бұл кезде жаңа мемлекеттердің қалыптасқан дүбірлі оқиғалары басталады. Осы кезден бастап Қаңлы, Үйсін, Ғұн мемлекеттері пайда болады. Тіпті Қазақстан аумағын шығыстан келген қысымға төтеп бере алмай ығысып кеткен сақтар (Аршакид әулеті басқарған дахтардың ішіндегі парнылар) б.э.д. 238 жылы батысқа жорық жасап, Александр Македонский мұрагерлерін тактан тайдырып, Иранда жаңа империя (парфян мемлекетін) құрады. Ал бұдан солтүстік жақта, Батыс Қазақстан мен Еділ-Жайық бойындағы б.э.д. III ғ. дах-массагет экспансиясы жарты мың жыл бұрынғы оқиғаларды қайталап, сармат тайпасының Қара теңіз жағалауына ығысуына себеп болды. Шығыс жақта да Орталық Азиядағы жалпы жағдайдың күрт өзгеруі Сыма Цяннің пікірінше «соғысушы пашталықтар кезеңінде» (б.э.д. 403-221 ж.) болды. Бұрынғы солтүстік пен батыстағы жундардың орнына ғұндар мен юэчжілердің біріккен қуатты көшпелілер тайпалық бірлістіктері келді, ал дунхулар жөнінде олардың «күші кемеліне келді» және оларда «бір билеуші пайда болды» деп мәлімдейді.

Қытайлықтар өздерінің жаулары ретінде ғұндарды алғаш рет б.э.д. IV ғ. атайды. Ал б.э.д. III ғ. соңында Мөде Саян, Алтай және Жоғарғы Енисей тайпаларын бағындырады. Әрі қарай ол қытай императорларын бағындырып, император әулетінің ханшайымын өзіне алуға мәжбүрлеп, жыл сайын жібек магта мен мақта, шарап пен күріш, әшекейлер және т.б. заттар түрінде салық төлеп отыруға міндеттейді. Ғұндар мен Ханьдықтардың арасында 40 жыл бейбітшілік орнайды. Бұл кез диаграмма бойынша қуаттылық кезеңінің аяталуымен – б.э.д. 150 ж. дәл келеді. Осы кезден бастап ғұндар мен қытайлықтар арасында соғыстар басталады. Егер б.э.д. 150 ж. шейін соғысты бастайтын ғұндар болса (соңғысы 158 ж. басталады), кейін, б.э.д. 133 ж. қытайлықтар ғұн-қытай соғысының жаңа циклын бастап, б.э.д. 127 ж. қытайлықтар жеңіске жетеді. Тарихшылар: «гунны бежали далеко и к югу от пустыни не было ставки их правителей... А в 124-123 гг. до н.э. война была перенесена на коренные земли гуннов. ... В 119 году огромная китайская армия захватила северную ставку шаньюя и перебила около 90 тыс. гуннов. А в 90-год

70 тысячная китайская армия вторглась в гуннские земли и разгромила передовые отряды гуннов... Хотя Китай не сумел сломить гуннов своими силами, но через 20 лет в 71 г. нанес им тяжелые поражения с помощью других кочевников, где в жестокой войне гунны потеряли до трети населения» [5], – деп жазады.

Бұл тәптіштеп баяндалған саяси оқиғалар диаграмма мәліметтеріне сүйеніп оқиғаларды болжаудың мүмкіндіктерін жақсы бейнелейді. Барлық оқиғалар диаграммада теориялық түрде болжанғандай дәлдікпен өрбиді. Құлдырау қуаттылық кезеңінің аяқталатын б.э.д. 150 ж. бастап ушыққан сипат алып, б.э.д. 50 ж. шегіне жетеді. Осы кезде б.э.д. 56 ж. ғұндар әлсіреп, оңтүстік және солтүстік болып екіге бөлінеді. Осы кезден бастап Орталық Азиядағы ғұндардың гегемониясы аяқталады.

Диаграмма бойынша б.э.д. 50 ж. қарай құлдырау аяқталып, өрлеу басталады. Бұл да тарихи фактілермен дәлелденеді. Басында аз ғана уақытқа ғұн империясының қуаты қалпына келтіріледі. Содан кейін, II ғ. ортасына шейін Оңтүстік-батыс Сібір мен Шығыс Түркістанда ханьдықтардың батысқа жылжуына қарсылығын жалғастырады. Осы оқиғалар б.э.д. 50 ж. басталып, шырқау шегіне II ғ. ортасына қарай (150 ж.) жететін өрлеу кезеңімен дәл келіп тұр. Осы өрлеу кезінде эфемерлі сяньби империясының құрылуы ғұндарды ығыстырып, олардың батысқа жылжу үдерісінің басталуына себеп болды. Бұл миграциялар құлдырау кезеңінде – 150-350 жылдары өтеді. Сондықтан бұл кездегі ғұндар туралы тарихта елеулі із қалмаған. Бірақ, ұйқыдан ояңғандай, IV ғ. екінші жартысынан бастап диаграммада көрсетілгендей өрлеу кезеңі басталады да, олар тағы да әлемді дүр сілкіндіреді. Олардың алғашқы құрбаны Азов жағалауының аландары болды. Олардың бір бөлігі ғана Солтүстік Кавказдың тауларын сағалап аман қалды. Одан кейін Кубань өңірін жаулап алып, ғұндар Боспор патшалығының бай қалаларын талқандады. Қара теңіз жағалауындағы антикалық әлемнің барлық шалғайы Днепрге шейін, сармат-алан және гот тайпалары айналдырған бірнеше жылдың ішінде талқандалды. 376 ж. ғұндар Рим империясының шекарасына жылжыды.

Әрі қарай, V ғ. ортасы диаграмма бойынша Алтайда 460 ж. Ашина әулеті басқарған түріктердің алғашқы мемлекетінің бастау алатын кезімен дәл келеді. Ал бұдан шамамен 100 жылдан кейін, диаграммада көрсетілгендей, шарықтау шегі 550 ж. келеді. Одан тағы да 100 жылдай өткен соң 17 жылдық (640-657 ж.) тайпа аралық соғыс пен әулет аралық билікке талас басталып, Жетісуға басып кірген қытай әскерінен жеңіліс тауып, түріктер алғашқы қағанатының өмір сүруін аяқтайды. Осы шешуші сәттен бастап (650 ж.) құлдырау тенденциясы ушыға түсіп, оның орта кезінде (711-715 ж.) түрік қағанаты уақытша өмірін тоқтатады. Кейін, ол қалпына келтірілгеннен кейін де жағдай өзгере қойған жоқ. Өзінің шарықтау шегінен бері 200 жыл өмір сүрген соң, VIII ғ. ортасына қарай (744 ж.) Ашина әулетінің ғұмыры аяқталады.

Түріктердің орнын VIII ғ. ортасында басқан ұйғырлар 100 жылдан кейін, диаграммада болжанғандай 840 жылы өзінің билігін қырғыздарға қалдырады. Дәл осылай қарлұқтардың Жетісудағы билігі де (766-940) 200 жыл шамасына созылып барып аяқталады. Ал 840 ж. мемлекетін құрғандар қуаттылық кезеңіне тап болса да 200 жылдан кейін өздерінің өмір циклын аяқтауға мәжбүр болады. Ал бұл дағдарыс кезеңінен аман өткендер болса да, оларды кейін басқа біреулері бағындырады. Мысалы, қарахандықтар 840 жылы өз мемлекетін құрды. 100 жылдан кейін 950 ж. олардың қарсыластары Саманидтер олардан күйрей жеңіліс тауып, Қарахандықтардың билігі Амударияға шейін тарайды. Бірақ XI ғ. (1050 ж.) ортасына қарай қарахандықтардың өзі бытырап кетеді. Осы шешуші кезеңнен бастап құлдырау ушығып кетеді де, ол шегіне XII ғ. ортасында жетеді. Осы кездегі қарақытайлардың басқыншылық жорықтары Орта Азиядағы қараханидтердің қалған ықпалына шек қояды. Яғни, XI ғ. (1050 ж.) ортасына қарай бастау алған мемлекеттер олардың қолына әлемдік сауда жолдары, әр қайсысы 20 мыңнан

әскер шығара алатын бай қалалары қарағанмен, бәрі бір, сырттан келген жаудан жеңіліс табады. Осылай, Хорезмшах, оның әскерінің артықшылықтарына, керек-жарағымен қамтамасыздандырылғанына және қолында бай қалалары болғанына қарамай моңғолдардан жеңіліс тапты. Бұлай болған себебі бұл кез – диаграммада көрсетілгендей бытыраңқылық кезеңі еді.

Ал XIII ғ. ортасына қарай моңғолдар өздерінің жаулауын аяқтап, әлемдік деңгейдегі мемлекеттерін құрады. Бұл кез диаграммадағы қуаттылық кезеңімен дәл келеді. Оның шарықтау шегі диаграммада болжанғандай XIV ғ. ортасына, Өзбек пен Әз Жәнібек тұсына келеді. Моңғол жаулаулары кезінде пайда болған мемлекеттер өздерінің өмірлік циклын тура 200 жылдан кейін, XV ғ. ортасына қарай аяқтайды. Осы кезден, басқалармен бірге, Қазақ хандығының да тарихы бастау алады. Бірақ, алғашқы қазақ хандарының ерен ерліктеріне қарамай, әсіресе, Қасым ханнан кейін, хандық жойылудың шегінде өмір сүрді. Бұл жөнінде Мұхаммед Хайдар өз еңбегінде замандастарының назарынан тұтас бір халық тыс қалғандығы жөніндегі пікірін келтіреді. Осы мақала авторы да бұл пікірді сынаушылар қатарында болатын. Бірақ, хандықтың пайда болуы құлдырау кезеңінің орта тұсына келеді екен, яғни, мұндай дағдарыстың болуын диаграммада көрсетілген заңдылық дәлелдеп тұр. Сондықтан қазақтар, жекелеген тұлғалардың күш-жігерімен және ұлы тұлғалардың арқасында ие болған игіліктен аз уақыттың ішінде ада болған. Мемлекетінің құрылу кезіндегідей, оның сағаты таусылып, тарих саханасында оның орнын басқа басатын ауыр сәт туғанда қазақтар үшін тағдыр қиын сынақ ұсынды. Осылай, қазақ хандығы құрылғаннан шамамен 200 жылдан кейін, 1640 жылы Орталық және Орта Азиядағы барлық аумақты өзіне қаратуға талпынған, осы тұғырға талас үмітімен тарих аренасына жаңа үміткер келді. Бұл сын сағатты қазақтар 1643 ж. Қосқылаң тауы төңірегіндегі шайқаста басынан кешірді. Салқам Жәңгір бастаған 600 жау жүрек сарбаздар, кезіндегі санмың парсы әскерлеріне алдырмаған спартан жауынгерлері іспетті, Батыр Қонтайшының 50 мыңдық әскеріне жердің ыңғайын пайдаланып, алдырмай, соңында Алшын Жалаңтөс батыр 20 мың әскерімен көмекке келгенде қазақтар толық жеңіске қол жеткізді. Ал Батур Қонтайшы 10 мың әскерінен айырылып, шегінуге мәжбүр болды. Осы кезді қазақ мемлекетінің екінші рет тууы десе де болғандай. Осыдан кейінгі Тәуке ханның билік құрған кезін ел ең сәтті кезең деп бағалап, оның өзін Әз-Тәуке деп атауы тегін емес.

Бірақ, келесі 200 жылдық циклда (1650-1850) қазақтар ең күрделі кезеңді басынан кешірді. Қоқан, Бұқар, Хиуалықтар – оңтүстігінен, башқұрт, татар, орыс казактар – батыстан және солтүстіктен, қытайлықтар – шығыстан, тыным бермей шабуылдап, жерін басып алып отырды. Жоңғар шапқыншылығы қазақ қоғамын жойылу шегіне алып келді. Бірақ, осы сыртқы жағдайларға және ішкі келіспеушіліктерге қарамай, көшпелі мемлекеттің өмір сүруінің ішкі заңдылықтарына сай қазақтар бір қолға бірігіп, Абылайды үш жүздің ханы етіп сайлап, қазақ жерін біріктіріп қана қойған жоқ, сонымен бірге, қырғызды Алатау асырып, қоқан, бұқар, хиуалықтарды – Сыр бойындағы қалалардан ығыстырып, башқұрт, татар, Еділ қалмақтарын – Еділ, жоңғарды – Алтай мен Тарбағатайдан асырды. Осылай, Еуразияның кең даласы үшін болған төрт мың жылдық тарих бойы жүргізілген соғыста білектің күшімен, найзаның ұшымен қорғаған жеріне қазақ өзі ие болып отыр.

Бұл кезде көшпелілер өркениеті тарихтың үлкен циклы бойынша құлдырау кезеңіне тап болғанына, қазақтардың бір бөлігі – қытайдың боғдыханын, бір бөлігі – орыстың патшасын, бір бөлігі – ортаазиялық хандықтарды сағалағанына қарамай, тарихтың біз елемей келген ішкі заңдылығына байланысты осылай болып отыр.

Оның себебі – сыртқы жағдай қаншалықты ауыр болғанымен көшпелілер мемлекетінің ішкі даму заңдылықтары бойынша бұл кезең – қуаттылық кезеңіне сай келіп тұр.

Диаграмма бойынша бұл 200 жылдық цикл 1850 ж. аяқталады. Дәл осы кезде Ресей қазақ қоғамындағы дәстүрлі биліктің екеуін де (хандық (мемлекеттік) және рулық (азаматтық)) жойып, бүкіл Орта Азияны өзіне бағындырады. XIX ғ.

ортасындағы реформалардан кейін Румянцев: «далее нет уже истории киргизского (қазақ – *М.Ж.*) народа, а есть история сельских обывателей-инородцев областей», – деп жазады.

Әрі қарай бытыраңқылық кезеңі басталады да, ол ХХ ғ. ортасына дейін жалғасады. Осы аралықта қазақтан жерін тартып алып, қоныс аударушыларды орналастырды. Одан кейін жан сақтап отырған малын алып, аштыққа ұшыратты. Одан кейін тілін ауыстырып – дәстүрінен қолын үздірді. Одан кейін бас көтерер тұлғасының жанын алды. Осының бәрі ушыға келіп, ұлттың үштен бірінің шыбынша қырылуына әкеліп соқты. Осы құлдырау үдерісінің нәтижесінде мәңгірттік құбылыс пайда болды.

Бірақ диаграмма бойынша ХХ ғ. ортасынан бастап өрлеу кезеңі басталады. Оның елесі халық санасында сақтаулы. Ал толыққанды қазіргі заманғы қуатты мемлекет 2050 жылдан бастау алады. Одан кейін 200 жылдық қуатты Қазақстан дәуірі басталады.

Қорыта келгенде, ұсынылып отырған жаңа тұжырымдама Еуразиялық көшпелілердің далалық өркениеті құрған мемлекеттерінің өмір сүруінің, дамуының ішкі заңдылықтарын көрсетеді және оны түсінуге мүмкіндік береді. Бұл заңдылықтың осы күнге шейін бұлжымай орындалып келе жатқанын қазіргі индустриалды типті қоғам құрған Қазақстанның кейпінен де көруге болады. Және болашаққа да үмітпен қарауға толық негіз болады. Бұл тұжырымдама туралы мақаланы орыс тілінде 15 жыл бұрын жариялағанмен де, ғалымдар алдында дәлелдеп шыққанмен де, осы күнге шейін тарихшылар назарынан тыс қалып отыр.

Осы мақалада 2001 жылы көтерілген мәселе тарихшылардың назарына ілінсін деп, 2014 ж. ҚазҰУ хабаршысы журналына да қазақша нұсқасын басуға ұсынған едім. Бірақ, өкінішке орай, мақала журнал бетіне басылып шықпай, авторға ешқандай жауап берілмей, аяқсыз қалдырылды.

Дегенмен, 14 жылдан кейін сең қозғалған сияқты. С. Демирел атындағы Қазақ-түрік университетінің халықаралық қатынастар кафедрасының профессоры Ж. Жанәбілдің циклдық даму заңдылығы тақырыбына қатысты «Моңғол ауысымы» және оны кезеңге бөлу мәселесі» атты мақаласы «Отан тарихы» журналының 2015 жылғы 3 санына басылып шыққан екен [9]. Бұл мақалада көтерілген мәселеде, өкінішке орай, автор шетелдік авторлардың тұжырымдамаларына сүйене отырып, қазақ тарихшыларының да өзіндік көзқарасы бар екенін ең болмаса атап та өтпепті (2001 ж. орыс тілінде басылып шыққан мақала, осы жылы аталмыш тақырып орын алған диссертацияның авторефератына сілтеме жасамағанын айтпағанда).

Ж. Жанәбілдің мақаласында көтерілген мәселе мен ұсыныстарын теориялық жағынан өз тұжырымдамалармен салыстырып талдау алдағы уақытта іске асуы қажет. Ол талдау мұқиятты нәтиже беру үшін тарихшы ғалымдар қауымы өз пікірлерін ортаға салып, осы күрделі мәселенің ғылыми түрде сапалы шешілуіне септігін тигізуі қажет.

Автор ұсынып отырған далалық өркениеттің циклдық даму заңдылығын түсіндіретін жаңа тұжырымдама Еуразия көшпелілерінің тарихын кезеңдерге бөлу мәселесіне түбегейлі өзгеріс енгізуді ұсынады.

Бұл – көшпелі қазақтардың тарихи санасында қалыптасқан ұғымдардың негізінде жасалып, көшпелілер қоғамындағы тарихи дамудың заңдылығын шынайы бейнелейтін ең алғашқы тұжырымдама.

Оқырман қауым, әсересе, тарихшы ғалымдар бұл жолы да селқос қалмас деп үміттенемін.

* Ескерту: Бұл мақалада қарастырылған мәселелер 2001 жылы орыс тілінде: «Связь приобретения статуса «ру» в семипоклоленной системе кочевых обществ с циклами развития кочевого государства // «Еуразия на стыке веков»: материалы международного симпозиума посвященного 10-летию независимости Республики Казахстан. – Астана, 22-23 ноябрь, 2001 год. – С.174-184» атты мақалада жарияланған болатын. Бұл жолы өзгертулермен толықтырылып, қазақ тілінде басылып отыр – автор *М.Ж.*

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – т. 2. Всемирно-исторические перспективы / Пер. с нем. и примеч. И.И. Маханькова. – М: Мысль, 1998. – 606 с.
- 2 Тойнби А.Дж. Постижение истории. – М.: Прогресс, 1991. – 731 с.
- 3 Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. – Л.: ЛГУ, 1989. – 495 с.
- 4 Жакин М.С. Закономерность совпадения приобретения статуса «ру» в семипокроленной системе с циклами развития кочевого государства // Сборник научных статей. – Астана: Фолиант, 2000. – Вып. 3. – С. 22-32.
- 5 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: Рауан, 1992. – С. 382, 32, 65.
- 6 Алексеев В.П. В поисках предков. Антропология и история. – М.: Советская Россия, 1972. – С. 255.
- 7 Таскин В.С. Материалы по истории сюнну (по китайским источникам). - [Вып.1] Предисловие, перевод и примечания В.С. Таскин. – М.: Изд-во «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1968. – 177 с.
- 8 Арриан Флавий. Поход Александра. / Пер. М.Е. Сергеевко. Вступ. ст. О.О. Крюгера. – М.-Л.: Изд-во АН, 1962. – 384 с.
- 9 Жанәбіл Ж. «Моңғол ауысымы» және оны кезеңге бөлу мәселесі // Отан тарихы. – 2015. – № 3 (71). – 128-149-бб.

References

- 1 Shpengler O. Zakat Evropy. Ocherki morfologii mirovoy istorii. – т. 2. Vsemirno-istoricheskie perspektivy / Per. s nem. i primech. I.I. Makhankova. – М: Mysl, 1998. – 606 s.
- 2 Toinbi A.J. Postizhenie istorii. – М.: Progress, 1991. – 731 s.
- 3 Gumilev L.N. Etnogenez i biosfera zemli. – L.: LGU, 1989. – 495 s.
- 4 Zhakin M.S. Zakonomernost' sovpadeniya priobreteniya statusa «ru» v semipokolennoy sisteme s ciklami razvitiya kочеvogo gosudarstva // Sbornik nauchnykh statey. – Astana: Foliant, 2000. – Vyp. 3. – S. 22-32.
- 5 Klyashtornyi S.G., Sultanov T.I. Kazakhstan: letopis' trekh tysyacheletiy. – Alma-Ata: Rauan, 1992. – S. 382, 32, 65.
- 6 Alekseyev V.P. V poiskakh predkov. Antropologiya i istoriya. – М.: Sovetskaya Rossiya, 1972. – S. 255.
- 7 Taskin V.S. Materialy po istorii syunnu (po kitayskim istochnikam). - [Vyp.1] Predislovie, perevod i primechaniya V.S. Taskin. – М.: Izd-vo «Nauka». Glavnaya redakciya vostochnoy literatury, 1968. – 177 s.
- 8 Arrian Flaviy. Pokhod Aleksandra. / Per. M.E. Sergeyenko. Vstup. st. O.O. Kryugera. – М.-L.: Izd-vo AN, 1962. – 384 s.
- 9 Zhanabil Zh. «Mongol aysymy» zhane ony kezenge bulu maselesi // Otan tarikhy. – 2015. – № 3 (71). – 128-149-bb.

М.С. Жакин¹

¹Карагандинский государственный университет
им. академика Е.А. Букетова,

Центр этнокультурных и историко-антропологических исследований
г. Караганда, Казахстан

ЦИКЛИЧЕСКАЯ ЗАКОНОМЕРНОСТЬ РАЗВИТИЯ СТЕПНОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ ЕВРАЗИИ

Резюме

Статья посвящена циклической концепции развития государства кочевников на территории Евразии. На основе анализа известных науке исторических фактов и понятий исторического сознания казахов и их предков выяснена «семипоко-

ленная» циклическая закономерность развития. В качестве центрального понятия исторического сознания кочевников казахов проанализированы смысл и содержание понятия «Жеті ата». В результате предложена концепция семипокроленной циклической периодизации истории кочевников Евразии.

Ключевые слова: Степная цивилизация, развитие, цикл, «семь поколений», род, ел, генеалогия, периодизация, племенной союз, государство, империя, кризис, основание, расцвет.

M.S. Zhakin¹

¹E.A. Buketov Karaganda State University,
Center for Ethno-Cultural and Historical-Anthropological Research
Karaganda, Kazakhstan

CYCLIC PATTERN OF THE EURASIAN STEPPE CIVILIZATION DEVELOPMENT

Summary

The article is devoted to the concept of cyclic development of the state of nomads in Eurasia. The «Seven generations» cyclic pattern of development was found out based on the analysis of known historical facts and concepts of historical consciousness of the Kazakhs and their ancestors. The meaning and content of the concept of «Zheti ata» were analyzed as a central concept of historical consciousness of the Kazakh nomads. As a result, the concept of «seven generations» cyclic periodization of Eurasian nomads history was presented.

Keywords: steppe civilization, development, cycle, «seven generations», el, genus, genealogy, periodization, tribal union, state, empire, crisis, basis, flourish.

Кесте 1 – Жетіаталық жүйеде «ру» статусына ие болудың көшпелілер мемлекетінің циклдық даму кезеңдерімен сай келу заңдылығы*

Жетіаталық жүйе аясындағы «ру» атаулары					Ата-бабалар өмірінің хронологиясы	Қазақ хандығы дамуының негізгі кезеңдері
1	Қаракесек				1460-1530	1453-1523 (?) Қасым хан
2	Ақша	Түйте			1490-1560	
3	Бошан	Майқы			1520-1590	
4	Машай		Сарым		1550-1620	1538-1628 Хақназар - Есім
5	Тілеуберлі	Бөйімбет	Токсан		1580-1650	
6	Керней**	Дәулет (Қояншы-Танай)**	Мастан		1610-1680	
7	Дау	Бектеміс	Мамыр	Құлжан	1640-1710	
8	Түйте	Берлібай	Қоңырбай	Айдабол	1670-1740	1680-1715 (18?) Тәуке хан

* 1 – Кестеге түсініктеме

• 1-ші қосымшаның деректері 1998 жылдың мамыр-маусым айларында Қарағанды облысы Шет ауданы бойынша жүргізілген дадалық этнографиялық экспедиция кезінде жиналды.

• Ақпарат беруші – Төрехан Майбас, шежіреші. Қазақтың ауызша шежіресіне қатысты мәліметтерді жинаумен өткен ғасырдың 70-ші жылдарынан бері айналысып келеді.

- Кестеде келтірілген шежірелік деректер (Қаракесек руының таралауы) Ф. Щербина материалдары (Ә. Бөкейханов зерттеуі) бойынша беріліп отыр.
- Кестеде келтірілген ұрпақтар өмірінің хронологиясы Т. Майбас мәлімдеген төмендегі аңыздар бойынша анықталды:

1-ші аңыз: Ел аузында айтылып жүретін «Түйтенің тойындай болып жүрмесін» деген мәтел Қаракесектің 8-ші ұрпағы Түйте батырдың өміріндегі елеулі оқиғаға қатысты айтылған екен. Бұл оқиға қазақ хандығының тарихындағы елеулі оқиғамен түспа-түс келген. Аңыз бойынша Түйте кеш үйленген (шамамен 40-50 жаста – М.Ж.). Тұңғышы және одан кейін тағы екі баласы туғанда олардың құрметіне дәстүрлі шілдехана тойын тойлай алмаған. Оның себебі осы кезде үш жүздің басын біріктірген қазақтың бас ханы – Тәуке қайтыс болған екен. (Бұл 1715 жыл – М.Ж.).

Қорытынды: бұл мәліметтер Түйтенің осы кезде шамамен 45 жаста болғандығын анықтауға мүмкіндік берді. Яғни, 1715 жылы Түйте 45 жаста болса, туған жылы 1670 болып шығады. Бұл датаға бір адамның өмірі ұзақтығын шамамен 70 жас деп алып, қоссақ: $1670+70=1740$, Қаракесектен тарайтын 8-ші ұрпақтың, «туажаттардың»: Түйте, Қоңырбай, Берлібай, Айдаболдардың қай жылдары өмір сүргендігін анықтаймыз. Ол 1670-1740 жылдар аралығы. Бұдан кейін осы датадан бір ұрпақтың орташа жасын – 30 жасты алсақ алдыңғы 7-ші, 6-шы т.б. ұрпақтардың өмір сүрген жылдары анықталады. Осылай Қаракесек руынан тарайтын ұрпақтардың өмір сүрген жылдарын анықтауға мүмкіндік туды.

2-ші аңыз: аңыз бойынша ел ішінен жеті батыр шығып, оңтүстікке барымтаға аттанған екен. Мақсаттары - жорыққа мінетін аттардың тұқымын асылдандыру мақсатында «теке, жәуміт», «қарқабас» атты асыл тұқымдардың байталын қолға түсіру. Бірақ, жорықтан бір ғана батыр аман қайтқан. Қалғаны хабарсыз кеткен. Содан ел ішінде Түйте мен Қоңырбайдың ұрпақтарын сөзбен қағытқанда: «байталдың соңында кеткен аталарыңды тауып алмайсыңдар ма?!», – дейді екен.

Қорытынды: Аңыз бойынша аталған батырлар шынымен замандас болғаны анықталады.

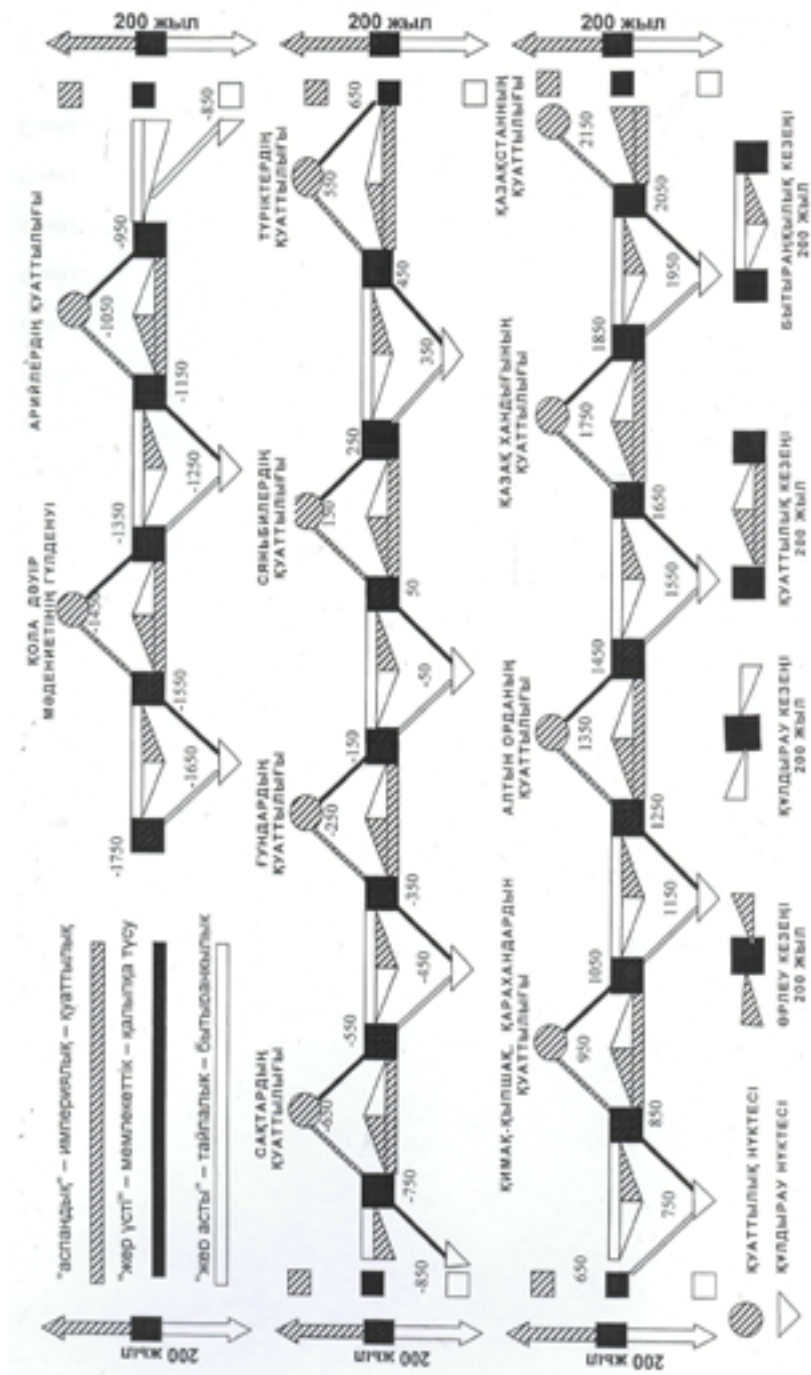
- Кестедегі Қаракесектің 8-ші ұрпақтары: Түйте, Қоңырбаймен бірге Берлібай, Айдаболдар да ру атауы статусына ие болғандығын Ақсу-Аюлы елді мекенінің солтүстігіндегі қорымдағы құлпытасқа жазылған жазбалар да дәлелдейді.

**** Берлібай мен Түйте Машайдың ұрпақтары.** Кестеде Қаракесектің Ақша бұтағынан «ру» атауы статусына Сарымның замандасы Машай емес, оның немерелері – Керней мен Қояншы-Таңайлар ие болады. Оның себебі: ауызша шежіре бойынша Бошанның бес баласының бірі – Машай, ағаларының бірі – Таз қайтыс болған соң, жасырын жесір жеңгесіне «аяқ салған» екен. Оны біліп қойған ағалары әмеңгерлік жолымыздан аттадың деп Машайды жазалаған. Өкпелеген Машай ағайындарынан кетіп қалады. Бошандар Қарқаралы, Қу өңірін жайлап жатқан. Машай Сарымның әкесі – Майқыға келеді. Майқы Машайды ел ішіндегі бір жесіріне үйлендіріп, жер бөліп береді.

Бұл аңыздан анықталатыны Машайдың өмір сүрген уақыты Хақназар мен Есім хан кезіндегі рулардың қалыптасуымен дәл келіп тұрғанымен, ол кездейсоқ (жекелеген, ішкі) жағдайға, жеке басындағы болымсыз мәнді оқиғаға байланысты өз руынан тыс, басқа қалыптасып қалған рудың ортасына тап болды. Сондықтан оның өзінің емес, немерелерінің атауы (Керней, Қояншы-Таңай), екі ұрпақтан кейін Сарымнан бөлек ру атауы статусына ие болады. Бұл жерде атап өтетін тағы бір ерекше жағдай – Берлібай Қояншы-Таңай руына жатады. Оның атасы – Дәулет, Қояншы мен Таңайдың ағасы. Үлкендігіне қарамай, белгісіз себептерден Дәулет атауы ру атауы статусына ие болмайды. Ал оның немересі Берлібайдың аты, жоғарыда түсіндіріліген заңдылық бойынша (Машайдың немерелерінің аты екі ұрпақтан кейін ру атауы статусына ие болғандай) Түйте, Қоңырбай, Айдаболдармен қатар Тәуке ханның кезінде ру атауы статусына ие болады.

Көшпелілер мемлекеті дамуының негізгі шешуші кезеңдерінде қалыптасқан рулардың, кейіннен іштей қайта бөлініп, құрылып жатуының ішкі механизмдері осымен түсіндіріледі.

Диаграмма 1. Қазақстан аумағындағы далалық өркениеттің
циклдік дамуы

ТАРИХ ЖӘНЕ ТҮЛҒА ИСТОРИЯ И ЛИЧНОСТЬ HISTORY AND PERSON

ӘОЖ 94(574)

Ә.Қ. Мұқтар¹,
Ү.Т. Ахметова¹

¹Атырау мұнай және газ институты,
Атырау қ., Қазақстан

ҚАРАБАЙ СҰЛТАН ЖӘНЕ ОНЫҢ ҰРПАҚТАРЫ ТАРИХЫНАН

Аннотация

Мақалада Қазақ хандығы тарихында өз ізін қалдырған 1715-1718 жылдары қазақтың Бас ханы болған Қайып ханның немересі Қарабай Батырұлы мен оның ұрпақтарының қоғамдық-саяси қызметтері талданады. Қарабай сұлтан 1757 жылы 4 айдай Хиуа хандығының ханы болып, кейін елге оралып, Қазақ хандығының батыс бөлігінің беделді ел билеушісі деңгейінде халқына қызмет қылып, мәңгілікке ел есінде қалды. Ол Сырым бастаған ұлт-азаттық қозғалысты, Бөкей ханның Еділ-Жайық аралығына көшу саясатын қолдады. Ал ұрпақтары ел алдында еңбек етті.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, Хиуа хандығы, Ресей империясы, Бөкей ордасы, Қарабай сұлтан

Хиуа хандығы тарихы Қазақ хандығы тарихымен тығыз байланыста жатыр. Ол тек қана сол замандағы әлеуметтік-экономикалық, саяси, рухани жағынан ғана қарым-қатынаста болуымен ғана емес, сонымен бірге мемлекетті басқару тарихынан да анық байқалады. Хиуа хандығын 1511-1695 жылдар аралығында Мұхаммед Шейбани хан әулетінен тараған Арабшахидтер әулеті, 1804 жылдан бастап Қоңыраттар әулеті басқарған. Ал 1695-1804 жылдар аралығында хандық таққа өзге Шыңғыс хан әулетінен тараған ұрпақтардың ішінде қазақ сұлтандары да отырған. Оны өз заманында Хиуаны билеген атақты Жәнібек ханнан тараған Жәдік пен Үсеке ұрпақтары тарихынан анық көреміз. Мұрағат деректері Жәнібек-Үсеке әулетінен 1728 жылы Мамай Тоқтамысұлының (Сары-Айғыр деп те жазылады. Әбілқайыр ханның бауырының ұлы – Ә.М., Ү.А.), 1740 жылы атақты Әбілқайыр ханның, 1741-1742 жылдары Нұралы Әбілқайырұлының, 1764-1765 жылдары Жәнібек сұлтанның немере інісі Тәуке сұлтанның, сөз кейін Бөкей Ерәліұлының, 1772 жылы Ағым Ерәліұлының, Жәнібек-Жәдік ұрпақтарынан 1728 жылы Батыр Қайыпұлының, 1747-1757 жылдары Қайып Батырұлының, 1757 жылы Қарабай (Абдолла деп те жазылады – Ә.М., Ү.А.) Батырұлының, 1765 жылы Шағазы Қайыпұлының (бір деректе Әбілғазының ұлы делінеді – Ә.М., Ү.А.), 1767 жылы Әбілғазы Қайыпұлының (тарихта ІІІ Әбілғазы деп аталады – Ә.М., Ү.А.), 1769-1799 жылдары Жіһангер Қайыпұлының Хиуа ханы тағында отырғанын дәлелдейді. Мұның өзі ХVІІІ ғасырдағы Қазақ хандығының сыртқы саясаттағы сөзсіз жетістіктерін айғақтайды. Бұл бағыттағы шешуші қадамдар Қазақ хандығының Бас ханы Әбілқайыр ханның билігі тұсында оң шешімін тапты. Хиуалық Шир Мұхаммед бен Әмир Авазбин-мираб немесе Мунистің «Фирдиус Ал-Икбал» еңбегінде «Хиуада Әбілқайыр хан немере інісі Сары – Айғыр өлген соң, Иш-Мұхаммед би Бахадур ханды (Батыр сұлтанды – Ә.М., Ү.А.) хан етті. Ол 6 айдан соң Ақ-шейх сарайынан қашып, өзінің қазақтарына кетті» делінген [1, с.463-464]. Бұл оқиға шамамен 1728 жылдары болған. Өйткені осы жылы Әбілқайыр ханның немере інісі Тоқтамысұлы Мамай сұлтан хан болып тағайындалып, аптаға жетпейтін уақыт ішінде қайтыс болады [2, с.71]. Келесі хан

тағына Батыр сұлтан билікке келеді. Бірақ араға уақыт сала Батыр сұлтан өзбек билеушілерінің әрекеттерінен ығысып, Сыр бойындағы иелігіне оралған болатын.

Әбілқайыр хан елінің оңтүстік іргесін бекіту үшін Хиуа хандығын өзіне қосуды жоспарлағанын ешқашан жасырған емес. Мәселен, 1740 жылы 24 қаңтардағы орыс патшасына жолдаған хатында, өзінің хиуалықтар шақыруымен барып қайтқанын және парсы шахына елші жібергенін еш бүкпесіз хабарлайды. Хан осы жолы Ресейдің халықаралық беделін пайдалана, Хиуаны өзіне түкпілікті бағындыруды көздегенді. Сондықтанда ойын жүзеге асыру үшін хан өзара уағдаласқан келісім бойынша орыс патшасынан әскери қолдау сұрайды [3]. Ресейдің ашық қолдауын күтпестен мүмкіндікті қолдан шығарып алмау үшін тәуекелге бел буып, қазақтардың ертеден Хиуа билігіне таласы бар екенін алға тартып, 5 қарашада хиуалықтар қалауымен Хиуа ханы болып сайланады. 1740 жылы 7 қарашада орыс елшісі Д. Гладышев Хиуа хандығына келгенде хан сарайында тақта Әбілқайыр ханның отырғанын: «Басына қызыл жібектен сәлде ораған Әбілқайыр амбонмен (патша қақпасы алдындағы биіктеу жер) бекітілген, парсы кілемі жабылған, ханның орнында қызыл бархыт жастық жастанып отырды, айналасында қырық шақты ақсүйек Хиуа ақсақалдары отыр», – деп көзімен көргенін сипаттап жазған болатын [3, с. 178].

Қазақ ханының көршілес халықтарды өзіне қосып алып, Қазақ хандығын күшейтуді ойлаған жоспарын сезінген орыс үкіметі әрқашан да оны «сөзбен» ғана шығарып салып, ешқашан қолдау көрсетпеді. Соған қарамастан мәселені шешу мақсатында ендігі жағдайда Әбілқайыр хан Иран билеушісі Нәдір шахқа елшілік жібереді. Хан таңдауы бір кезде Хиуаны билеген Батыр хан ұлы Қайып сұлтанға түседі. Қайып Хиуаны 1715-1728 жылдары билеген Шерғазы ханның қызынан дүниеге келген-ді. Олай болса сөз жоқ, Қайып Хиуа хандарының жиені ретінде аталған хандықтың мәселесімен шұғылдануға толық құқылы болатын. Н.П. Рычков күнделік жазбасында: «Парсының патшасы Хиуа иелігіне дейінгі жерлерді жеңіп келіп, бұл жердің астанасы Хиуа қаласын да алған. Осы кезде Батырды қамқорлығына алуды сұрап, қазақ ханы Әбілқайыр Қайыпты Нәдір шахқа елші қылып жіберген», – деп хабарлайды [4, 85-86-бб.]. Сонымен, Қайып Батырұлы Әбілқайыр хан тапсырмасымен, біздіңше, 1745 жылдың көктемінде Нәдір шахқа аттанған. Оны осы жылы жазда Әбілқайыр ханға Хиуа елшілері Құдайберді инак пен Құтлы молда әкелген парсының әскербасы Хиуалық Уәйіскүл михтардың хаттары айғақтайды. Нәдір шах 1745 жылы 5 мамырда Әбілқайыр ханға: «Бізбен келісе отырып, иомут халқына соққы беруді сұрайсыз, сонымен бірге марқұм Шерғазы ханды мысалға ала отырып, Қайып сұлтанды және басқаларын қоюға болатындығына үміттенесіз, біздің әуелден сізге қайырым көрсету ойымыз бар», – десе, Хиуалық Уәйіскүл: «Сіздің жіберген елшілеріңіз шах қызметінде болып, шахтардың шахы оларға көптеген мейірім көрсетті», – деп жазады [5, 132, 142-пп.]. Қайып бастаған елшіліктің сәтті қабылданғанына куә болған Әбілқайыр хан 1746 жылы елшісі Ақмырза арқылы парсы шахына тағы хат жолдайды. Хан: «Егер орыстар тарапынан қысымға түссе, олардан қорғану мақсатында Хиуа иелігіндегі Бескала қалашығын өзіне беруді өтінеді». Елшілік сапарында Ақмырза Қайып сұлтанның шах сеніміне ие болғанын анықтайды. Бұхара хандары Үбайдолла (1702-1711), Әбілпейіз (1711-1747) сарайында кітапханашы болған Мұхаммед Вафа ибн Мұхаммед Захир Карминаги (Қазы Вафа) «Тухфат ал-хани» («Хан сыйлығы» немесе «Тарихи Рахим хан») еңбегінде Қайыптың осы кезеңдегі өмірі мен қызметі толықтырыла түседі. Еңбектен Қайыптың шах бұйрығы бойынша атақты Фирдоуси ақынның Отаны Хорасандағы (Иран) Туе қаласында қызметте болып, оның сеніміне ие болғанын байқаймыз [6, с. 45-50].

Қазақ-иран билеушілерінің сенімді мәмілегерлік қарым-қатынасының соңы 1746 жылы Хиуаның хан тағына Қайып сұлтанның бекітілуімен аяқталады. Содан Қайып Батырұлы 1746 жылдан 1757 жылға дейін Хиуаны биледі. Хорасан қолдауына ие болып Хиуа мәселесін өз пайдасына шешіп елдің оңтүстік іргесін бекітуі Әбілқайыр ханның Қазақ хандығының сыртқы саясатындағы сөзсіз жеңісі болды.

Қайып Батырұлы Хиуада хандық құрған жылдары қазақтар елдің оңтүстігінде өзіндік саясатын батыл жүргізіп, өзара келісімді жүзеге асыруға күш салады. Өйткені оңтүстік аймақта өзбек бектері мен түркімендердің, қарақалпақтардың талас-тартысы кез келген уақытта тұтанып, оған сөзсіз қазақтар тартылатын.

Қайып ханның Хиуадағы билігі күшейген сәтте оның бауыры Қарабай сұлтан алғаш рет мұрағат құжаттарына түседі. Қайып ханның 1753 жылы желтоқсан айында өзбек бектерін төңірегіне топтастырған Қораз бекті өлтіріп, кейін одан туындаған мәселелерді реттеуге қатысты құжаттарда Қарабай сұлтан есімі кездеседі. Мұрағат деректері 1754 жылы наурыз айында Қарабай сұлтан қарақалпақ, түркімен, өзбектердің толқуына байланысты Қайып ханның арнайы шақыртуымен Хиуаға келді деп тарқатады. Оның алдында Батыр хан да өз адамдарымен Хиуаға жеткен болатын. Міне осыдан кейін Қарабай сұлтан Хиуадағы саяси мәселелермен шындап айналыса бастады [7, 54-п.].

Қайып Батырұлының Хиуа хандығындағы қоғамдық-саяси қызметінің соңы 1757 жылы Хиуадағы наразылық әсерімен елге оралған сәтте хандық тұғырға інісі Қарабай сұлтанның хан болып сайлануымен аяқталды. Мұрағат деректері Қарабай сұлтанның хан сайлануынан 1 жыл бұрын Нұралы ханның қарындасына үйленіп, Әбілқайыр ханның отбасымен байланысын бекіткенін жазады [7, 60-61-п.]. Дегенмен, кейбір зерттеушілер сұлтанның Нұралы ханның Айдарханым атты қызына үйленгенін де атап өтеді [8]. Қалай болғанда да Қарабай сұлтан әкесі Батыр ханның саясатын жалғастырып, Әбілқайыр хан ұрпақтарымен болашақтағы тығыз қарым-қатынастың берік негізін қалайды.

Қарабай сұлтанның Хиуаға хан сайлануы тарихының өзі ерекше қызық. Мунис өз еңбегінде: «Халық наразылығына ұшыраған Қайып хан Хиуаға онымен көрісуге келген әкесі Батыр сұлтанға қосылып, орнына інісі Қарабай сұлтанды хан сайлады. Көп ұзамай Гүрлен әмірлері сұлтанның бауыры Байбөріні (Бөрі сұлтанды – *Ә.М., Ү.А.*) өлтірді. Содан ханды орнынан түсіріп, оны әкесі және үлкен ағасына жібереді. Ол елді 4 ай басқарды», – деп нақтылай түседі. Міне осы хандық таққа аз уақытқа отырса да хиуалықтар Қарабай сұлтанға «Абдолла хан» есімін беріп үлгерген.

Тақтан күшпен босатылған соң Қарабай хан Бұхара хандығының билеушісі Мұхамед Рахымның бұйрығымен Бұхараға алдырылады. Онымен бірге Қайып ханның отбасы мүшелері де бірге келеді. Дегенмен араға біраз уақыт сала Мұхамед Рахым қазақ ханын, оның отбасын босатқандай. Зерттеуші Ж. Исмурзиннің пікірінше, мұндай қадам арқылы Бұхара ханы Ресеймен жасалатын сауда-саттықты дамытуды және оған Батыр хан ұрпақтарын пайдалануды көздегенді деген түйін жасайды [9, 55-57-бб.]. Расында да сауда керуендерінің қазақ елінің оңтүстігінен тыныш өтіп Ресейге жетуі үшін, сөз жоқ, алдымен беделді қазақ сұлтандарының қолдауы қажет болатын.

Қарабай сұлтанның есімі осыдан соң 1761 жылы қыркүйекте Хиуаға өзінен соң сайланған Темірғазы ханның Орынборға шыққан керуенін тоқтатуымен қайта мұрағатқа түседі. Сұлтан жанында Кіші жүздегі Байұлы шеркеш Тұрмамбет, адай Асан палуан, алаша Байқара басқарған қазақтар болатын. Суыт хабар Орынбор губернаторы А.Р. Давыдовқа да жетеді. Араға уақыт сала Нұралы хан орыс әкімшілігіне керуенді тоқтату себебін Бөрі сұлтанның өлімінің кегі ретінде деп түсіндіреді [10].

Хиуа тағына отырған Темірғазы хан да толыққанды беделге ие бола алмады. Ол 1764 жылы өлтіріліп, орнына қазақ сұлтаны Жәнібектің немере інісі Тәуке сұлтан бекітіледі. Міне, осы тұста Хиуа бектерімен келісудің реті туып, Қарабай сұлтан Хиуаға келіп, екіжақты келіссөз жүргізеді. Ол бойынша хиуалықтар жоғарыдан келе жатқан керуенді тоқтатпауға ал қазақтар Бөрі сұлтанның өліміне құн талап етпейтін болады [9, 61-б.].

XVIII ғасырдың 60-шы жылдары Қарабай сұлтан өзге ел билеушілерімен бірге өз елшілерін көршілес мемлекеттерге аттандыра бастады. Мәселен ол Нұралы хан,

әкесі Батыр, ағасы Қайыптармен бірге Цин патшасына Долыбай бастаған елшілерін жіберген. Қытайтанушы Б. Еженханұлы қазақ елшілері қатарында Долыбайдан басқа Батыр ханнан Болат, Тоқ сұлтаннан Тоқтаған батыр, Есімсұлтаннан Елшібай, Бөкей сұлтаннан Болат барлығы 7 елші 7 арғымақты сыйға алып, Цин еліне барған деген деректі тарқата түседі [11].

Осы тұста Қарабай сұлтан қайынағасы Нұралы хан және оның бауырларымен бірге қазақ-түркімен қарым-қатынасын реттеуге күш салады. Дегенмен ол қазақ-түркімен арасында болған шайқаста ауыр жараланып, 200 қазақпен бірге түркімендер қолына түсіп те қалады. Бұл оқиға 1766 жылы қыркүйек айында болған. Мұндай хабар Нұралы ханның 1767 жылы 17 ақпандағы Орынбор губернаторы А.А. Путятинге, түркімен старшындарының 1767 жылы 6 мамырда орыс патшасы ІІ Екатеринаға жолдаған хаттарымен дәлелдене түседі. Тарихи құжаттардан байқағанымыз екі жақ талас-тартыс себебін өзінше түсіндіреді. Ең бастысы шиеленісті мәселеге хиуалықтар май құя түскен. Ал орыс үкіметі мұндай жағдайда әдеттегідей сырттан бақылаушы ғана болып қалады. Осы жылы 7 маусымдағы Айшуақ сұлтанның вице-канцлер А.М. Гольцинге жолдаған хатында түркімендердің келісімге келіп, тұтқындарды босатқаны баяндалса, Досалы сұлтан хиуалықтардың Нұралы ханның бір ұлын өздеріне хан ретінде шақырғаны белгілі болады. Бұл жай жоғарыдағы талас-тартыста қазақтардың талабының дұрыстығын дәлелдейді [12, 10-17-пп., 50-58-пп.]. Бұл тарихи оқиға Қазақ хандығының сыртқы-ішкі саяси мәселелерін дербес өзара мәмілеге келіп шеше алғанын нақты дәйектей түседі.

XVIII ғасырдың 60-70 жылдарында Қарабай сұлтан 12 ата Байұлының шеркеш руымен бірге көшіп-қонған. Оған осы рудың беделді биі Тұрмамбет сынды ел ақсақалдары қолдау көрсеткен. Кейбір деректер сұлтанды аталған рудың ханы деп те көрсетеді.

Аталған тарихи кезеңді зерттеуші Н. Бекмаханова Е. Пугачев бастаған шаруалар көтерілісі кезінде шеркеш руы қазақтарының көтеріліске қатысқаны туралы жазады. Мәселен орыстарға тұтқынға түскен Тойоғлы Сейітқұлұлы 1774 жылы 18 қаңтарда берген жауабында Нұралы ханның күйеу баласы Қарабай төре ұлысындағы Тұрмамбет Басұрмановтың қарауындағы Кіші жүз қазағы екенін мойындаған. Тойоғлы Сейітқұлұлы берген жауабында Қарабай төренің мыңға жуық түтінмен Жайық өзенінің арғы жағын мекендеп, жазда Орынбордың далалық бетіндегі Жем өзені бойында, ал қыста Жайық өзенінің сағаларында, Нұралы ханның қыстауынан алты күндік, теңізге жақын Атырау деп аталатын жерді жайлайтынын хабарлаған [13].

Қарабай сұлтан ата жолымен Әлімұлы руларымен де тығыз байланыс ұстаған. Тарихшы И.В. Ерофееваның пікірінше, Қарабай сұлтан кейін Әлімұлы руларының біразын басқарып, ел ішінде едәуір беделге ие болған. Орыс деректері Қарабай сұлтанды Мір сұлтан Қарабай деп атайды. Сұлтанның қоғамдық-саяси қызметі XVIII ғасырдың 80-шы жылдары ерекше жандана түскен. Ол орыс мұрағаттарында Нұралы хан 1786 жылы көктемде патша шенеуніктерімен қазақ-орыс шекарасына кездесуге келіп, сол жерде Ресейде күштеп қалдырылуға шешім қабылданған кезеңде айрықша көзге түсе бастады. Біздіңше, орыс мұрағатындайқын көрінуі сұлтанның ағасы Қайып ханның Кіші жүз ханы тағына негізгі үміткер ретінде жиі атала басталуына байланысты болса керек.

1786 жылы 9 наурызда Кіші жүзде ел игілері жиналған үлкен Кеңес өтеді. Кеңеске Сырым батыр, шекті Мұрат би, адай Асан би, табын Тіленші би, масқар Дөнен батыр, кете Көккөз би, Әбдіжәлел қожа, беріш Төлек батыр, Саржала би, Байгелді би, Бөдене би, есентемір Байсары батыр және өзге де мыңға жуық қазақтармен бірге Қарабай сұлтан ұлымен қатысқан. Міне осында Орынбордан әдейі келген адъютант М. Черкасский мен ахун М. Хұсайынов Әбдіжәлел қожаға Қарабай сұлтанның ағасы Қайып ханды О.А. Игельстроммен жақынырақ

таныстыруды ұсынады. Мақсат елдегі беделді Батыр сұлтанның ұрпақтарын өз жақтаушылары қатарына тарту болатын.

1786 жылдың 3 маусымда патша үкіметі Нұралы ханды хандық тақтан айырып, Уфаға жер аударады. Содан Нұралы хан Уфа қаласына 1786 жылы 22 шілдеде жеткізілген. Мұндай жағдай сөзсіз барша қазақты толғандырған. Өйткені дәстүрлі хандық басқару орнына болашақта мүлдем бейтаныс орыстық жүйені енгізу қазақ үшін ақылға сыйымсыз болатын. Мұны сезінген Қайып сұлтан інісі Қарабай арқылы шілде-тамыз айларында Сырым батырмен кездеседі.

Қайып хан кездесу турасында 1786 жылы 7 қыркүйекте Елек қорғанынан 60 шақырым төменгі Елек өзені жанындағы ордасынан Орынбор губернаторы О.А. Игельстромға жолдаған хатында: «Мұндағы халықтың игілігі мен тыныштықты қалауы және олармен ортақ келісім үшін орныма туған інім Қарабай сұлтанды қалдырып, өзімнің шалғайдағы мекенімнен осында келдім. Менің мекенім қаншалықты шалғайда болса да, екі жақты игілік пен тыныштық үшін мүмкіндігімше асықпауға тырысамын», – деп Кіші жүздің хандық билігінің тағдырының ел үшін маңыздырақ екенін түсіндіреді.

1786 жылы 24 қыркүйекте Қайып хан Елек өзені бойындағы Кіші жүздің старшын, би, батырларының Кеңесіне қатысады. Кеңес барысында қазақтардың Қайып Батырұлын Нұралы ханның орнына таңдағаны белгілі болады. Ал 25 қыркүйекте жалғасқан Кеңеске Қарабай сұлтанда келеді. Кеңес барысында М. Бекчурин, М. Хұсайынов Қайып хан, інісі Қарабай, Қайыпхан ұлы Жиһангер, Сейітғали сұлтандарға патша «бодандығын» қабылдаудың артықшылығы мен тиімділігін насихаттайды. Орыс елшілері кейін кездесу туралы толтырған жазбасында «олар бодандықты қабылдады» деп қорытады. Мұның өзі ел игілерінің Ресей түсінігіндегі «бодандықты» қабылдамағанымен, Қазақ хандығы мүддесі үшін орыс әкімшілігімен ортақ келісімге келгенін айғақтайды.

Кеңес соңында 1786 жылы 30 қыркүйекте Қарабай сұлтан, Көккөз би, Толыбай би бастаған Кіші жүздің беделді 120 старшыны М. Бекчурин, М. Хұсайыновпен бірге Орынборға аттанады. Қазақ елшілері қазан айының басында О.А. Игельстроммен кездеседі. Губернатор 1786 жылы 9 қазанда Кіші жүзге кері қайтарылған қазақтар арқылы Қайып ханға хат жолдайды. О.А. Игельстром: «Сіздің інііз Қарабай сұлтанның Сырдарияға қыстауға кететінінзді естідім» дей келе, «Сіздің Кеңестің патша сарайына жіберуді қалаған депутаттарыңыздысайлап, тізімін маған жіберсеңіз», – деп өзінің Қайып ханмен өзара байланысты қолдайтынын жасырмайды. Қайып ханның назар аударарлық тұлға екенін сезініп, О.А. Игельстром М. Бекчурин мен М. Хұсайыновқа Қайып ханның ата-тегін анықтауды тапсырады. Нәтижесінде Шыңғыс хан – Лашын хан – Тоғым хан – Шығай хан – Хұсырау хан – Есім хан – Жиһангер хан – Қайып хан – Батыр сұлтан – одан Қайып, Құдайменді, Қарабай сұлтандар тарайтынын анықтап біледі. Міне, осындай нақты ақпараттардан соң Орынбор шенеуніктері бұл әулетке, соның ішінде Қарабай сұлтанға ерекше назар аудара бастайды.

Көп ұзамай генерал губернатор орыс патшасының хандық басқаруды жою жоспарын іс жүзіне асыру үшін қазақ-орыс мәселелерін шешу сылтауымен қазақтың ел игілерін Орынбор әкімшілігі құрған Шекаралық сот пен расправаларды қолдауға шақырады. Тарихта осылайша аты қалған Игельстром реформасы бойынша күзгі Кеңес шешіміне сәйкес Орынборда 1786 жылы 3 қазанда Шекаралық сот ашылады. Оның төрағалығына Орынбор обер-коменданты Я.М. Зенбулатов бекітіледі. Сот тікелей генерал-губернаторға бағынып, одан әрі Кіші жүздің барлық билігі соған өтуі тиісті еді. Шекаралық сотқа қазақтар атынан бастапқыда Әбдіжәлел қожа мен Қарабай сұлтанның баласы Есмұхамед ұсынылғанымен, белгісіз себептермен оның құрамына енгізілмей қалады. Сырымтанушы М.П. Вяткин: «Сотқа сайланған 7 адамның 6-уы қазақ емес еді. Сондықтан қазақ мәселесінің сотта оңды шешілуі мүмкін емес болатын», – деп дәл көрсетеді [14, с.235-237].

Осындай сәтте қазақтың игі-жақсылары қазақ-орыс шекарасындағы талас-

тартыс мәселелерді шешуге барын салады. Олардың арасында Қарабай сұлтан да көзге түседі. Мәселен, сұлтан қарым-қатынасты тұрақтандыру мақсатында тұтқынға алынған казак-орыстарды кейін қайтару шараларында, енді бірде казак даласынан орыс әскерилеріне қашып кеткен тұтқындарды талап еткен ел игілерінің тізімінен көрінеді.

Қарабай сұлтан 1786 жылы қараша айында Уфа және Симбирск әкімшілігінің генерал-губернаторы О.А. Игельстромға жолдаған хатында Қаратау, Мұратбек, Көккөз, Тұрмамбет, Дөнен, Сопыра, Бөдене, Шойтас және өзге де беделді қазақтың би-батырларымен бірге жоғарыдағы мәселелердің шешілуін талап етеді.

Қарабай сұлтан қазақ-орыс шекарасындағы жайылымдарды реттеу, шекаралық орыс әскерилердің озбырлығына тыйым салу мәселелерімен де шұғылданады. О.А. Игельстром қазақтардың мұндай талаптарын мүмкіндігінше өз жоспарына пайдаланып қалуға тырысады. Сондықтан генерал-губернатор жайылым мәселесінде орыс әкімшілігімен қарым-қатынасы дұрыс деп есептелінген қазақтың игі-жақсыларын қолдап, 1786-1787 жылдың қысында 20 би-батыр және Қарабай сұлтан иелігіндегі 45.400 түтінге Еділ-Жайық қосөзен аралығын қыстауға рұқсат етеді. Олардың қатарынан атақты Сырымнан басқа маскар Дөнен Итемгенұлы 1000, қызылқұрт Жанбай Сегізбайұлының 400, ақкете Көккөз бидің 500, алаша Сопыра бидің 3000, шеркеш Жарқынбай батырдың 3000, ысық Қаратау бидің 10 000 түтінімен атақонысқа көшуге ие болғанын көруге болады. Рұқсат қағазға ие болған төре тұқымдары арасынан жалғыз Қарабай Батырұлы бар болатын. Ол 1500 түтінмен ішкі бетке өту құқығына ие болған [15, с.86-87].

Осы тұста патша үкіметі не болғанда да Қазақ хандығында орны бар Қарабай сұлтанды өз саясатын қолдаушылар қатарына тартуға барынша күш салады. Ол турасында О.А. Игельстром да өз ойын жасырмайды. 1787 жылы 9 қарашада Екатерина патшайымға жолдаған хатында генерал-губернатор Кіші жүздегі орыс реформасының сәтті жүруі үшін беделді Қарабай сұлтанға 200 руб. жалақы тағайындауды ұсынады. О.А. Игельстром: «Қайып сұлтанның туған інісі Қарабай сұлтан халқының сүйіктісі. Ол өзінің және Қайыптың балаларымен бірге қазақ старшындарын ертіп келісімге келді», – деп, сұлтанның қоғамдық белсенділігін жоғары бағалайды [15, с.102].

О.А. Игельстромның адъютанты полковник Д.А. Гранкин де Қарабай сұлтанға айрықша назар аударған. Полковник генерал губернатордың іс-әрекетін сынға алып, құрылған Шекаралық сот пен расправалардың тиімсіздігін алға тартқанымен, Кіші жүзді 4 бөлікке бөліп басқартуды жақтайды. Полковник: «Уфаға тұрақтаған Нұралы әбден қартайды. Оның өзі де ендігі жағдайда хан болуды аңсамайды. Кіші Орданы бөлшектеп Ерәлі, Айшуақ, Қайып және Қарабай сұлтандарға басқартамыз. Олар халқымен соттарды тандап алады», – деген өз ойын білдіреді [15, с.107].

1787 жылы 26 қыркүйекте М. Бекчурин, ахун М. Хұсайынов және Қарабай сұлтанның ұлы (Есмұхамед болуы керек – Ә.М., Ұ.А.) Кіші жүзге жіберіледі. Оларға қайткенде де Әлімұлы, Байұлы, Жетіру аталарына расправа құру және қазақтарға «орыс патшасына адалдық» туралы аңтын қабылдану жүктеледі [16, 30-41-пп.]. Сол күні генерал губернатор Кіші жүз старшындары мен билеріне, батырларына, мырзаларына, бүкіл халқына үндеу жолдайды. О.А. Игельстром үндеуінде осындай қадам арқылы қазақтардан қолдау табу үшін орыс тұтқынында жатқан Айшуақ сұлтанды босатқанын және көп ұзамай қамауда жатқан Жоламан, Барған, Табылды батырларды босатып, елге қайтаратынын айрықша атап өтеді. Ал Нұралы ханды елге қайтаруға сол тұста Кіші жүздегі ең беделді деген 18 адам – Сегізбай, Саржала, Айдарбек, Көккөз, Қаракөбек, Басықара, Жанұзақ, Қойкелді, Нұрмұхамбет, Сырым, Бөдене, Дөнен, Қаратау, Сопыра, Атағазы, Әбдіжәлел және Қарабай сұлтанның түскен өтінішпен танысып, оған жауап бермей қалу тиімсіз екенін ескеріп, Нұралы хан тағдыры патша қолында, ол сіздердің адалдықтарыңызға байланысты деп түсіндіруге тырысады [16, 46-47, 50-51-пп.].

Орыс үкіметімен аз уақыт ішінде қалыптасқан оң қарым-қатынасты Қарабай сұлтан елдегі белді азаматтарымен бірге ағасы Қайыпты Ресей мойындаған Кіші жүз ханы ретінде бекітуге пайдаланып қалуға барын салады. Оның бұл әрекетіне қайын жұрты Әбілқайыр хан ұрпақтары да түсіністікпен қарағандай. Өйткені құдандалы екі әулеттің арасында маңызды елдік мәселеде аса бір шиеленісті іс-әрекеттері мұрағат құжаттарында да байқалмайды. Осы саясатты іс жүзіне асыру үшін 1788 жылы күзде болған соң қазақтың би-батырларының жиналысынан соң, Қайыпты хандық таққа бекіту үшін Ресейге сұлтандар Шерғазы Қайыпұлы мен Сирек Қарабайұлы аттанады. Құрамына 40 би енгізілген қазақ елшілері 1788 жылдың 16 қазанында Орынборға жол тартады. Содан қазақ елшілері 1789 жылдың басында Санкт-Петербургке жеткен [15, с.396].

Елшілердің елге қайтуын күтпей Қарабай сұлтан өзге де ел игілерімен бірге Астраханға бағынатын Кавказ губерниясымен қарым-қатынасты жандандырады. 1789 жылы қаңтарда Кавказ губернаторы Л.С. Алексеев қазақ старшындарына беріш руынан күн төлеттіру үшін Қоңырат старшыны Әбі Мұстафаевты жіберген. Содан Сартар, Мұратай, Сатқан, Көбек, Жүніс, Бабық және өзге қазақтар беріш Бөдене би бастауымен өзара кеңесіп, келісімге қол жеткізеді. Ә. Мұстафаев сапар барысында Қайып хан, Қарабай сұлтан, Сырым батыр, Бөдене би, Көккөз би, Дөнен бименкездескен. Кейін қазақтар Астрахан обер-коменданты А.О. Базинге жазған хатында үш мәселені көтереді. Біріншіден, үш жыл бойы қазақтарға қокан-лоқы жасамаған атаман Д. Донсковтың қайта басталған озбырлығын тоқтату. 1789 жылы атаман Д. Донсков 530 жылқыны қуып алып, 1 қазақты өлтіріп, 7-уін Орал қаласына айдап әкеткен. Екіншіден, екі жақтан да тұтқындар алмасып, қуып алынған малдарды қайтару, сауда ісін жандандыру. Бұл мәселені шешу үшін қазақтар 1 молда мен Амандық батырды жіберген. Үшіншіден, мешіт салу. Кейін осы мәселелерді арнайы талқылаған қазақтар Жем бойына мешіт салдыруға қарсылық білдірген. Молда Таймас Сейітовтің айтуынша, көпшілік Сырым батырға: «Бүгін мешіт болса, ертең орыстар қала салады», – деп рұқсат бермеген. Қазақтар бұл арқылы орыстарды Жем бойына қалай болғанда да ішкерілеп жібермеуді көздеген.

1789 жылы сәуір айында Астраханға Қарабай сұлтан баласы Есенғазы мен 9 старшынды аттандырады. Қазақтар елшілігінің басты мақсаты екі ортадағы талас мәселелерді бейбіт жолмен шешумен бірге, Астрахан облысының кейбір жерлеріне мал жайлау мәселесін талқылау деп түсіндіріледі. Мұның барлығы 1789 жылдың қысы мен көктеміндегі Астрахан бағытындағы мәселеге Қайып хан, бауыры Қарабай сұлтан және Сырым батырдың араласуымен барша қазақтың қамы үшін өзара ортақ мәмілеге келгенін дәлелдейді [17, 156-157-бб.].

1789 жылы шамамен қазан айы басында Қайып хан қайтыс болады. Ол турасында О.А. Игельстром осы жылдың 31 қазанында Ресей Мемлекеттік кеңесіне хабарлаған-ды [9, 79-б.]. Губернатор хатындағы ақпаратты 1822 жылы сәуір айында Ресейде, ендігі жағдайда Қайып ханның немересі Арынғазы сұлтанды хан ретінде бекіту мәселесімен жүрген Қаражігіт Бектауұлы, Шүкірәлі Сұлтанмұхаметұлы, Жүсіп Сырымұлы және сұлтан Ильяс Әбілғазыұлы, Бармақ Болпашұының орыс патшасы І Александрге жолдаған хаты дәлелдей түседі. Хатта қазақтардың Қайып сұлтанды хан ретінде сайлап, Орынбор губернаторы О.А. Игельстромның қолдау туралы уәдесін алған соң орыс патшасының бекітуі үшін Шерғазы мен Сирек сұлтанның 1788 жылы күзде Санкт-Петербургке арнайы елшілікке жіберілгені, бірақ көп ұзамай елі сенген Қайып Батырұлының қайтыс болғанын жазады. Дегенмен араға уақыт сала қазақтар Қайып хан орнына ұлы Әбілғазы сұлтанды ұсынған. Одан әрі хатта: «Әбілғазы сұлтан бұл уақытта Қарақалпақтар ханы болатын. Ал оны жұрты бізге жібермеді», – деп анық жазылған [15, с.396-397].

Сонымен Қайып хан қайтыс болған соң Батыр хан ұрпақтарының үлкені болып Қарабай сұлтан қалған. Батыр ханның өзге ұлдары Сырдақ, Тоқтамыс сұлтандар еш жерде аталмайды. Оның өз аталастарынан ерекшелігі әу бастан

жоғарыда жазғанымыздай Әбілқайыр хан ұрпақтарымен тығыз қарым-қатынасы болатын. 1790 жылы тамыз айында Уфаға жер аударылып, елден қашық қалада үсталған Нұралы хан да қайтыс болды. Мұның өзі Кіші жүздегі хандық таққа жаңа үміткерлерді шығарды. Соның бірі Нұралы ханның үлкен ұлы Есім сұлтан болатын. Қарабай сұлтан ішкі-сыртқы мүмкіндіктерді есепке алып, 1000-ға жуық қазақпен 1790 жылы қараша айында Есімді хан көтеруге қатысады. Ноғай старшыны Құрбанғали Забирдің хабарына сенсек хан сайлауға Байұлы – шеркеш Тұрмамбет, алаша Сопыра, Азамат, Әлімұлының бас старшыны шекті Мұратбек, Тоқтамыс және өзге де елге белгілі тұлғалар белсенділік танытқан. Дегенмен, барша қазақ рулары қатыспаған мұндай сайлауға Сырым бастаған би-батырлар бірден қарсы шыққан [18, 485, 493-494-пп.].

1791 жылы 29 қаңтарда патша үкіметі хандық билікті әбден әлсірету мақсатында Кіші жүз ханы етіп 70 жастан асқан Ерәлі Әбілқайырұлын бекітеді. Қазақ қоғамымен келісілмеген мұндай біржақты шешім сөзсіз ел наразылығын туғызады. Сырым батыр бастаған қазақ рулары Ресейге қарсы үдере көтерілсе, келесілері патша үкіметіне қарсылық ретінде Жайық өзені бойынан Сырдария өзені бағытына көше бастайды. Мәселен, Қарабай сұлтан інісі Дәуқара мен баласы Есенғазы, Байұлдарынан беріш – қаратоқай Амандық батыр, таз Ақман, шеркеш Аллаберген, беріш – бегіс Матай, Әлімұлынан шекті Үсен Тентек малдарын Нарын құмынан Жайықтың Бұқар бетіне көшіреді. Ол турасында 1792 жылдың 19 ақпанында Топайлы қорғанының жүзбасы Хрущев Орынборға хабар салады [19, 5-6, 55-56-пп.].

Бұл кезеңде Ресейде қазақ рулары атынан жүрген Шерғазы Қайыпұлы елінің аманатын орындауға күш салады. Ол орыс әскерилері мен шекарадағы казак-орыстардың қазақтарға озбырлығын орыс үкіметіне жеткізіп, оны тоқтатуды талап етеді. Шерғазы сұлтан Орынбор губернаторы А.А. Пеутлингтің де саясатының қыр-сырын сезініп, елдегі Қарабай сұлтанның толық мәлімет алып отырған. Ол турасында 1793 жылы 22 қазанда атаман Д. Донсков шекаралық экспедицияға хабарлайды. Атаманға жолдаған хатында Есім сұлтан Қарабай сұлтанның немере інісі Шерғазымен үнемі байланыста болғанын ашық айтады [20, 252-254-пп.]. Есім сұлтанның хаты Қарабай сұлтанның Сырым батыр бастаған ел игілерінің саясатын қолдап, қазақ-орыс мәселелерін ашық талқылайтын Елек өзені бойындағы Кеңесті қолдаушылар қатарында болғанын дәлелдейді. Сырым бастауымен болған жиынға қатысқан 1700 адамның қатарында Қарабай сұлтанның ұлы Есмұхамед, Қайып ханның балалары Әбілғазы хан, Тұңғаша, Жолбарысқазы болады. Елек қорғанындағы кездесуге жоғарыда аталған сұлтандармен бірге Шерғазы сұлтан және Нұралы хан ұлы Есенғали, Есім сұлтан ұлы Қара қатысады. Өкінішке орай екі жаққа да тиімді осындай кездесуге Орынбор губернаторы кедергі жасауға барын салады. Соған қарамастан Шерғазы сұлтан 1794 жылдың басында Петербургке оралып, нақты дәлелдермен қазақ-орыс шекарасындағы Орынбор әкімшілігінің озбырлығын жеткізеді [17, 173-174-бб.].

1794 жылы 10 маусымда Ерәлі хан қайтыс болады. Күн тәртібіне жаңа хан сайлау мәселесі қайта көтеріледі. Ендігі жағдайда патша саясаткерлері Есім сұлтанды қолдап шыға келсе, Сырым бастаған би-батырлар, Қайып хан ұрпақтары – Әбілғазы, Шерғазы, Бұрқан және өзгелері хан сайлау Кеңесін ел ортасында арнайы өткізуді ұсынады. Әрине Орынбор әкімшілігі Әлімұлы рулары арасында өтетін Кеңесте өз ұсыныстары өтпейтінін жақсы білгендіктен одан бірден бас тартады. Бұл арада Қарабай сұлтанның нақты саясатын дәйектейтін мұрағат деректері кездеспеді. Дегенмен оның осыған дейін ағасы Қайып ханның саясатын қолдағанын және кейінгі Шерғазы, Әбілғазы сынды ұрпақтарымен тығыз қарым-қатынасын ескерсек, біздіңше, Ресей жоспарына іш тарта қоймағандай. Қазақ қоғамындағы белді тұлғалардың қарсылығына қарамастан Есім сұлтан 1795 жылы 9 мамырда Уфа қаласына келіп, губернатор С.К. Вязмитиновпен кездеседі. 16

мамырда губернатор патшаға сұлтанды қолдайтынын хабарлайды. Араға уақыт сала 17 қыркүйекте Есім патша шешімімен хан сайланады. С.К. Вязмитинов граф П.А. Зубовқа жолдаған хатында «Сұлтан, би-батырлар, мырзалар бір ауыздан Есім сұлтанды таңдады», – деп жазып, қазақ даласындағы шындықты бүркемеледі [17, 179-б.]. Дегенмен орыс зерттеушілері Л. Мейер, И.И. Крафт, М.А. Терентьев сол заманда-ақ Есім сұлтанды қазақтардың аз бөлігінің, ал басым көпшілігінің Қарабай сұлтанның немере інісі Әбілғазы Қайыпұлын қолдағанын жазған болатын [21].

Патша үкіметінің Батыр хан ұрпақтарына сенімсіздігі Әбілқайыр хан заманынан қалыптасқан болатын. Өйткені олар негізінен елдің оңтүстігінде орналасып, үнемі Хиуа, Бұхара хандықтарында өз саясатын жүргізіп әу-бастан-ақ қазақтардың Ресеймен байланысына аса сақтықпен қарағанды. Тарихшы Ү.Т. Ахметова мұрағат деректеріне сүйене отыра «Орыс саясаткерлері Қайып ханды «әрқашанда Ресей мүддесіне қызмет жасамады», «О.А. Игельстром ұсынысымен Қайыпқа берілген 300 руб. жалақыны оның ешбір баласы алған емес» деп ой түйіп, бірден Әбілғазыға қолдау көрсетпеу туралы шешім қабылдаған», – деген Ресей саясаткерлерінің қорытынды шығарғанын атап өтеді [22, 35-б.].

Бұл жылдары Қарабай сұлтан, біздіңше, Жайық өзені бойын жағалай жайлап Нұралы хан ұрпақтарымен қарым-қатынасын сақтаған. Батыр хан ұрпақтарынан сол тұста Кіші жүз хандығы саясатына белсене араласқан Шерғазы сұлтан Есім хан сайланған соң бірден Симбирскіге, кейін Санкт-Петербургке шақырылып, 1798 жылдың маусы-шілде айларына дейін елге жіберілмесе, Әбілғазы хан Кіші жүздің оңтүстігінде тұрақтаған-ды. Сондықтан Қарабай сұлтан елдегі Батыр ұрпақтарының үлкені ретінде өзара әулеттік байланысты үйлестіруші және ақылшысы болды деуімізге әбден болады.

Сырым батыр бастаған ұлт-азаттық қозғалыс жалғасып, 1797 жылы 27 наурыз айында Есім хан өлтірілген кезеңде де Қарабай сұлтанның қоғамдық-саяси қызметі орыс мұрағатында толыққанды көрініс таппады. Соған қарағанда, сұлтан ендігі жағдайда бейтараптық саясат ұстанып, хандық тақ мәселесінде аса белсенділік таныта қоймағандай. Ол, жоғарыда атап көрсеткеніміздей, көпшілік мойындаған ағасы Қайып хан саяси аренадан кеткен соң Орынбор әкімшілігінің Батыр ұрпақтарынан хан сайламайтынын толық түсінді дей аламыз. Екінші жағынан оның Әбілқайыр хан ұрпақтарымен де тығыз байланысын жалғастырды. Қарабай сұлтан бір жағынан Әбілқайыр ханның күйеу баласы болса, екінші жағынан XVIII ғасырдың соңғы ширегінде айрықша көзге түсе бастаған Бөкей сұлтанның қайын атасы болатын. Ол турасында Жанұзақ жыраудың Жөңгір ханға арнаған толғауында:

Ал Шыңғыс ханның әулеті,
Хандар өтті хан соңы,
Хан ұлының кенжесі
Патша иемнің ана сойын сұрасаң,

Қарабай ханның нәсілі, – делінеді. Толғауды негізге алған зерттеушілер Жөңгір ханның анасы Атан ханым Қарабай хан тұқымынан деп есептейді [23].

Расында да XIX ғасырдағы Бөкей хандығы тарихындағы Қарабай сұлтан және оның ұрпақтарының қоғамдық-саяси қызметтері Қарабай-Бөкей арасындағы ерекше қарым-қатынасты дәлелдейді. Олай болса Бөкейдің екінші әйелі, Жөңгір ханның анасы Атан ханым Қарабай Батырұлының қызы. Одан әрі әулеттік байланысты күшейтуге Атан ханым да өз үлесін қосқан. Араға уақыт сала Бөкей Нұралыұлының бірінші әйелінен туған үлкен ұлы Тәуке сұлтан Жібек Қарабайқызына үйленеді. Кейін 1840 жылы 3 маусымда Тәуке сұлтанға толтырылған жеке ісқағазда оның 41 жаста, ал Жібектің 46 жаста екені анық жазылған [24, с. 574, 941]. Жібек ханыммен шамалас Айымжан Қарабайқызы Нұралы ханның Әбілғазы атты ұлына айттырылған-ды. Соңғы жылдары Атырау облысы Махамбет ауданы Алға селосы маңындағы Нұралы хан ұрпақтары жерленген Жаналы қауымынан табылған

күлпытаста: «Нұралы ханның ұлы Әбілғазы ханның халалы (адал әйелі) Қарабай сұлтанның қызы Айымжан 61 жасында 1845 жылда опат болды», – делінген [25, 78-79-бб.].

Атан ханымда өле-өлгенше әкесі Қарабай сұлтан ұрпақтарын қамқорлаған. Атан ханымның қайтыс болған жылы да нақты анықталды дей алмаймыз. Өйткені күлпытасты оқыған зерттеушілердің бірі 1818 жылды көрсетсе, этнограф Серік Әжіғали Атан ханым 1823/1824 жылдары 52 жасында қайтыс болып, Бөкей хан кесенесінен қашық емес жерде жерленгендеп есептейді [26, с. 169].

Мұрағаттық деректер Қарабай сұлтанның әулеттің туыстық байланыстарын қазақ қоғамында шебер үйлестіргенін айғақтайды. Қарабай сұлтан 1800 жылы 1 тамызда Қаракөз атты қызын Орынбор мұсылмандары діни басқармасының тұңғыш мүфтиі Мұхамеджан Хұсайыновке, онымен шамалас Меңді атты қызын болашақ Кіші жүздің патша үкіметі бекітетін ханы Жантөре Айшуақұлына тұрмысқа береді [17, 222-б.]. Сөз жоқ мұндай байланыстар Қарабай сұлтанның саяси мүмкіндігін арттыра түскен-ді. Мәселен, қызының Мұхамеджан Хұсайыновпен Орынбор қаласында өткен неке кию рәсіміне қазақ қоғамының белді билеушілері қатынасқан.

Қарабай сұлтан Бөкей сұлтанның қазақ руларын Еділ-Жайық өзендері аралығына көшіру саясатын толық қолдады. Араға уақыт сала осы Қарабай сұлтанның Бөкей жанына көшуіне рұқсат алу үшін Санкт-Петербургке Қарабайдың әйелі Сыезі ханым мен Мұхамеджан Хұсайыновтың әйелі аттанады. Кейін белгілі болғандай Сыезі Хиуадан Санкт-Петербургке жетуі үшін 4000 руб. жұмсаған. Кейін орыс саясаткерлері ханым мен мүфти әйеліне бриллиант сырға сыйға тартқан [27, 1-12-пп.]. Қарабай сұлтан өзінің көшу мәселесін бірден шешпегенімен оның ұрпақтары көп ұзамай көппен бірге Бөкей артынан 1802 жылы қос өзен аралығына көше бастаған.

1805 жылы түркімендер ханы Пірәлі Нұралыұлы қайтыс болып жаңа хан сайлау мәселесі көтерілген шақта патша үкіметі қайтадан Батыр хан ұрпақтарына назар аударады. Ресейдің сыртқы істер министрі А.А. Чарторыйский мәселені анықтауды Кавказдың бас басқарушысы генерал Цициановқа жүктейді. Сыртқы істер министрлігі жаңа хан сайлауда Кіші, ия Орта жүз сұлтандарынан таңдау маңыздылығына, бірақ Кіші жүзден және Бөкей хан бауырларынан таңдамау мәселесіне айрықша назар аударып, Орынбор мүфтиі М. Хұсайыновпен ақылдасу қажеттілігіне нұсқау береді. Содан 1805 жылы 8 қыркүйекте А.А. Чарторыйский мүфтиге арнайы нұсқаулық береді. Нұсқаулықта мүфтиге алдын-ала Астрахандағы түркімендермен ақылдасу жүктеледі.

1806 жылы 15 наурызда мүфти патша шенеуніктеріне «Түркімендер және олардың Ресей, Иран, Хиуа, Бұхарамен қарым-қатынасы» атты жазбасын тапсырады. Жазбада: «Түркімен халқының ханын таңдауда Шыңғыс хан тегінен 2 адамды ұсынамын. Бірі Батыр ханның ұлы Қайып хан ұлы Шерғазы сұлтан, екіншісі Қарабай сұлтанның ұлы Мұхамед (біздіңше Әлмұхамед – Ә.М., Ұ.А.) сұлтан. Олардың бірі түркімендерге хан сайланса, екіншісі, Хиуада хан болуға халықты өзіне бас идіруге үлгермей ме» делінген [28, с. 172-173].

Осы тұста Әлмұхамед Қарабайұлы Жантөре хан, Бөкей, Бекғали, Шығай, Өзбекғали, Артыққали Нұралыұлдары, Қара Есімұлы, Алғазы Айшуақұлы, Әбілмүмін Ағымұлы сынды беделді сұлтандармен қатар ел ішіндегі барымтаны тоқтатуда көзге түседі. Олар 1807, 1808 жылдары Жантөре хан мен Орман сұлтанның Орынборға, Бөкейдің Астрахан әкімшілігіне жолдаған шағымдарын да ұмытып, араларында болған бүкіл наразылықты тоқтатып, алдағы уақытта бейбіт әрі тыныш өмір сүруге, аталған талап-шағымдарын ешқандай басшылыққа жөнелтпепуді міндеттеріне алады. Нәтижесінде 1808 жылы 26 наурызда аталған беделді тұлғалармен қатар Хан кеңесінің мүшесі Үкі Төлепұлы, Байұлы және Жетіру руларының 20 старшыны мөр, таңбасын басып, куәлік береді [29].

1808 жылы 26 қараша мен 17 желтоқсан аралығында Қарабай сұлтанның ұлы

Нүрке бастаған шеркеш руының күн бөлімі Сарайшық қорғанына аманат ретінде Досқар Нүркеевті қалдырып, барлығы 5985 басты құрайтын сиыр, қой, жылқы, түйесін 105 бақташысымен бірге Нарын құмына қыстауға көшеді [24, с. 156].

Қарабай сұлтан өмірінің соңғы сәтінде ғана 1810 жылдың басында Ішкі ордаға көшуге шешім қабылдап, Бөкей сұлтан жанына өтіп алады. Оның Бөкей карамағына ешбір рұқсатсыз өтіп алуы Г.С. Волконский бастаған Орынборды да толғандырған. Ол турасында губернатор Бөкейге арнайы хат жолдайды. Оған назар аудармаған Қарабай сұлтан губернаторға 1810 жылы 1 ақпанда хат жолдап, өзінің жасының ұлғайғанын алға тартып, ұлы Нүрке сұлтанды Бұқар беттегі шеркеш руына басқарушы етіп бекітуін сұрайды. Көп ұзамай 23 наурызда губернатор карт сұлтанға «қазақтардың әрі-бері орын ауыстыруы шекаралық орыс билігінің келісімінсіз болмайды дегенімен», оның өтінішін аяқсыз қалдырмай Нүрке сұлтанды бекітеді. Нүрке сұлтан басқаратын шеркеш руы қазақтары 1808 жылдан бері қыз мезгілінде Нарын құмын қыстайтын [30,4-6-пп.]. Айта кетер бір мәселе, Қарабай сұлтан баласы Нүркені Бөкей ордасы тарихын жазушылар еш негізсіз Жолбарыс сұлтанның ұрпағы деп көрсетеді [24, с. 158].

Сонымен 1810 жылдың жазында Қарабай сұлтан өмірден озады. Бұл жөнінде Бөкей сұлтан 1810 жылы 11 тамызда Орынбор коменданты полковник А.С. Тарарыкинге хабарлаған [31, 284-п.]. Мұндай нақты дерекке кездеспеген шежіре түзушілер 1804 жылы [32, 196-б.], тарихшы И.В. Ерофеева бірде 1804 жылдан кейін қайтыс болған десе [33, с.15], келесі зерттеуінде, «Материалы по истории КазССР. IV томдағы» 1822 жазылған хатты негізге алып сұлтанды 1822 жылы [33, с.15] қайтыс болған деп жазып келеді.

Қарабай сұлтан қазақ тарихында ұрпағы кең тараған тұлға ретінде атағы қалды. Сұлтан өз шежіресін жасап, мүфти М. Хұсайыновқа тапсырған. 1803 жылы арнайы жасалған шежіреде сұлтан «27 ұлының бар екенін және өз тегінің Шыңғыс ханнан бастау алып, Шығай хан – Жөңгір хан – Хысырау сұлтан – Есім хан – Құдайменді хан – Ер Қайып хан – Батыр хан» деп мақтанышпен ашық тізбектей шежіресін тарқатады. Сұлтан шежіресінде 19 ұлының аты-жөні, олардан тараған немере-шөберелері рет-ретімен беріліп, барлығы 147 еркек кіндік тіркелген. Қарабай сұлтан ұлдары есімдері – Сирек, Ноғай, Қабыл, Абыл, Есенғазы, Есмұхамед, Шоқай, Асан, Жолды, Дос, Есқазы, Құлтай, Қасым, Әлмұхамед, Әбілғазы, Ермәмбет, Нүрке, Байтөре, Досқазы деп бірінен соң бірі жазылады. Жазба сұлтанның өз қолынан шығып, оны жақсы білетін мүфтидің басшылығымен аударылғандықтан, біздіңше, осы маңызды шежіреге толық сенуге болады деп есептейміз. Дегенмен неге екені белгісіз 27 ұлдың ішінен 8 жас сұлтанның есімі шежіреде аталмайды [33, с.135-139]. Соңғы жылдары төрелер шежіресін жинақтаушылар жоғарыдағы тізімге Тыным мен Есенғалиды қосып, Әбілқайыр хан тегі Айдарханымынан Есқазы, Есенғазы, Досқазы мен Әбілғазы туылған деп жазып жүргенін алға тартамыз [32, 196, 198-бб.]. Бұған біздің қосарымыз орыс деректерінде жас сұлтандар есімдері кейде түрліше жазылған. Мәселен, бізге кездескен деректер қатарында Сармұхамед (біздіңше Есмұхамед – *Ә.М., Ү.А.*), Есенғали (біздіңше Есенғазы – *Ә.М., Ү.А.*), Құлман (біздіңше Құлтай – *Ә.М., Ү.А.*), Нүрке (біздіңше Нүрке – *Ә.М., Ү.А.*), Мұхамед (біздіңше Әлмұхамед – *Ә.М., Ү.А.*), Ешқазы есімі екі жерде аталады (біздіңше бірі – Есенғазы, екіншісі – Есқазы – *Ә.М., Ү.А.*) т.т. Ал Қарабай сұлтанның тараған қыздардан бізге белгілісі Атан, Айымжан, Қаракөз, Менді, Жібек.

Қарабай сұлтан дүниеден озғанымен оның ұрпақтары елдің алдында болды. Мәселен, Әбілғазы Қарабайұлы 1809 жылы қаза тапқан Кіші жүз ханы Жантөре Айшуақұлының орнына Бөкей Нұралыұлын сайлау күн тәртібіне көтерілген уақытта Байұлы руларының сұлтандары, би-батырларын қолдаған. Осы мәселені арнайы көтерген қазақтың игілері Орынбор әскери губернаторы Г.С. Волконскийге 1811 жылдың 17 қыркүйегінде хат жолдап, «Сұлтан Бөкей Нұралыұлының мінезі жайлы, парасатты, екі беттегі (Жайық өзенінің) бізге тең қызмет етеді, оның әділ

билігі арқасында Ордада тыныштық пен бейбітшілік орнайды деп иланыш артып, мөріміз бен таңбамызды саламыз» деген ойларын ашық білдіреді [34].

Қарабай сұлтан ұрпақтары арасынан өзгелерден бұрынырақ мұрағатқа түскен Есенғазы сұлтан кейінірек барша қазаққа белгілі немере бауыры Арынғазы Әбілғазылымен тығыз байланыс ұстаған. Ол 1820 жылғы 25 қыркүйектегі П.К. Эссеннің Шығай сұлтанға жолдаған хатында көрініс табады. Әскери губернатор хатында Есенғазы сұлтан қарамағындағы 2333, сұлтан Елтай Нұралыұлы басқаратын 600, тана руы старшыны Есенгелді Жанмүрзин қарауындағы 1570, беріш руының биі Байғали Өмірзақұлы билігіндегі 1000 түтіннің Кіші жүзге көшуге ниет еткенін хабарлап, оны толық анықтауды тапсырады. Кейін 1821 жылғы 1 қаңтардағы Шығай сұлтанның жауап хатында Есенғазының шеркеш руының биі Бекмамбет Тұрмамбетұлымен бірге екені және олардың көшуді жоспарламағаны анықталады [24, с.215-219]. Осы Есенғазы сұлтан кейін Жәңгірдің хан сайлануына да қатысады. Сол үшін ол П.К. Эссеннің Орал қаласында 1824 жылғы 25 маусымда ұйымдастырған түскі асына шақырту алған. Хан сайлау тізімінде Нұралы ұрпақтары арасында Қарабай ұрпақтарынан жалғыз Есенғазының болғанын байқаймыз [24, с.219-219, 245-246].

1829 жылғы қараша айындағы Астрахан азаматтық губернаторы А.С. Осиповке жолданған рапортта Әбілғазы Қарабайұлымен қатар бауыры Құлтай сұлтан аталады. Рапорт бойынша олардың Нұралы хан немерелері Сүйінішқали мен Қуанышқали сұлтандармен бірге жайлап, қыс кезінде Н.Б. Юсупов жерлерін тұрақтағаны белгілі болады. Құлтай Қарабайұлының қызы Үлпешке шеркеш руының басқарушысы Меңдікерей Бөкейұлы үйленген. Ал Есенғазы Қарабайұлы, оның ұлы Ақай сұлтан Тоғым Шығайұлымен қатарлас көшіп-қонған [24, с.326, 358, 573].

XIX ғасырдың ортасында Қарабай сұлтан ұрпақтары ішінен Қасымнан 1805 жылы туылған Бажақ сұлтан ерекше көзге түседі. Ол Бөкей ханның Қазынасына үйленіп, өзінің алғырлығымен ел алдына шығады. Кейін Бажақ сұлтан Баймұхамед Айшуақұлының 1821 жылы туылған Жанбөбек атты қызына үйленеді. Сұлтан 1853 жылдан алаша және жаппас руы қазақтарының бір бөлігінің, кейін Ішкі орданың Қалмақ бөлімінің басқарушысы болады. 1879 жылдың қыркүйегі мен 1880 жылдың наурызы аралығында Меккеге қажылыққа барып қайтады.

1844 жылы 24-27 қарашасында Ішкі орданы аралау мақсатында Бажақ сұлтанның үйіне тұрақтап әңгіме-дүкен құрған барон Ф.А. Булер: «Бажақ Қароймекенінде тұрады. Сұлтан ханның қарындасына үйленген. Ол ру басқарушы емес, өз қарамағында хан жылқыларының үйірлерін ұстайды» деп жазады. Барон күнделігінен сұлтанның білімге құштарлығын, ұлының хан ордасындағы училищесінде оқитынын аңғарамыз. Бұл арада әңгіме болып отырған оқушы 1830 жылы туылған Қарабайдың шөбересі Мұхамедғали Бажақұлы еді. Мұхамедғали сұлтан 1844-1845 жылдары Неплюев кадет корпусында оқуын жалғастырады. Бірақ денсаулығына байланысты аяқтай алмайды. Кейін кете руы және Каспий маңындағы қазақтардың 2 бөлімін басқарады. Ол 1856 жылы Москвада өткізілген II Александрды таққа отырғызуға қатысқан Ішкі орда депутаттарының қатарында болады [24, с. 422-425, 741, 962, 1020].

Ішкі орданы уақытша басқару Кеңесінің төрағасы Л. Плотников: «Ол 1862 жылдан Қалмақ бөлімінің басқарушысы болып, 5 жыл іскерлігімен көзге түсті. 1867 жылы мамыр айында үкіметтің қазақтардың басқару жүйесі орнына орыстық жүйені енгізу барысында амалсыздан босатылды», – деп Бажақ Қасымұлын жоғары бағалайды [35, с. 330-331].

Жоғарыда аталған Қарабай сұлтан ұлдары ішінен XIX ғасырдың ортасында Нұрке сұлтан туралы 1850 жылы 26 қазанда Орынбор Шекаралық комиссиясында Кіші жүздің Бағыс бөлігінің белгілі қазақтарын қамтыған ақпаратта «Қарабаев Нүрке, сұлтан, ешқандай қызметте емес. Жасы 70-те. Шеркеш руымен бірге. Көшіп-қону тұрағы: жазда – Ойыл, Қиыл өзені бойлары, қыста – Гурьев қаласы маңы. Отбасында 4 әйелі, 1 ұлы бар», – делінген [35, с. 133]. Мұның өзі Қарабай

сұлтанның кейбір ұлдарының Кіші жүз жерінде тұрақтап, Бөкейлікке түкпілікті көшпегенін айғақтайды. Соңғы жылдары Бұқар беттен табылған төрелер қауымындағы құлыптаста «Шеркеш ішінде ...? руғының Нүрке Қарабай ұғлы уфат 80 йашында 1853 йылда ...? басында, бу тасыны қылдырды ұғлы Бисенбі мырза (Төре таңба басылған)», – деген жолдар жазылған. Мұның өзі жоғарыдағы орыс дерегіне жаңаша анықтаулар қоса түскенін байқатады [25, 78-79-бб.].

Қарабай сұлтан есімі тарихымызда жапырағы жайылған әулетімен ғана емес, сонымен бірге өзін қолдаған төлеңгіттерімен де қалады. Мәселен, 1852 жылы 29 наурызда Орынбор шекаралық комиссиясына Ішкі ордадағы төлеңгіттер туралы хабарында сұлтандар Әділ, Меңдікерей Бөкейұлдары мен Шоқы Нұралыұлы: «Ордадағы төлеңгіттер екі бөлімге бөлінеді. Бірі Қарабай хан қызметшілерінен тарағандар. Олар Жәңгір ханға зекет, соғым төледі. Екіншілері Нұралы хан қызметшілерінен тарағандар. Нұралы хан қызметшілерінен тарағандар зекет, соғым төлемегенімен, хан шешімімен ахунға салық төлейтін», – деп тарқата түседі [24, с. 807]. Осыдан сәл бұрын 1852 жылғы 28 ақпанындағы Орынбор шекаралық комиссияның шешімінде Ордада олардан өзге төлеңгіттер жоқ және ендігі жағдайда болмауы тиіс деп бекітілгенді. Мұның өзі Орынбор шекаралық комиссиясының бір кезеңде Нұралы және Қарабай төлеңгіттеріне берген артықшылықтарын дәлелдей түседі.

Ел ішіндегі шежірені жинақтаған зерттеуші А. Шамғонов: «XVIII ғасырдың соңында Қарабай сұлтанның төлеңгіттері Бөкей сұлтанның маңайына топтасады. 1801 жылы Бөкей сұлтанмен бірге Жайықтан өткен алғашқы төлеңгіттер де осы Қарабай төлеңгіттері болады. 1810 жылы Қарабай сұлтан өз төлеңгіттерімен Бөкей ордасына өткен. Олар Сасықтау деген жерге қоныстанады. Олардың Сасықтау (Қойқын) төлеңгіттері деп аталуы сондықтан. Қарабай немесе Сасықтау төлеңгіттері төре таңбасын алғандықтан, оларды төре төлеңгіттері деп те атайды. Осылайша Кіші жүздегі Қарабай төлеңгіті – Бөкейліктегі Сасықтау немесе Қойқын төлеңгіті болып табылады», – деп өзіндік ізденіс қорытындыларын ұсынады [36].

Тарихымызда Қарабай сұлтан есімі халық жадында қалған жер-су аттары арқылы да сақталып отыр. Мәселен, Атырау облысы Махамбет ауданы Алға селосы маңындағы Қарабай елді-мекені осы Қарабай сұлтанның есімімен байланысты болуы мүмкін.

Қорыта келгенде, мұрағат құжаттары тарихымызда қоғамдық-саяси қызметімен, әулеттік кең саяси байланыстарымен және Қазақ хандығының сыртқы қарым-қатынасында танылған Қарабай сұлтан, оның ұрпақтары туралы мол деректер жинақтаған. Оның біраз бөлігі осы мақалада талданды. Оны әрі қарай тереңдете зерттеу болашақ міндетіміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Материалы по истории Казахских ханств в XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). – Алма-Ата: Наука, 1969. – 652 с.

2 Қасымбаев Ж. Абулхаир хан и Надир шах // Ізденіс - Поиск. – 2001. – №2. – 70-75-бб.

3 Рычков П.И., Рычков Н.П. Капитан жазбалары. – Алматы, 1995. – 85-86-бб.

4 Казахско-русские отношения XVI-XVIII веках. – Алма-Ата: АН КазССР, 1961. – 740 с.

5 РИССМ. 122-к., 128/1-т., 1745, 3-іс.

6 Тулибаева Ж.М. Казахстан и Бухарское ханство в XVIII – пер. половине XIX в. – Алматы. 2001. – С. 45-50.

7 РИССМ. 125-к., 125/1-т., 1753-1754, 1-іс, 54-п.; РИССМ. 122-к., 122/1-т., 1758, 4-іс.

8 Ерофеева И.В. Казахские ханы и ханские династии в XVIII-середине XIX вв. // Культура и история Центральной Азии и Казахстана: проблемы и перспективы исследования. – Алматы: Издание Института философии МН-АН, 1997. – 160

с.; Қазақ хандары және олардың ұрпақтары. Табулдин Г.Ж., Өмірзақов Р.Қ., Оловинцов А.Г. – Көкшетау: «Мир печати» ЖК, 2013. – 544 б.

9 Исмурзин Ж. А. Батырұлы Қайып хан және оның әулетінің тарихы «1745-1860 жж.»: т.ғ.к. ... дисс. – Орал, 2008. – 188 б.

10 РФ ОрОММ. 3-қ., 1-т., 6- іс., 7-8-пп.; 64-іс., 15-20-пп.

11 Еженханұлы Б. Записки Цяньлунского чиновника // Казахстанская правда. – 2013. – 17 мая.

12 РИССМ. 122-қ., 122/2-т., 1766-1769, 18-іс.

13 Бекмаханова Н. Көктемір туралы аңыз. – Алматы: Жалын, 1983. – 184 б.

14 Вяткин М.П. Батыр Срым. – М.: Изд-во АН СССР, 1947. – 390 с.

15 Материалы по истории Казахской ССР (1785-1828 гг.). – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1940. – Т. IV. – 543 с.

16 РИССМ. 122-қ., 122/3-т., 1786-1787, 12-іс.

17 Мұқтар Ә.Қ. Азаттық таңы жолында. – Алматы: «Ғылым», 2001. – 258 б.

18 РФ ОрОММ. 5-қ., 1-т., 29-іс.

19 РФ ОрОММ. 5-қ., 1-т., 44-іс.

20 РФ ОрОММ. 5-қ., 1- т., 47-іс.

21 Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства // Материалы для географии и статистики России. – СПб.: Тип. Э. Веймара и Ф. Персона, 1865. – с. 22; Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. – СПб.: Типо-литография П.Н. Жаринова, 1898. – С.50; Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. – СПб.: Типо-литография Н.М. Родионова, 1902. – Т.1. – С.72

22 Ахметова Ү. Арынғазы хан (1786-1833). – Ақтөбе: «А-Полиграфия» ЖШС, 2004. – 168 б.

23 Аллаярулы Ж. Қазақ хандығына 550 жыл: Бөкей ханды толық зерттеп, күрметтеу - бүгінгі ұрпақ парызы // [inform.kz /kaz /article/ 2823224](http://inform.kz/kaz/article/2823224)

24 История Букеевского ханства. 1801-1852 гг. Сборник документов и материалов / Сост. Б.Т. Жанаев, В.А. Иночкин, С.Х. Сагнаева. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 1120 с.

25 Байдаулетов Ф. Жаналы қорымындағы құлыптастар құпиясы // DANAKaz. – 2016. – №4-5 (28). – 78-79 б.

26 Атан ханымның басында айшықты ақ кесене // <http://serper.kz/?p=4769> (2013-04-08); Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). – Алматы: Ғылым, 2002. – 654 с.

27 РМТМ. 1291-қ., 81-т., 7-іс.

28 Русско-туркменские отношения в XVIII-XIX вв. (сборник архивных документов). – Ашхабад: Изд. АН Туркменской ССР, 1963. – 585 с.

29 ҚРОММ. 4-қ., 1-т., 208-іс., 305-306-пп.; Аллаярулы Ж. Үкі би және оның заманы // danakaz.kz/olketanu-5

30 ҚРОММ. 4-қ., 1-т., 222-іс.

31 РФ ОрОММ. 6-қ., 10-т., 689-іс.

32 Табулдин Г.Ж., Өмірзақов Р.Қ., Оловинцов А.Г. Қазақ хандары және олардың ұрпақтары. – Көкшетау: «Мир печати» ЖК, 2013. – 544 б.

33 Ерофеева И. Родословные казахских ханов и кожа XVIII-XIX вв. (история, историография, источники). – Алматы: ТОО «Print-S», 2003. – 178 с.

34 РФ ОрОММ. 6-қ., 10-т., 716-іс

35 История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. О почетнейших и влиятельнейших ордынках. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – Т.VIII. – Часть 2. – 962 с.

36 Шамғонов А. Төлеңгіттер қауымы және Бөкей ордасында төлеңгіт руының қалыптасуы // <http://e-history.kz>. Пайдаланған уақыты: 24.01.2016

References

1 Materialy po istorii Kazahskih khanstv v XV-XVIII vekov (Iz vlecheniya iz persidskih i tyurkskih sochineniy). – Alma-Ata: Nauka, 1969. – 652 s.

2 Kassymbaev Zh. Abulkhair khan i Nadir shakh // Izdenis - Poisk. – 2001. – №2.

3 Rychkov P.I., Rychkov N.P. Kapitan zhazbalary. – Almaty, 1995. – 85-86-bb.

- 4 Kazakhsko-russkie otnosheniya XVI-XVIII vekah. – Alma-Ata: AN KazSSR, 1961. – 740 s.
- 5 RISSM. 122-к., 128/1-т., 1745, 3-ис
- 6 Tulibaeva Zh.M. Kazakhstan i Bukharskoe khanstvo v XVIII – per. polovine XIX v. – Almaty. 2001. – S. 45-50
- 7 RISSM. 125-к., 125/1-т., 1753-1754, 1-ис, 54-п.; RISSM. 122-к., 122/1-т., 1758, 4-ис
- 8 Erofeeva I.V. Kazakhskie khany i khanskie dinastii v XVIII-seredine XIX vv. // Kul'tura i istoriya Central'noy Azii i Kazakhstana: problemy i perspektivy issledovaniya. – Almaty: Izdanie Instituta filosofii MN-AN, 1997. – 160 s.; Kazak khandary zhane olardyn urpaktary. Tabuldin G.Zh., Omirzakov R.K., Olovincov A.G. – Kokshetau: «Mir pechati» ZhK, 2013. – 544 b.
- 9 Ismurzin Zh. A. Batyruly Kayyp khan zhane onyn auletin tarikhyy «1745-1860 zhzh.»: t.g.k. ... diss. – Oral, 2008. – 188 b.
- 10 RF OrOMM. 3-к., 1-т., 6-ис., 7-8-pp.; 64-ис., 15-20-pp.
- 11 Ezhenkhanuly B. Zapiski Cian'lunskogo chinovnika // Kazakhstanskaya pravda. – 2013. – 17 maya.
- 12 RISSM. 122-к., 122/2-т., 1766-1769, 18-ис
- 13 Bekmakhanova N. Koktemir turaly anyz. – Almaty: Zhaly, 1983. – 184 b.
- 14 Vyatkin M.P. Batyr Srym. – M.L.: Izd-vo AN SSSR, 1947. – 390 s.
- 15 Materialy po istorii Kazakhskoy SSR (1785-1828 gg.). – M.-L.: Izd. AN SSSR, 1940. – T. IV. – 543 s.
- 16 RISSM. 122-к., 122/3-т., 1786-1787, 12-ис.
- 17 Muqtar A.K. Azattyq tany zholyn. – Almaty: «Gylym», 2001. – 258 b.
- 18 RF OrOMM. 5-к., 1-т., 29-ис.
- 19 RF OrOMM. 5-к., 1-т., 44-ис.
- 20 RF OrOMM. 5-к., 1-т., 47-ис.
- 21 Meyer L. Kirgizskaya step' Orenburgskogo vedomstva // Materialy dlya geografii i statistiki Rossii. – SPb.: Tip. Je. Veimara i F. Persona, 1865. – s. 22; Kraft I.I. Sbornik uzakoneniy o kirgizah stepnykh oblastey. – SPb.: Tipo-litografiya P.N. Zharinova, 1898. – S.50; Terent'yev M.A. Istoriya zavoevaniya Sredney Azii. – SPb.: Tipo-litografiya N.M. Rodionova, 1902. – T.1. – S.72
- 22 Akhmetova U. Aryngazy khan (1786-1833). – Agtobe: «A-Poligrafiya» ZhShS, 2004. – 168 b.
- 23 Allazharuly Zh. Kazak khandygyna 550 zhyl: Bokey khandy tolyk zerttep, kurmetteu - bugingi urpak paryzy // inform.kz /kaz /article/ 2823224
- 24 Istoriya Bukeyevskogo khanstva. 1801-1852 gg. Sbornik dokumentov i materialov / Sost. B.T. Zhanaev, V.A. Inochkin, S.H. Sagnaeva. – Almaty: Dajk-Press, 2002. – 1120 s.
- 25 Baydauletov F. Zhanaly korymyndagy kulyptastar kupiyasy // DANakaz. – 2016. – №4-5(28). – 78-79-bb.
- 26 Atan hanymnyn basynda ayshykyt ak kesene // <http://serper.kz/?p=4769> (2013-04-08); Azhigali S.E. Arhitektura kochevnikov – fenomen istorii i kul'tury Evrazii (pamyatniki Aralo-Kaspiyskogo regiona). – Almaty: Gylym, 2002. – 654 s.
- 27 RMTM. 1291-к., 81-т., 7-ис.
- 28 Russko-turkmenskies otnosheniya v XVIII-XIX vv. (sbornik arkhivnykh dokumentov). – Ashkhabad: Izd. AN Turkmenskoy SSR, 1963. – 585 s.
- 29 KROMM. 4-к., 1-т., 208-ис., 305-306-pp.; Allazharuly Zh. Uki bi zhane onyn zamany // danakaz.kz/olketanu-5
- 30 KROMM. 4-к., 1-т., 222-ис.
- 31 RF OrOMM. 6-к., 10-т., 689-ис.
- 32 Tabuldin G.Zh., Omirzakov R.K., Olovincov A.G. Kazak khandary zhane olardyn urpaktary. – Kokshetau: «Mir pechati» ZhK, 2013. – 544 b.
- 33 Erofeeva I. Rodoslovnye kazakhskih khanov i kozha XVIII-XIX vv. (istoriya, istoriografiya, istochniki). – Almaty: TOO «Print-S», 2003. – 178 s.

34 RF OrOMM. 6-к., 10-т., 716-is

35 Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikah XVI-XX vekov. O pochetneishih i vliyatel'nykh ordynakh. – Almaty: Dajk-Press, 2006. – Т. VIII. – Chast' 2. – 962 s.

36 Shamgonov A. Tolengitter kauymy zhane Boky ordasynda tolengit ruynyn kalypasuy // <http://e-history.kz>. Paidalangan uakyty: 24.01.2016

А.К. Муктар¹

У.Т. Ахметова¹

¹Атырауский институт нефти и газа
г. Атырау, Казахстан

ИЗ ИСТОРИИ КАРАБАЙ СУЛТАНА И ЕГО ПОТОМКОВ

Аннотация

В статье исследуется общественно-политическая деятельность султана Карабай Батырулы, также его потомков. Карабай султан внук старшего хана Казахского ханства Кайыпа, сын Батыр хана. Он 1757 году был избран ханом Хивы и правил ханством всего 4 месяца. После возвращения в Младший жуз он управлял казахскими родами. Карабай султан поддержал национально-освободительное движения Сырым батыра, политику Букей хана.

Ключевые слова: Казахское ханство, Хивинское ханство, Российская империя, Карабай султан, Букеевская орда

A.K. Muktar¹

U.T. Akhmetova¹

¹Atyrau Oil and Gas Institute

FROM THE HISTORY OF KARABAY SULTAN AND HIS DESCENDANTS

Annotation

The article examines the social and political activity of the Sultan Karabay Batyruly, as well as his descendants. Karabay Sultan was the grandson of a senior Kazakh Khan Kaiyp, the son of Batyr Khan. He was elected the Khan of Khiva in 1757, and he ruled the Khanate only 4 months. After his return to Junior Juz he ruled the Kazakh tribes. Karabay Sultan supported the national liberation movement of Syrym batyr and the policy of Bukey Khan.

Keywords: Kazakh Khanate, Khiva Khanate, Russian Empire, Karabay Sultan, Bukey horde

УДК 391[395+94](574)

К.К. Абуев¹

Г.Т. Каженова¹

¹Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова,
г. Кокшетау, Казахстан

КАЗАХИ И КАЗАКИ В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ Ч. ВАЛИХАНОВА

Аннотация

В данной статье рассматриваются проблемы взаимоотношений казахов и казаков, нашедших отражение в научном наследии Ч. Валиханова. Приведены выводы ученого о последствиях кризиса кочевого хозяйства, связанные с экспроприацией земель у кочевников-казахов в пользу казачества. Рассмотрены

вопросы земельных, социально-экономических отношений между казахами и казаками, которые анализируются в работах Ч. Валиханова. Показаны злоупотребления казачества в отношении казахского населения. Подтверждены его выводы о численности казахов в составе сибирского казачьего войска.

Ключевые слова: Ч. Валиханов, казахи, казаки, кочевое хозяйство, колониальная политика, экспроприация земель, джатаки.

Среди широкого круга вопросов в научном наследии Ч.Ч. Валиханова нашли отражение и проблемы взаимоотношений казахов и российских казаков, расселявшихся сначала на границе, а после реформы 1822 г. внедренных в казахскую степь. Особенно активно отношения между ними развивались на протяжении XIX в., очевидцем чего являлся Ч. Валиханов. У ученого нет специальной работы, посвященной этой теме, тем не менее, она освещается во многих его статьях и очерках.

Возникшее в позднем средневековье как продукт соседства и борьбы кочевого и оседлого народов, казачество было искусно использовано Россией. С конца XVI в. правительство уже широко использовало казачество для военной колонизации огромных пространств Сибири, Казахстана, Средней Азии, Кавказа и др. вновь завоеванных земель, зачисляло в их состав отставных солдат, крестьян, ссыльных, инородцев.

В работах Ч.Ч. Валиханова освещаются социально-экономические отношения между казахами и казаками, которые непосредственно были связаны с колониальными мероприятиями Российской империи. Военно-казачья колонизация Степного края, сопровождавшаяся основанием военных крепостей и казачьих поселений в степи, массовое изъятие лучших пастбищных угодий у казахов для переселенцев вели к сокращению радиуса кочевков и расстройству кочевого хозяйства. Ученый писал, что в прежние времена, т. е. до проникновения русской колонизации во внутренние области, казахи были богаче скотом, и среди них было немало тех, кто имел 10-тысячные табуны лошадей [1, с. 106].

Постепенный упадок традиционного табунного животноводства Ч. Валиханов видит в изменениях в землепользовании казахов в связи с образованием округов и расселением казаков на традиционных местах зимовки казахов, ограничении казахских кочевков по берегам рек. Так, в статье «О кочевках киргиз» он дает характеристику кочевой скотоводческой системы хозяйствования и условий нормального развития скотоводства. «Обширный район кочевков должно считать самым важным и главным условием для скотоводства», – писал Ч.Ч. Валиханов. Он указывал, что «земля, достаточная для прокормления целого города, не будет удовлетворять одного киргизского аула, ибо каждый аул должен иметь особое зимовое место (зимовку) с зимними пастбищами, особые пастбища для весенних, осенних и летних стойбищ». Для зимовок требуются густые леса или лесистые горы, вообще места, которые могут защищать скот от зимних непогод. Для летних кочевков, напротив, – места открытые, привольные и обильные текущими водами или озерами. «Устраивать конюшни на несколько сот лошадей также невозможно, как готовить на это число фуражные запасы. Из всего сказанного следует, что для успеха скотоводства необходимы: 1) обилие земли и большой район для кочевков; 2) густые леса или лесистые горы для зимовок и открытые, привольные безлесные места, обильные водою для летних пастбищ и удобство зимовых стойбищ имеет громадное влияние на развитие скотоводства, но важнее всего для киргиз зимовые места», – пишет Ч.Ч. Валиханов [1, с. 107].

Ч. Валиханов обращает внимание на то обстоятельство, что наиболее богатые скотоводческие хозяйства сохранились только в тех местах, где еще казахи за собой сохранили зимовья – это Кокчетавский округ, северная часть Акмолинского округа и Внутренний округ Семипалатинской области [1, с. 108].

Кризис кочевого хозяйства, связанный с экспроприацией земель у кочевников-казахов вел к двум основным последствиям. Первое – разорение казахского населения, резкое имущественное неравенство. В конце XIX в. 21,95 % казахов можно было отнести к категории имущих, остальные 3/5 оставались за пределами черты бедности [2, с. 196]. Вторым последствием было распространение у казахов полукочевого образа жизни, связанного с переходом к интенсивным формам хозяйства – к сенокосению и земледелию, перенятыми у русского населения. Так, источники по Кокшетаускому уезду сообщают, что вследствие сокращения пастбищ, постепенно отходящих к переселенцам, богатые казахи почувствовали земельное стеснение и вынуждены были озаботиться подготовкой зимнего корма [2, с. 204].

Особую ценность представляли прииртышские заливные луга, прилегающие преимущественно к левому берегу реки Иртыша. Луговые местности правого берега были беднее левого. Об этом обстоятельстве Ч. Валиханов писал: «Киргизы, кочующие в Баян-Аульском округе, хотя и владеют прекрасными летними пастбищами, но не имеют самого важного – зимовок... Баян-Аул принадлежит станице; За Иртыш, куда пригоняли наши предки часть скота на зиму, не пускают нас казаки. Таким образом, киргизы Тортугульских волостей остаются совершенно без зимовок и, вследствие этого, более других страдают от зимних непогод и от глубоких снегов».

Указывая властям причины упадка казахского скотоводческого хозяйства и обнищания казахского населения Ч.Ч. Валиханов излагает свои соображения, относительно мер, какими можно было бы отвратить неизбежное разорение, грозящее Тортугульским волостям Баян-Аульского округа. Он обращается к Омскому начальству с предложением упразднить Баян-Аульский приказ для удобства коренных жителей края, приписав подведомственные ему волости в состав других округов или же перенести на урочище Бель-Агач. Кроме того, сообщал, что казахи Баян-Аульского округа готовы даже взять на себя часть расходов не только по перенесению приказа на другое место, но и для перенесения казачьей станицы, дав каждому казачьему семейству по три лошади [1, с. 108-109].

Следует отметить, что в то же время огромная территория, около 5 млн. десятин, лучшие пастбищные и сенокосные угодья находились в непосредственном владении казаков, офицеров и их семей. Сибирские казаки и офицеры, не имея возможности эффективно использовать предоставленные земельные наделы, нашли более легкий способ извлечения прибыли, не требующий особых затрат и труда. Земельные наделы стали сдаваться в арендное содержание прилинейным казахам. В отчете губернатора указывалось, что «казаки, получившие в надел большие участки земли, сами мало обрабатывают их, но, отдавая в аренду, существуют на полученные арендные деньги: такой легкий доход обеспечивает для них безбедную и совершенно праздную жизнь» [3, л. 129].

Если до 1800 г. казахам строго запрещалось появляться на землях, находившихся до того времени в исключительном ведении войсковой администрации, то с переходом лучшей части земель в распоряжение казаков, начинается более прочное оседание киргиз, именно на юртовых казачьих наделах. Об этом Г.Е. Катанаев писал: «Прииртышские казаки, получив большие земельные наделы с отличными луговыми заемщиками и, не имея возможности, за недостатком рабочих рук, использовать их в полной мере, охотно стали пускать к себе киргиз не только на перезимовку, но и на летовку с отдачею им на обоюдовыгодных условиях большей части своих сенокосов».

Однако, условия аренды были довольно тяжелые, причем казаки и офицеры нередко злоупотребляли своими правами в качестве арендодателей, но казахи, в силу безысходности, вынуждены были соглашаться на любые условия. Так, прииртышские казахи платили за право перезимовки на войсковых землях

около 2 р. 50 к. с кибитки и около 50 к. на прочие расходы по ремонту своих зимовок и проч. Общие сборы с кибитки составляли 9 руб. 65 коп, не считая частных сделок по покупке у казаков сена. Плата за сенокосы на юртовых казахских наделах зависела исключительно от личной сделки каждого киргиза-хозяина с казаком, продающим свой сенокосный пай [4, с. 58, 60].

Казахи, зимующие на казахских юртовых наделах, заключали с владельцами этих наделов – казаками письменные условия. По этим условиям большинство поселений Павлодарского и Семипалатинского уездов разрешали зимующим на их наделах киргизам проживать с сентября до марта и часть апреля. В эту же плату входило право казахов, помимо проживания на чужой земле, иметь на этой земле всякого рода постройки для содержания при доме скота; право водопоя для скота; право выпаса и отолочки скотом на подножном корму ближайших к зимовью угодий на зимнее время; право пользования лесными и кустарными валежником для топлива в течение зимы, в районе юртового надела казаков. Дореволюционный исследователь отмечал, что при всем этом для казахов эта плата была чрезмерной [4, с. 57].

Ч.Ч. Валиханов об этом писал: «...безысходное положение в отношении зимовок заставляет тортугульских киргиз откочевывать для снискания себе пропитания в другие округа, русские станицы...». Вместе с тем он отмечал, что казаки Баян-Аульской станицы хлебопашеством не занимаются, а живут только оброком, который берут с киргиз, отдавая им во временное пользование станичные свои участки» [1, с. 109]. Вследствие этого, по замечанию Г.Е. Катанаева, «киргизы обратились почти в даровых работников казаков по скосу им травы для казахского скота...».

Переходя к полукочевому скотоводству, один аул за другим, возводили на казахских наделах более прочные, чем до того времени, зимовые постройки. Так, по сведениям Г.Е. Катанаева, в районах казахских земель Павлодарской и Семипалатинской уездов, по обе стороны Иртыша, более или менее постоянно проживало до 12-ти тысяч душ киргиз обоего пола, большинство которых жили полуоседло в особых зимних стойбищах. В некоторых русских поселениях, особенно в Павлодарском уезде, численность зимующих казахов даже превышала численность русских [4, с. 22].

Если в результате отсутствия хороших зимовок часть казахских хозяйств вынуждена были арендовать у казаков земли, то другая часть скотоводов, хозяйство которых во время джута подвергалось массовому падежу скота, разорялась и шла на заработки в казахские станицы, на линию, на промыслы и рудники. Утратившие возможность вести кочевое хозяйство полностью переходили к оседлому образу жизни, таких называли жатаками («лежачие»). Среди них имелись люди, живущие в относительном достатке и имеющие возможность заниматься торговлей, товарным земледелием и скотоводством, а также промыслами. Так, в Кокчетавском уезде Акмолинской области основным занятием жатаков был промысел, а в Атбасарском – земледелие. Распространение у жатаков определенных хозяйственных занятий зависело от таких факторов как, например, то, что плодородные участки находились в основном в Кокчетавском округе, и именно там произошло наибольшее изъятие земель у казахов. Поэтому основным занятием жатаков в Кокчетавском уезде стал промысел.

Но, как бы то ни было, обедневшие казахи массами покидали степь, в результате чего происходило «возрастание до громадных цифр числа жатаков». Об этом Н.Я. Коншин писал, что только в одной Семипалатинской области проживало жатаков более 100 тыс. [5, с. 29-54)]. Г.Е. Катанаев, сообщал, что, порвав почти всякие связи со своими одноаульниками, эти работники-джатаки строят все свое благополучие исключительно на работах в русских поселениях» [4, с. 21]. Нередко казахи жили не только в селениях русских, но прямо в их домах, снимали у русских

квартиры, либо нанимались к ним в работники. Бедняки, не имея средств построить себе избы, стояли круглый год в юртах, располагаясь на окраине селения, или на дворах тех домов, в которых нашли себе работу [6, с. 408]. «Нарубить и привести в селение дров, обработать пашню или огород, полоть все лето гряды, скосить луг, пасти скот житейский, сходить в лес за ягодами и грибами, до поту трудиться на рыбалке, извозничать, возить воду, задавать корму лошадям, караулить дом, где киргиз, из-за куска хлеба, находиться на послугах – все это дело джатака, жена которого и дочери тоже не остаются праздными», – писал Красовский [6, с. 409]. Жены их помогали казачкам в уходе за коровами, телятами и овцами, мыли полы, топили печи, стирали белье, пололи и поливали в огородах и т.д.

Особенно охотно пользовались услугами джатаков казачьи семьи. При обширности своих земельных наделов и отсутствии рабочих рук, отвлекаемых от хозяйства усиленными служебными нарядами, они не могли обойтись без посторонней помощи, особенно если эта помощь дается на таких легких условиях. Г.Н. Потанин отмечал, что на Иртыше, почти у каждого казака во дворе стоит киргизское семейство джатаков, которое за ничтожное право доить выдоенных коров, должно исполнять тяжелые работы, рубить дрова, ездить за ними за 40 верст и прочее» [7, с. 220]. Месячная плата киргизу - работнику обыкновенно не превышала 3 рублей серебром в месяц с харчами, или 2-х с каким-нибудь подарком для одежды [6, с. 409]. Г.Е. Катанаев писал: «Без этих неутомимо трудящихся работников, русские селения находились бы в еще более жалком положении, нежели теперь и, ежели бы только было приведено в исполнение намерение некоторых старших султанов отогнать в аулы этот полезнейший народ, жизнь в степных селениях (окружных центрах), при бездеятельности казаков, стала бы просто невозможностью. Намерение это имел баян-аульский старший султан Муса Чорманов. К счастью оно кажется, не приведено в исполнение» [4, с. 21]. Еще в 1865 г., обращая особое внимание на положение казахских батраков-джатаков, Г.Н. Потанин писал, что их следовало бы обратить в войсковое сословие, предоставить пользоваться казачьими лугами и землями наравне с казаками, а также обязать их казачьей службой, от чего они, вероятно, не откажутся [7, с. 220].

Таким образом, Ч.Ч. Валиханов делает выводы о том, что в результате политики царского правительства, производимые земельные захваты затрагивали жизненные интересы казахских масс, так как без хороших земель, богатых пастбищами и водоемами нельзя было вести животноводческое хозяйство. Основные выводы ученого по данному вопросу подтверждаются сведениями других исторических источников.

В статьях Ч.Ч. Валиханова высказываются суждения о численности казахов в составе Сибирского казачьего войска [8]. Относительно этого вопроса следует отметить, что сибирское казачество, как в целом казачество всех регионов Российской империи отличалось этнической и социальной неоднородностью. Являясь искусственным образованием, оно с XVIII столетия стало формироваться из числа крестьян, разных групп казачества (городовых, крепостных и др.), беглых старообрядцев, солдат и даже ссыльных. Хотя в целом этнический состав Сибирского казачьего войска был представлен русскими, в него вливались представители и многих «нерусских» народностей, среди которых были поляки, мордвины, украинцы, татары, башкиры и другие. Одним из основных источников пополнения войска рассматривалось добровольное зачисление в состав войска местных «инородцев», т.е. главным образом казахов и калмыков, в связи с чем 19 параграф «Штата Сибирского линейного казачества» от 19 августа 1808 г. гласил: «Касательно приумножения сего войска, то войсковой канцелярии прилагать возможные способы склонять иноверцев из-за границы к переселению и обращению в нашу веру» [9, с. 33].

Разорение казахского населения в результате колониальной политики Российской империи и другие социально-экономические факторы способствовали

вступлению казахов в казачье сословие. Необходимым условием зачисления в казаки являлось добровольное крещение, причем если они имели семьи, то православие принимали их жены и дети. Зачисленные в войско казахи обычно не несли строевую службу, а включались в разряд резервных казаков, которых использовали в войсковом хозяйстве. В строевой состав полков причислялись уже их дети. Однако большинство приписанных казахов стремились сразу войти в число «уволненных от службы», т.е. отставных казаков, так как «окрестились в чаянии, чтобы быть причисленными в уволенные казаки, где бы они могли снискать себе пропитание, обзавестись по времени домашностью, как и прочие христиане» [10, л. 19-26]. Так, например, один из сотников ходатайствовал о пяти «новокрещенных киргиз» с просьбой о зачислении их сразу в отставные казаки, так как они не смогли бы нести наравне с резервными казаками никакой службы. Кроме того, как писал сотник, «лишится последнего их бедного имущества и впадут в развратное поведение». А так как после этого «нельзя будет приохотить еще кого из киргиз, кто пожелает окреститься», то администрация войска шла навстречу таким просьбам [11, л. 3 об.].

Шло и единичное зачисление казахов в войско, чему способствовало «Положение о Сибирском казачьем войске» от 5 декабря 1846 г., согласно которому разночинцам и казахам, проживавшим в станицах, было «вменено в обязанность или выселиться из них, или поступить в казаки» [10, л. 19-26]. Источники не позволяют определить, сколько именно казахов под действием этого закона было зачислено в казаки.

Ч.Ч. Валиханов, рассуждая о численности казахов в Сибирском войске, писал, что в некоторых казачьих станицах почти половина населения состоит из крещеных киргиз, например в Ямышевской, Чистой и в некоторых других. Но при этом отмечал: «Мы не имеем никаких данных о числе киргиз, принявших православие со времени основания внешних округов, но надо думать, что число это было незначительным [8, с. 73]. Г.Н. Потанин также сообщал, что в Ямышевской станице значительное число казаков происходит из крещеных киргизов, так что «здесь можно встретить хоровод из смуглых и плоских лиц», но при этом заметил, что это единственное такое место [12, с. 112].

При зачислении в казаки, казахи получали русские имена и фамилии, по фамилии давалось и отчество. В формулярных списках казаков приводятся фамилии «новокрещенных киргиз»: Иванов Филипп Иванович, Лукин Ермолай Лукич, Гаврилов Трофим Гаврилович, Михайлов Егор Михайлович и другие [13, с. 142]. Принявшие православную веру меняли не только имя, но и национальную принадлежность и как казахи уже не числились.

Казахи-казаки, при дисперсном проживании среди русских, принимая христианство, зачастую обзаводились русской женой. О степени распространения таких браков можно судить по данным, выявленным омским исследователем Г.И. Успеневым. По спискам 1831 г. из 61 казака-казаха были женаты на русских женщинах 30 человек (25 чел. на казачках, 4 – на крестьянках и 1 чел. – на мещанке), 1 человек был вдовцом, 11 – холостыми и 19 человек были женаты на соплеменницах. По тем же материалам за 1831 г. установлено, что пятеро русских казаков были женаты на киргизках, 18 человек на ясашных, этническая принадлежность которых не указана [14, с. 127]. Г.И. Успенев считает, что по приблизительным данным в первой половине XIX в. казахи в составе сибирского казачьего войска могли составлять 4 % [13, с. 141-142].

Принятие христианства, русских фамилий и имен, женитьба на русских женщинах, жизнь среди русского населения приводили к тому, что казахи-казаки теряли национальную специфику культуры и быта, постепенно сливались с русским казачьим населением. Так, по данным исследователя М.С. Андреева, в конце 1870-х гг., когда размещение казаков на войсковой территории приобрело

окончательный характер, доля казахов в составе сибирского казачества была представлена лишь несколькими лицами: в поселке Чернорецкий Павлодарского уезда – 14 казахов, в ст. Усть-Каменогорская – 1 и всего 15 казахов [15, с. 34]. По официальной статистике в 1895 г. в войске казахов числилось всего лишь 9 человек [13, с. 142]. Следует отметить, что зачисление казахов в казаки не было массовым явлением. Уже к концу XIX в. они почти и не числились в войске.

Особый статус казачества, подкрепленный различными привилегиями, не смог увеличить численность сибирских казаков за счет местного населения. Казахи в составе войска были представлены незначительным числом. Таким образом, предположения Ч. Валиханова о незначительном числе казахов в составе казачества, подтверждены данными современных исследователей.

С подчинением Среднего жуза сибирское казачье войско явно превратилось в орудие правительственной колонизации. Г.Е. Катанаев писал, что с самого своего образования Сибирское казачье войско «было здесь главною воинскою силою, действовавшей и в поле, и внутри страны при водворении среди местных инородцев русской власти» [16, л. 23]. По замечанию Г.Н. Потанина, главная цель казачьего войска – «служить материалом для колонизации Киргизской степи» [12, с.12, 16-17].

После внедрения в степь, казачьи войска осуществляли полицейско-карательные функции, охраняли порядок в населенных пунктах, принимали участие в подавлении народных выступлений, обеспечивали исполнение указов правительства, ограничивавших землепользование и водопользование для кочевых и полукочевых народов. Политика, проводимая администрацией Российской империи, не способствовала установлению доверительных взаимоотношений между коренным населением края и казаками. Колонизация казахских степей происходила в обстановке вопиющих злоупотреблений местных пограничных властей и казачьих войск. В архивных фондах мы обнаруживаем множество дел, показывающих бесчинство казаков. Многочисленные жалобы казахов начальству о незаконных поборах, об избиениях, об отбирании лошадей и другие отклонялись под предлогом их «бездоказательности» и «несправедливости жалобы» и при этом казахам предлагалось «не утруждать начальство неосновательными просьбами» [17, л. 5].

Все эти факты, конечно же, были известны Ч.Ч. Валиханову. В одной из своих работ он писал: «Киргизы боятся соседства казаков. Не можем сказать, основательно ли это чувство, но вообще чувство самосохранения есть чувство похвальное» [18, с. 307]. В другой работе он отмечал, что казаки Баян-Аульской станицы хлебопашеством не занимаются, а живут только оброком, который берут с киргиз, отдавая им в временное пользование станичные свои участки...» [1, с.109].

«Мне часто жаловались султаны, что всякий русский считает себя выше их и всякий казак обращается с ними с видом покровительства, занимает почетный угол в юрте и треплет султана по плечу говоря: «Ну что, Аблезка, покажи мне свою жену», – писал Ч. Валиханов о бесчинствах, творимых в казахской степи. «Действительно, нахальство и злоупотребления казаков и толмачей из этого сословия превосходят границы» [19, с. 82].

Г.Н. Потанин отмечал, что свои демократические взгляды Ч. Валиханов высказывал резко. Как известно, несмотря на запрет и преследования со стороны царского правительства прогрессивные деятели того времени тайно посылали в редакцию газеты «Колокол» политические статьи, разоблачающие жестокость и произвол чиновников на окраинах Российской империи. В одной из них излагалась ситуация в Казахской степи, по мнению исследователей, написанных на материалах Ч.Ч. Валиханова. В ней сообщается о злоупотреблениях казачества в отношении казахского населения. Казаки названы причиной разорения казахского населения. Автор статьи пишет, что собственность казаха кажется казаку своей

собственностью и отнять у него барана, быка или лошадь считается молодецеством и ничем больше, так что офицеры не делают выговоров за это нижним чинам, а частенько и сами опустошают аулы. Называются даже имена, которые «составили этим себе знаменитость». В их числе есаул Бутаков, подполковник Абакумов и прочие. Отмечаются «наиболее нажившиеся», например Карбышев, Волков и другие, которые разбогатев, занялись устройством разных заводов, торговлей скотом. В статье отмечается: «Можно сказать, что за счет киргизов живет все сибирское войско» [20, с. 382].

В целом, по выводам Ч.Ч. Валиханова конфликтно-антагонистическую ситуацию во взаимоотношениях между казахами и казаками в первую очередь определяли поземельные отношения, установленные политикой Российской империи. Возложение на казачество задач по колонизации Казахской степи, в том числе и карательных функций, за выполнение которых они наделялись различными льготами, породило целый массив неразрешимых противоречий с казахами. Превращение казачества в орудие правительственной колонизации, идеология завоевателя, прививаемая ему царскими властями, неизбежно вели их к столкновению с интересами местного населения.

Однако, несмотря на антагонистические отношения, порождаемые колониальной политикой Российской империи, торговый обмен и другие взаимодействия в сфере экономической и хозяйственной жизни вели к сближению и установлению тесных контактов, что, в свою очередь, способствовало переходу к мирному сосуществованию. Г.Н. Потанин писал, что Чокан старался доказывать, что киргизы – мирный народ, это не наездники-грабители, это мирные пастухи. Посмотрите, говорил он, на их одежду, на их оружие. Чекмень с патронами, ятаганы и прочее им неизвестны, одежда киргиза – халат, оружие – жердь, посредством которой он ловит лошадей в табуне [21, с. 307].

Таким образом, как свидетельствует анализ научного наследия Ч. Валиханова по вопросу взаимоотношения казахов и казаков, они были не простыми. Во многих работах ученого отмечается, что казаки, будучи военным сословием, использовались царизмом как ударная сила в деле колонизации казахской степи. Во-вторых, приводятся конкретные факты, чинимые казаками произвол и злоупотребления по отношению к казахскому населению.

Список использованной литературы

- 1 Валиханов Ч.Ч. О кочевках киргиз // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 4. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 105-109.
- 2 Артыкбаев Ж.О. Казахское общество в XIX в.: традиции и инновации. – Астана: Парасат әлемі, 2003. – 290 с.
- 3 Государственный архив Омской области. Ф.6, оп. 1, д. 104.
- 4 Катанаев Г.Е. Киргизский вопрос в Сибирском казачьем войске. – Омск: Типогр. Окр. Штаба, 1904. – 168 с.
- 5 Коншин Н.Я. Очерки экономического быта киргиз Семипалатинской области // Памятная книжка Семипалатинской области на 1901 г. – Семипалатинск, 1898. – С. 29-54.
- 6 Красовский М.И. Материалы для географии и статистики России. Область сибирских киргизов. – СПб., 1868. – Ч.3. – 264 с.
- 7 Дело об отделении Сибири от России. – Томск, 2002. – 290 с.

8 Валиханов Ч.Ч. О мусульманстве в степи // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах.

9 Штат о Сибирском линейном казачьем войске 1808 г. // Архив Омского музея.

10 Государственный архив Омской области. Ф.67, оп. 1, д.223.

11 Государственный архив Омской области. Ф.67, оп. 1, д. 527

12 Потанин Г. Заметки о сибирском казачьем войске // Военный сборник. – 1861. – № 5. – С. 3-32.

13 Успеньев Г.И. Казахи в составе Сибирского казачьего войска // Этническая история тюркоязычных народов Сибири и сопредельных территорий. – Омск, 1984. – С. 141-142.

14 Успеньев Г.И. Тюркоязычное население в составе сибирского казачьего войска // Этногенез и этническая история тюркоязычных народов Сибири и сопредельных территорий. – Омск: Изд-во ОмГУ, 1983. – С. 126-28.

15 Андреев С.М. Сибирское казачье войско: возникновение, становление, развитие (1808 – 1917 гг.): монография. – Омск: Омская академия МВД России, 2006. – 259 с.

16 Государственный архив Омской области. Ф.366, оп. 1, д. 321.

17 Центральный государственный архив РК. Ф.374, оп.1, д. 2174.

18 Валиханов Ч.Ч. Дневник поездки на Иссык-Куль // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 1. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 306-257.

19 Валиханов Ч.Ч. Записки о киргизах // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 2. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 7-89.

20 Валиханов Ч. Отрывок из письма к издателю // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 4. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 381- 382.

21 Потанин Г.Н. Биографические сведения о Чокане Валиханове // Потанин Г.Н. Избранные сочинения в трех томах. – Т. 2. Общественно-политические произведения. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2005. – С. 280-310.

References

1 Valikhanov Ch.Ch. O kochevках kirgiz // Valikhanov Ch.Ch. Sbranie sochinenii v pyati tomah. – Т. 4. – Alma-Ata: Glavnaya redakciya Kazakhskoi sovetskoi enciklopedii, 1985. – P. 105-109.

2 Artykbaev Zh.O. Kazakhskoe obshchestvo v XIX v.: tradicii i innovacii. – Astana: Parasat alemi, 2003. – 290 s.

3 Gosudarstvennyi arkhiv Omskoi oblasti. F.6, op. 1, d. 104.

4 Katanaev G.E. Kirgizskiy vopros v Sibirskom kazachyem voyske. – Omsk: Tipogr. Okr. Shtaba.1904. – 168 s.

5 Konshin N.Ya. Ocherki ekonomicheskogo byta kirgiz Semipalatinskoy oblasti // Pamyatnaya knizhka Semipalatinskoy oblasti na 1901 g. – Semipalatinsk, 1898. – S. 29-54.

6 Krasovskiy M.I. Materialy dlya geografii i statistiki Rossii. Oblast' sibirskih kirgizov. – SPb., 1868. – Ch.3. – 264 s.

7 Delo ob otdelenii Sibiri ot Rossii. – Tomsk, 2002. – 290 s.

8 Valikhanov Ch.Ch. O musul'manstve v stepi // Valikhanov Ch.Ch. Sbranie sochinenii v pyati tomah. – Alma-Ata: Glavnaya redakciya Kazakhskoy sovetskoy enciklopedii, 1984. – Т. 4. – S. 71-76.

- 9 Shtat o Sibirskom lineynom kazach'yem voyske 1808 g. // Arkhiv Omskogo muzeya.
- 10 Gosudarstvennyi arkhiv Omskoy oblasti. F.67, op. 1, d. 223.
- 11 Gosudarstvennyi arkhiv Omskoy oblasti. F.67, op. 1, d. 527
- 12 Potanin G. Zametki o sibirskom kazach'yem voyske // Voennyyi sbornik. – 1861. – № 5. – S. 3-32.
- 13 Uspen'ev G.I. Kazakhi v sostave Sibirskogo kazach'yego voyska // Etnicheskaya istoriya tyurkoyazychnyh narodov Sibiri i sopredel'nyh territoriy. – Omsk, 1984. – S. 141-142.
- 14 Uspen'ev G.I. Tyurkoyazychnoe naselenie v sostave sibirskogo kazach'yego voyska // Etnogenez i etnicheskaya istoriya tyurkoyazychnyh narodov Sibiri i sopredel'nyh territoriy. – Omsk: Izd-vo OmGU, 1983. – S. 126-28.
- 15 Andreyev S.M. Sibirskoe kazach'e voysko: vzniknovenie, stanovlenie, razvitie (1808 – 1917 gg.): monografiya. – Omsk: Omskaya akademiya MVD Rossii, 2006. – 259 s.
- 16 Gosudarstvennyi arhiv Omskoy oblasti. F.366, op. 1, d. 321.
- 17 Central'nyi gosudarstvennyi arhiv RK. F.374, op. 1, d. 2174.
- 18 Valikhanov Ch.Ch. Dnevnik poezdki na Issyk-Kul' // Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomah. – T. 1. – Alma-Ata: Glavnaya redakciya Kazakhskoy sovetskoy enciklopedii, 1985. – S. 306-257.
- 19 Valikhanov Ch.Ch. Zapiski o kirgizah // Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomah. – T. 2. – Alma-Ata: Glavnaya redakciya Kazakhskoy sovetskoy enciklopedii, 1985. – S. 7-89.
- 20 Valikhanov Ch. Otryvok iz pis'ma k izdatelyu // Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomah. – T. 4. – Alma-Ata: Glavnaya redakciya Kazakhskoy sovetskoy enciklopedii, 1985. – S. 381- 382.
- 21 Potanin G.N. Biograficheskie svedeniya o Chokane Valikhanove // Potanin G.N. Izbrannye sochineniya v treh tomah. – T. 2. Obshchestvenno-politicheskie proizvedeniya. – Pavlodar: TOO NPF «JeKO», 2005. – S. 280-310.

Қ. Қ. Әбуев¹

Г. Т. Каженова¹

¹Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан

Ш. УӘЛИХАНОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАР ЖӘНЕ ҚАЗАҚТАР

Түйін

Мақалада Ш. Уәлихановтың ғылыми шығармашылық мұрасындағы қазақтар мен казактар арасындағы мәселелер қарастырылған. Ғалымның көшпелі қазақ шаруашылығының дағдарысы казачество пайдасына жерлердің алынуына байланысты деген тұжырымы көрсетілген. Ш. Уәлиханов қарастырған қазақтар мен казактар арасындағы жер мәселелері, әлеуметтік-экономикалық қатынастар талданған. Казактар тарапынан болған қазақтарға қатысты заңсыз әрекеттер көрсетілген. Оның Сібір әскер құрамындағы қазақтардың саны жөніндегі қорытындыларының дұрыстығы дәлелденген.

Түйін сөздер: Ш. Уәлиханов, қазақтар, казактар, көшпелі шаруашылық, отарлық саясат, жерлерді экспроприациялау, жатақтар.

K.K. Abuyev¹
G.T. Kazhenova¹

¹Sh. Ualikhanov Kokshetau State University,
Kokshetau, Republic of Kazakhstan

KAZAKHS AND COSSACKS IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF CH. VALIKHANOV

Summary

The issues of relations between Kazakhs and Cossacks that found reflection in Ch. Valikhanov's scientific heritage are considered in this article. The scholar's conclusions about the consequences of nomadic household crisis connected with expropriation of the Kazakh nomads' lands in favor of the Cossacks are given. The land, social and economic relations issues between Kazakhs and Cossacks which were analyzed in Ch. Valikhanov's works are considered. Abuses by the Cossacks concerning the Kazakh population are also shown. His conclusions about the number of Kazakhs as a part of the Siberian Cossack army are confirmed.

Keywords: Ch. Valikhanov, Kazakhs, Cossacks, nomadic economy, colonial policy, expropriation of lands, dzhataks.

УДК 94(574)

Р.Ю. Почекаев¹

¹Национальный исследовательский университет
«Высшая школа экономики»
г. Санкт-Петербург, Российская Федерация

ЧОКАН ВАЛИХАНОВ О ПОЛИТИКО-ПРАВОВОМ УСТРОЙСТВЕ ВОСТОЧНОГО ТУРКЕСТАНА²

Аннотация

В статье анализируются сведения Ч.Ч. Валиханова о государственном устройстве и правовой системе Восточного Туркестана (Синьцзяна), собранные им преимущественно во время поездок в этот регион в 1856 и 1858-1859 гг. Исследователь рассматривает традиции политико-правового устройства, влияние на изменения в нем администрации Цинской империи. Особого внимания заслуживает характеристика политико-правового устройства государства ходжей – потомков прежних правителей региона, неоднократно пытавшихся восстановить государство предков в 1820-1850-е гг. Ч.Ч. Валиханов анализирует политико-правовые причины недовольства местного населения политикой Цин, равно как и постоянных поражений ходжей. Интерес исследователя к данной тематике, несомненно, был связан также с тем, что события в Восточном Туркестане влияли на ситуацию в пограничном с ним казахском Старшем жузе, во главе которого стояли близкие родственники Ч.Ч. Валиханова – потомки хана Аблая.

Ключевые слова: Чокан Валиханов, Российская империя, Восточный Туркестан, империя Цин, государство ходжей, мусульманское право, традиционное право.

В короткой, но насыщенной событиями жизни Чокана Валиханова,

² Статья подготовлена в ходе проведения исследования (проект № 16-01-0022) в рамках Программы «Научный фонд Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики» (НИУ ВШЭ)» в 2016-2017 гг. и с использованием средств субсидии на государственную поддержку ведущих 10 университетов Российской Федерации в целях повышения их конкурентоспособности среди ведущих мировых научно-образовательных центров, выделенной НИУ ВШЭ.

несомненно, одним из самых ярких эпизодов является его поездка в Восточный Туркестан (совр. Синьцзян) в 1858-1859 гг. с разведывательной миссией. Эта миссия позволила Ч.Ч. Валиханову не только проявить свои качества разведчика и исследователя, но и получить признание в качестве ученого со стороны российской и даже международной общественности.

Во время и по итогам поездки в Восточный Туркестан Ч.Ч. Валиханов подготовил целый ряд сочинений, среди которых – записи дневникового характера, официальные отчеты о совершенной миссии и наброски научного характера. Значительная часть этих материалов составила основу для его фундаментального труда «О состоянии Алтышара, или Шести восточных городов китайской провинции Нан-Лу (Малой Бухарии), в 1858-1859 годах», который, собственно, и поставил Ч.Ч. Валиханова в ряд выдающихся российских востоковедов, сделав фактическим первооткрывателем Восточного Туркестана для научной общественности. Значение этих работ оказалось настолько существенным, что даже исследователи истории Восточного Туркестана и сопредельных государств, которые опираются на среднеазиатские источники, используют сочинения Ч.Ч. Валиханова также в качестве первоисточника по данной тематике [см., напр.: 17, с. 10 80; 26, р. 237-240].

Миссия Ч.Ч. Валиханова в Восточный Туркестан неоднократно привлекала внимание исследователей – как биографов самого ученого, так и специалистов по истории Центральной Азии [1, с. 24-25; 18, с. 86-88; 19, с. 44-50; 20, с. 28-31; 23, с. 141-181; 24, с. 63-72; 25]. Имеются также работы, авторы которых сосредоточились на отдельных аспектах исследований Валиханова об этом регионе [см., в частности: 12; 14]. Однако, насколько нам известно, его сведения о политико-правовом устройстве Восточного Туркестана до сих пор не привлекали внимания исследователей. А между тем, они представляют большой интерес и важность по нескольким причинам.

Во-первых, интерес к политическому устройству и правовой системе у Ч.Ч. Валиханова был далеко не случаен: исследователи уже обращали внимание на наличие у него сформировавшихся политико-правовых взглядов [см.: 15; 22]. Соответственно, его сведения о государственности и праве Восточного Туркестана являются далеко не поверхностными, а достаточно глубокими и вписанными в контекст общего исторического развития региона³.

Во-вторых, сведения Ч.Ч. Валиханова могут рассматриваться как уникальный источник о политико-правовых реалиях в регионе. Как известно, в середине XVIII в. империя Цин захватила Восточный Туркестан, свергнув местную династию Белогорских ходжей, обладавших теократической властью в силу происхождения от пророка Мухаммада. Некоторые представители династии нашли убежище в Кокандском ханстве и их потомки на протяжении XIX в. неоднократно предпринимали попытки вернуть власть в Восточном Туркестане. Они умело использовали в своих интересах пиетет местного населения к роду ходжей, равно как и недовольство политикой империи Цин в регионе, что и приводило к массовым анти-цинским восстаниям в регионе в 1825-1828, 1830-1831, 1847, 1855, 1856 и 1857 гг., в результате которых ходжи на короткое время возрождали свое государство. Исследователи рассматривали историю государства Йэтишар, возникшего в результате более позднего восстания 1864-1878 гг. (в т.ч. ее политические и правовые аспекты) [см., напр.: 17], тогда как события более ранних восстаний в политико-правовом аспекте не рассматривались. И именно материалы Валиханова являются основным источником по данной проблематике.

³ Исследователь в полной мере осознавал, что политические события в Восточном Туркестане, происходившие фактически в период его пребывания в регионе (в частности, неоднократные восстания ходжей и других представителей местной элиты) объясняются отнюдь не сиюминутными обстоятельствами, а имеют глубокие исторические корни [см.: 3, с. 9-10]. Поэтому, помимо описания современно-го ему положения Восточного Туркестана, он посвятил ряд работ и истории этого региона.

Ч.Ч. Валиханов побывал в регионе «по горячим следам» последнего из этих восстаний и имел возможность получить сведения о нем из первых рук, т.е. непосредственно от свидетелей и даже участников событий. В результате исследователь весьма четко осветил основные тенденции политико-правового развития этого региона, приняв во внимание целый ряд факторов: древние традиции административного управления и правового регулирования отношений в регионе, административно-правовую политику империи Цин, политическую деятельность ходжей и поддерживавшего их Кокандского ханства, а также активизацию деятельности в регионе английских эmissаров. Его сведения, таким образом, позволяют прояснить причины политической нестабильности в регионе, остающиеся актуальными и до сих пор.

Наконец, в-третьих, интерес Ч.Ч. Валиханова к политико-правовой ситуации в Восточном Туркестане до некоторой степени может объясняться и «семейными» причинами. Этот регион, как известно, граничил с кочевьями казахов Старшего жуза, как раз в это время входившего в состав Российской империи. А правителями в жузе на протяжении многих десятилетий, как известно, были потомки хана Аблая, т.е. близкие родственники самого Валиханова. Уже во время первого восстания 1825-1828 гг. эmissары его предводителя Джангир-ходжи посещали султанов Старшего жуза – Сюка Аблайханова и Кулана Адилева, а также их родичей в Среднем жузе с призывом поддержать анти-китайское выступление. Однако формально такой поддержки от Старшего жуза хаджа не получил (хотя некоторое количество его представителей и присоединилось к восставшим), а султаны Среднего жуза, Аббас и Губайдулла – кстати, родные дяди самого Ч.Ч. Валиханова, напротив, намеревались лично поехать в Пекин для демонстрации лояльности императору [5, с. 345-346; 10, с. 320, 322]. Таким образом, сбор и систематизация сведений о Восточном Туркестане, имевшие целью выработку наиболее оптимальной российской имперской политики в регионе, также должны были повлиять на взаимоотношения казахов Старшего жуза с властями Восточного Туркестана.

Сразу стоит отметить, что хотя основные сведения о Восточном Туркестане (и, соответственно, о его политико-правовом устройстве) представлены в работах Ч.Ч. Валиханова в работах, подготовленных по итогам миссии 1858-1859 гг., он начал сбор соответствующей информации несколько ранее – когда принял участие в переговорах российских и китайских властей в Кульдже в 1856 г. Поэтому мы будем использовать также его работы по итогам этой миссии.

Итак, начнем с анализа тех сведений о политико-правовых реалиях Восточного Туркестана, которые были составлены по личным наблюдениям Ч.Ч. Валиханова – т.е. организации власти, управления и системы правоотношений под контролем империи Цин. Исследователь сразу обращает внимание на существование двух уровней власти – имперской администрации и местного управления.

Цинская имперская администрация была представлена илийским цзян-цзюнем, т.е. генерал-губернатором, в подчинении которого находились три «военных губернатора» – хебе-амбаны (в Кульдже, Яркенде и Тарбагатае) [7, с. 171]. Также в крупных городах имелись тынза, своеобразные «полицейские управления», во главе которых стояли китайские офицеры пия, а при них находилось по 5-6 китайских же полицейских. Кроме того, в наиболее крупных городах Восточного Туркестана (в особенности после ряда восстаний в 1820-1830-е гг.) появились китайские гарнизоны, размещавшиеся в местных цитаделях [2, с. 190, 196-197]⁴. Кроме того, в Кульдже, являвшейся резиденцией цзян-цзюня, имелся штат чиновников для взаимодействия с иностранцами – туде-жень (туголдаи) или торговый пристав,

⁴Говоря о военном командовании гарнизонов, исследователь именует его членов «бригадными генералами», «подполковниками» и пр.

его помощник, «блжуститель благочиния» [2, с. 199]. Этим, собственно, цинская административная структура в Восточном регионе и исчерпывалась.

Система местного управления, как специально обращал внимание Ч.Ч. Валиханов, сохранилась с до-цинских времен и практически не подверглась изменениям. Крупными городами и принадлежавшими им округами управляли хаким-беки, которым помогали их заместители ишкага и казначеи – газначи-беки [7, с. 172]. При этом округа, как и столетия назад, фактически были автономны и равны друг другу по статусу; это учитывали и цинские власти, и ходжи, которые, захватывая власть в результате восстаний, делили города и округа между собой, становясь их автономными правителями [7, с. 116, 149]. Население округов с целью оптимизации налогообложения делилось на тысячи и сотни, которыми, соответственно, управляли минбеги (тысячники) и юзбеги (сотники). Кроме того, несколько тысяч были подведомственны особому чиновнику – мираб-беку, в ведении которого находилось поддержание каналов и другие ирригационные работы, а в ряде случаев – и общее руководство селениями, по статусу стоявшими ниже округов. Правоохранительные функции выполняли чиновники, именовавшиеся «пашчаб», которые в случае необходимости оказывали содействие китайским полицейским [7, с. 172, 174]. Любопытно, что наряду с чисто тюркскими названиями должностей существовали и своего рода монгольские «вкрапления» – например, чиновники для особых поручений при хаким-беках носили название дарга-беков (дарга – монг. «начальник», вероятно, вариант средневекового термина «даруга») [4, с. 41-43, 67-68].

Органы местного управления собирали налоги с населения, к которым относились, в частности, налог с земледельцев, составлявший 10% от урожая (фактически – харадж в мусульманском мире или тагар в тюрко-монгольских государствах), при этом существовала категория так называемых «казенных земледельцев», налог с которых составлял 1/2 от урожая. Торговый сбор (зякет) составлял традиционную для ислама 1/40 от стоимости товаров с мусульман и 1/10 для иудеев и индусов. Также взимались специальные сборы с мельниц, лавок, огородов, плантаций хлопка и т.д. [7, с. 173, 186].

Судебная власть осуществлялась представителями духовенства – кази-ахунами и муфтий-ахунами, причем последние, по сведениям Ч.Ч. Валиханова, были наделены и некоторыми функциями адвокатов [7, с. 172-173]. Вообще же, приверженность к исламу и, соответственно, роль духовенства (к которому также относились хатиб-ахуны, мутавалли-ахуны и имам-ахуны) в Восточном Туркестане, по сведениям исследователя, была не столь велика, как в Западном, т.е. ханствах Средней Азии. Его представители осуществляли религиозную и политическую деятельность, но не имели преобладающего влияния в политико-правовой жизни региона [2, с. 192; 7, с. 162].

Исследователь подчеркивал, что китайские власти в Восточном Туркестане осуществляли общий надзор и контроль, обеспечивали мир и правопорядок в регионе, его лояльность империи Цин. В деятельность же органов управления и суда они практически не вмешивались. Единственное принципиальное изменение в организации властной системы состояло в том, что до прихода цинских властей хаким-беки избирались местным населением, теперь же их утверждали лично цинские императоры, в остальном же местная властная структура формировалась так же, как и прежде [6, с. 229; 7, с. 171, 172].

Поскольку целью китайских верховных властей было поддержание общего мира порядка и своевременный сбор налогов, все остальные властные полномочия были передоверены местным властям, которые нередко злоупотребляли ими, поскольку цинская администрация их фактически не контролировала. В результате хаким-беки и их подчиненные могли по своему усмотрению увеличивать ставки налогов и сборов, нарушать местные правовые и судебные обычаи. Ч.Ч. Валиханов,

в частности, упоминает, что хаким-беки нередко практиковали ежедневную порку лиц, не выплативших налог до тех пор, пока те не вносили всю сумму [7, с. 177, 178]⁵.

В результате складывалась довольно противоречивая в политико-правовом отношении ситуация: население Восточного Туркестана было недовольно налогами, которыми их чрезмерно облагали представители местного управления, но при этом обращало свой гнев на китайские власти, фактически не вмешивавшиеся в процесс налогов и сборов и лишь подтверждавшие властные полномочия хаким-беков! И только в таких случаях местное население вспоминало о давних мусульманских традициях своей родины и делало религиозную принадлежность знаменем борьбы с «неверными» китайцами и поддерживавшим его монгольским населением региона (ойратами, солонами и пр.), исповедовавшими буддизм, пользовавшийся большим покровительством со стороны Пекина [см.: 2, с. 216-217, 222; 7, с. 149]. Этим неоднократно пользовались потомки прежних правителей Восточного Туркестана – ходжи, которые возглавляли многочисленные антицинские восстания на протяжении 1820-1850-х гг. Этим восстаниям Ч.Ч. Валиханов посвятил целую серию своих работ начала 1860-х гг. (большинство из которых, впрочем, не было опубликовано при его жизни).

Исследователь много внимания уделяет роли ходжей в политической жизни Восточного Туркестана, подчеркивая давние традиции их власти в регионе и в особенности их духовный авторитет среди местного населения. Он четко воспроизводит их генеалогию, позволяющую объяснить, в частности, почему довольно пассивный и не слишком амбициозный Бузрук-ходжа (Бузрук-хан-тура) постоянно провозглашался главным предводителем восстаний и, соответственно, верховным правителем государства ходжей: являясь представителем старшей ветви династии ходжей, он носил наследственный титул Махдум-и-Азама и пользовался почитанием населения Восточного Туркестана [3, с. 12; 7, с. 151]. В то же время для своих более энергичных и властолюбивых родственников он был весьма привлекательным кандидатом на трон, поскольку в управление практически не вмешивался, позволяя им действовать по собственному усмотрению⁶.

Весьма важным представляется отмеченное Ч.Ч. Валихановым существование двух линий ходжей Восточного Туркестана – так называемых Белогорской и Черногорской линий, ведущих происхождение от общего предка Ахмада ал-Касани (Махмуд-и Азама). Выделившиеся во второй половине XVI в. Белогорские ходжи в первой трети XVIII в. вытеснили Черногорских ходжей из Восточного Туркестана, поэтому неудивительно, что последние после завоевания региона империей Цин поддерживали китайские власти. Поэтому многих представителей Черногорской династии китайские власти назначали на должности местного управления – хаким-беков и т.д. [7, с. 171]. И хотя Белогорские ходжи, периодически захватывая власть в регионе, старались демонстрировать миролюбие по отношению к родичам и бывшим соперникам, Черногорские ходжи в большинстве своем не шли на союз с ними. И это, как обоснованно отмечал Ч.Ч. Валиханов, является причиной того, что ходжам никогда не удастся установить контроль над всем Восточным Туркестаном, поскольку различные города и области региона поддерживали либо одну, либо другую династию ходжей [7, с. 148, 180]. В связи с этим исследователь отмечал, что во время каждого восстания ходжей хаким-беки чаще всего оставались верны династии Цин и противостояли восставшим.

Еще одним важным элементом политико-правового развития Восточного Туркестана в сочинениях Ч.Ч. Валиханова предстаёт деятельность Кокандского

⁵ Такая практика существовала и в русской правовой практике эпохи Московского царства под названием «правеж».

⁶ Неслучайно именно этот Бузрук-хан-тура и во время наиболее значительного восстания в Восточном Туркестане в 1864-1878 гг. стал номинальным верховным монархом при фактическом правлении временщика Якуб-бека, лишь к 1867 г. заставившего ходжу покинуть регион [см. подробнее: 13, с. 228-229].

ханства, исторически имевшего претензии на власть и влияние в этом регионе⁷. Власти ханства старались учитывать особенности политической обстановки в Восточном Туркестане, от чего зависела активность их политики. Так, после подавления восстания Джангир-ходжи в 1828 г. кокандцы выразили сожаление властям империи Цин, что не смогли обеспечить контроль за ним и допустили его прибытие в Восточный Туркестан. А уже в 1830 г. брат Джангира, Мэд-Юсуф-ходжа поднял восстание при прямой поддержке кокандских властей, его войсками командовали кокандские же военачальники и т.д. [7, с. 146-147; 9, с. 349-350].

Несмотря на то, что и это восстание закончилось поражением, власти Цин не могли не принять во внимание позицию Кокандского ханства, в результате чего в 1831 г. между ханством и империей был заключен договор, фактически превративший Восточный Туркестан в некую «буферную территорию». Кокандские власти обязались держать под контролем Белогорских ходжей и не позволять им вновь появляться в регионе. Со своей стороны, империя Цин обязалась выплачивать ханству вознаграждение за это, а также предоставить на правах своеобразной аренды право сбора ряда налогов в Кашгаре. Таким образом, наряду с вышеупомянутыми китайскими органами власти и органами местного управления в Восточном Туркестане появились и официальные представители кокандской администрации – аксакалы, а при них токсабы и зякетчи, т.е. сборщики налогов, взимавшие торговые налоги, а также сбор за выдачу билетов на право торговли в Кашгаре [4, с. 39-43, 46; 7, с. 147]. С ними непосредственно пришлось столкнуться и самому Ч.Ч. Валиханову во время своей поездки 1858-1859 г., причем он отметил, что полномочия кокандских и местных восточно-туркестанских властей в отношениях с иностранными путешественниками и купцами весьма неопределенны. В частности, не регламентировалось, где именно и кем должны были взиматься торговые пошлины и платежи с проезжающих – на подъезде к городу кокандскими чиновниками или уже в самом городе при совершении сделок и туркестанскими органами управления! Неудивительно, что каждая администрация старалась использовать эту неопределенность, чтобы получить с приезжих дополнительные сборы, взятки и пр. [4, с. 42, 46; 8, с. 58, 66].

В связи с этим одним из наиболее важных представляется наблюдение Ч.Ч. Валиханова, позволяющее объяснить причины поражения всех восстаний ходжей и кратковременности периодов существования восстанавливавшегося ими государства. Дело в том, что все руководители восстаний воспитывались в Коканде и, как уже отмечалось, нередко даже поднимали восстание при прямой поддержке кокандских властей. Следствием этого становились попытки внедрения в захваченных городах и регионах административных и правовых институтов Кокандского ханства – привычных самим ходжам, но совершенно чуждых населению Восточного Туркестана.

Так, предводитель восстания 1825-1828 гг., Джангир-ходжа (принявший тронное имя «сеид Джангир-султан»), ввел должности минбаши (так именовался высший чиновник в Кокандском ханстве), его приближенные носили звания пансадов, т.е. пятисотенных (Ч.Ч. Валиханов приравнивает их к полковникам) и т.д. [7, с. 142]⁸. Аналогичную политику проводил и глава восстания 1847 г. Ишан-хан-тура (Катта-тура), также создавший администрацию по аналогии с кокандской. Предводитель последнего восстания 1857 г. Вали-хан-тура сформировал свой двор по чисто кокандскому образцу, введя должности минбаши, михтара, удайчи (глава придворных), курши (начальник телохранителей), казначея и пр. Этот

⁷ Специальное исследование по этому вопросу см.: 26.

⁸ Ч.Ч. Валиханов отмечает, что Джангир проводил довольно либеральную политику в отношении местного населения, что не понравилось кокандцам, начавшим интриги при дворе самопровозглашенного правителя. В результате он, единственный из поднимавших восстания ходжей, сместил ряд высших чиновников кокандского происхождения и заменил их кашгарцами. Кроме того, он пытался связать поддерживавшие его кочевые племена с местной элитой, в частности, женив одного киргизского предводителя на дочери бывшего хаким-бека [7, с. 143, 144].

ходжа сохранил (фактически присвоил) себе полномочия высшей судебной и карательной инстанции. Исследователь приводит немало ярких примеров жестоких и бессмысленных казней, осуществленных Вали-ханом-тура, в т.ч. и лично [7, с. 150, 152, 153]⁹. Суд же ахунов нередко играл лишь формальную роль, выполняя приказы того или иного ходжи об осуждении его политических противников лица – так, например, был осужден ахунами и приговорен к казни чиновник Мет-Сеит-ван, который оскорбительно отозвался о Джангир-ходже [7, с. 142].

Население Восточного Туркестана было крайне недовольно тем, что все высшие должности в государстве ходжей занимали кокандцы. Представители местной элиты могли рассчитывать на звание пансадов, но при этом реальной власти ни в системе управления, ни в армии не имели [7, с. 153-154]. Еще более негативно была воспринята местными жителями принудительная «исламизация», предпринятая ходжами. Как уже упоминалось, Ч.Ч. Валиханов отметил, что население Восточного Туркестана не относилось к ревностным мусульманам, поэтому многие принципы ислама им в полной мере не соблюдались. Вали-хан-тура предписал всем представителям мужского населения, начиная с 6 лет, носить чалмы и совершать молитвы в мечетях пять раз в день, Женщины, традиционно обладавшие в регионе большой степенью свободы, теперь обязательно должны были закрывать лица и не заплетать косы – у нарушительниц запрета косы отрезались местными «полицейскими» [7, с. 153, 166].

Неудивительно, что спустя считанные месяцы (если не недели) после триумфального прихода к власти того или иного ходжи местное население, только что триумфально встречавшее его как освободителя от ига «неверных» китайцев, начинало тяготиться нововведениями своего «природного правителя» и надеяться на скорое возвращение прежних властей, которые, по крайней мере, не посягали на их религиозные и бытовые обычаи.

Однако влияние Кокандского ханства оставалось настолько прочным в регионе, что власти империи Цин, несмотря даже на очевидные доказательства поддержки кокандцами восстаний ходжей, не решились пересмотреть условия договора 1831 г. В результате те же кокандские чиновники (равно как и представители восточно-туркестанских органов управления, находившиеся под их покровительством), которые деятельно поддерживали ходжей, сохраняли свои должности и полномочия и после возвращения региона под контроль империи Цин [7, с. 156-157, 187]. Поколебать их позиции могло только изменение политической ситуации в самом Кокандском ханстве. Ч.Ч. Валиханов приводит типичный пример зависимости кокандской администрации Кашгара от обстановки в Коканде, относящийся как раз ко времени его пребывания в Восточном Туркестане. Принимавший его кашгарский аксакал узнал, что в Коканде произошел переворот, назначивший его хан Худояр был свергнут, и на трон вступил старший ханский брат Малла-бек, который, впрочем, тут же направил в Кашгар ярлык, подтверждавший полномочия аксакала. Однако, как вскоре выяснилось, это было лишь хитростью для того, чтобы усыпить бдительность чиновника и не позволить ему скрыть документы и казну: вскоре в Кашгар прибыл новый аксакал, назначенный ханом, который тут же конфисковал бумаги и средства своего предшественника. Весьма примечательно,

⁹ Среди жертв ходжи были не только представители местного населения, но и лица с более высоким статусом – в частности, кашгарский хаким-бек, а также некий европейский путешественник, в котором Ч.Ч. Валиханов видит пропавшего немецкого ученого А. Шлагинвейта [7, с. 152]. Исследователи считают, что именно Валиханов был первым, кто пролил свет на судьбу этого ученого, однако это не совсем так. Уже в 1858 г. в Калькутте был подготовлен отчет спутника Шлагинвейта, в котором прямо говорилось о том, что тот был казнен Вали-ханом-тура, и в январе 1859 г. этот отчет был представлен и вскоре обнародован Королевским географическим обществом в Лондоне [27]. Однако ценность сведений Ч.Ч. Валиханова в том, что он сообщает подробности гибели Шлагинвейта, не вошедшие в британский отчет, в частности, тот факт, что немецкий ученый на самом деле был британским агентом, направленным на переговоры с Кокандом. Именно отказ посвятить в суть этих переговоров Вали-хана-тура и стала поводом для расправы с ученым [7, с. 152-153]. Естественно британские власти не собирались делать такие «детали» достоянием гласности.

что прежде этот аксакал уже занимал этот пост прежде, в 1856 г., а при Вали-хане-тура являлся его минбаши [4, с. 71-72].

Наконец, еще один фактор политико-правового развития Восточного Туркестана, упоминаемый Ч.Ч. Валихановым, делает его сведения весьма важными для исследователей так называемой «Большой игры», т.е. противостояния Российской и Британской империй за контроль над Центральной Азией во второй половине XIX в. Речь идет присутствию англичан в регионе, все усиливавшемся с каждым новым восстанием ходжей. Исследователь упоминает, что уже во время первого восстания – движения Джангир-ходжи в 1825-1828 гг. – в Восточном Туркестане англичане выказывали намерение поддержать его в ущерб империи Цин: ходжа некоторое время пребывал в Кабуле и там довольно активно взаимодействовал с британскими эмиссарами. Во время восстания Джангира в Восточном Туркестане, по сведениям Ч.Ч. Валиханова, находилось около 200 британских подданных, причем пятеро из них, находясь при предводителе восстания, «располагали всеми его действиями» и по статусу приравнялись к самим ходжам. «Английский след» также просматривался в «восстании семи ходжей» 1847 г.: один из ходжей еще в 1841 г. появился в Кабуле и вел переговоры с британскими оккупационными властями [11, с. 343]. Вали-хан-тура, создавая войско, сформировал 70-тысячное кавалерийское соединение, получившее название «сипаи» [7, с. 151], что также позволяет предполагать британское влияние. Неудивительно, что после восстановления контроля над Восточным Туркестаном в 1858 г. власти Цин запретили въезд в регион русским и британцам, справедливо подозревая обе империи в намерении распространить здесь свое влияние [7, с. 193].

Надо сказать, что интерес Ч.Ч. Валиханова к Восточному Туркестану и политико-правовым процессам, происходившим в нем, не исчез после того, как он совершил свою миссию и подготовил материалы по ее итогам в конце 1850-х – начале 1860-х гг. Уже в последние месяцы жизни, фактически устранившись от активной служебной и политической деятельности из-за проблем со здоровьем и проживая в родных кочевьях, он продолжал следить за событиями в соседнем регионе империи Цин. Об этом свидетельствуют, в частности, его письма конца 1864 – начала 1865 гг. Г.А. Колпаковскому (начальнику Алатавского округа, впоследствии ставшему военным губернатором Семипалатинской области, Семиреченской области, а затем – и первым генерал-губернатором Степного края). В них Ч.Ч. Валиханов сообщает о появлении в восставшем регионе ходжей и отношении к ним местных жителей [21, с. 162, 173-174], предполагает, что таранчи (жители Кульджинского края), возможно, захотят просить российского подданства, об участии в восстании местных казахов и их противостоянии с местными народами монгольского происхождения [21, с. 168, 170-171]. Также он вновь упоминает об активизации Англии, эмиссары которой уже, по слухам, появились в Хотане [21, с. 175]. Особо он обращает внимание на то, что для России и, в первую очередь, для казахского Старшего жуза китайское правление в регионе является своего рода гарантией стабильности в отношениях казахов и населения Восточного Туркестана, в чем заинтересованы и сами цинские власти [21, с. 162, 173]. Впрочем, нельзя не отметить, что сведения в этих письмах, в отличие от информации, собранной в 1856-1859 гг., получены уже «через вторые руки» и содержат обобщения этой не всегда проверенной информации и даже слухов, доходивших до него.

Надо сказать, что сведения, собранные Ч.Ч. Валихановым (в т.ч. и политико-правового характера) имели большое политическое значение для формирования дальнейшей политики Российской империи в этом регионе. Целью западносибирского генерал-губернатора Г.Х. Гасфорта, направившего своего адъютанта в эту командировку, было выяснение возможностей создания «буферного государства» на границе Российской и Цинской империй, которое фактически являлось бы вассалом России [16, с. 330-331]. Однако подобный проект изначально

вызвал возражение военного министра Н.О. Сухозанета [16, с. 332-333], а сведения Ч.Ч. Валиханова лишь подкрепили его позицию: его информация подтверждала ненадежность положения ходжей в Восточном Туркестане, чуждость для местного населения проводимой ими политики. А самое главное, Ч.Ч. Валиханов, тщательно проанализировав собранную информацию, пришел к выводу о малой вероятности нового серьезного анти-китайского движения в регионе под предводительством ходжей [3, с. 9]. Впрочем, как показали последующие события, он несколько заблуждался: уже в 1864 г. началось новое восстание, гораздо более масштабное, чем все предыдущие. Но сам Валиханов застал только начальный этап этих событий (что и нашло отражение в его вышеупомянутых посланиях Г.А. Колпаковскому), и сведения об очередном этапе политико-правового развития региона собирали уже другие российские разведчики (в частности, А.Н. Куропаткин, Л.Г. Корнилов), которых можно считать продолжателями дела самого Ч.Ч. Валиханова в изучении Восточного Туркестана, включая его государственность и право.

Список использованной литературы

1 Абуев К.К. Чокан Чингисович Валиханов: неизвестные страницы биографии // Степной край. Историко-культурные взаимодействия и современность: Тезисы докладов и сообщений IV Международной научной конференции, посвященной 170-летию со дня рождения Г.Н. Потанина и Ч.Ч. Валиханова. – Омск: Изд-во ОмГУ, 2005. – С. 21-32.

2 Валиханов Ч.Ч. Западный край Китайской империи и город Кульджа [Дневник поездки в Кульджу 1856 г.] // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 2. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 174-247.

3 Валиханов Ч.Ч. [Записки об организации поездки в Кашгар] // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 3. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 7-13.

4 Валиханов Ч.Ч. [Кашгарский дневник II] // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 3. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 38-52.

5 Валиханов Ч.Ч. [О восстании в Кашгаре в 1825-1826 гг.] // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 2. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 344-348.

6 Валиханов Ч.Ч. О Кашгаре и его округе // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 3. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 229-231.

7 Валиханов Ч.Ч. О состоянии Алтышара или шести восточных городов Китайской провинции Нан-Лу (Малой Бухарии) в 1858-1859 годах // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 3. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 97-218.

8 Валиханов Ч.Ч. Описание пути в Кашгар и обратно в Алатавский округ // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 3. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 53-85.

9 Валиханов Ч.Ч. Сведения о войне кокандцев с Китаем в Кашгаре в 1830 г. // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 2. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 349-354.

10 Валиханов Ч.Ч. [Черновой материал о восстании в Кашгаре в 1825 г.] // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 2. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 319-322.

11 Валиханов Ч.Ч. [Черновой набросок о восстаниях в Кашгаре] [Отрывок из дневника] // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 2. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 341-343.

12 Валиханова Г. Чокан Валиханов о социокультурных особенностях Восточного Туркестана // Мысль. – 2003. – № 4. – С. 85-89.

13 Васильев А.Д. «Знамя и меч от падишаха». Политические и культурные контакты ханств Центральной Азии и Османской империи (середина XVI – начало XX вв.). – М.: Прованс-2000, 2014. – 356 с.

14 Дробышев Ю.В. Ч.Ч. Валиханов о природопользовании в Синьцзяне // Страны и народы Востока. – Вып. XXXIV. – М.: Восточная литература, 2013. – С. 324-332.

15 Зиманов С.З., Атишев А.А. Политические взгляды Чокана Валиханова. – Алма-Ата: Наука, 1965. – 250 с.

16 Извлечение из дела об отправлении поручика Чокана Валиханова в Кашгар // Сочинения Чокана Чингисовича Валиханова / Под ред. Н.И. Веселовского. – СПб., 1904. – С. 329-347.

17 Исиев Д.А. Уйгурское государство Йэйтишар (1864-1877). – М.: Наука, 1981. – 91 с.

18 Кляшторный С.Г., Колесников А.А. Восточный Туркестан глазами русских путешественников (вторая половина XIX в.). – Алма-Ата: Наука, 1988. – 224 с.

19 Маргулан А.Х. Очерк жизни и деятельности Ч.Ч. Валиханова // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 1. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. – С. 9-77.

20 Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию / Сост. О.В. Маслова. Ч. II. 1856-1869. – Ташкент: Изд-во САГУ, 1956. – 102 с.

21 Письма Ч.Ч. Валиханова // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 5. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 132-175.

22 Почекаев Р.Ю. Ч.Ч. Валиханов и правовые преобразования в Казахстане в середине XIX в. // Страны и народы Востока. – Вып. XXXIV. – М.: Восточная литература, 2013. – С. 333-342.

23 Стрелкова И.И. Валиханов. – М.: Молодая гвардия, 1983. – 284 с.

24 Халфин Н.А. Три русские миссии. Из истории внешней политики России на Среднем Востоке во второй половине 60-х годов XIX века. – Ташкент: Изд-во САГУ, 1956. – 86 с.

25 Юсупов Э. Подвиг Чокана Валиханова. Открытие Кашгарии. – СПб.: Коста, 2009. – 64 с.

26 Newby L.J. The Empire and the Khanate: A Political History of Qing Relations with Khoqand c. 1760-1860. – Leiden; Boston: Brill, 2005. – 304 p.

27 Strachey H., Edwards H. On the Death of M. Adolphe Schlaginweit // Proceedings of the Royal Geographical Society of London. – Vol. 3. – No. 4. – 1859. – P. 172-174.

References

1 Abuev K.K. Chokan Chingisovich Valikhanov: neizvestnye stranitsy biografii // Stepnoy kray. Istoriko-kul'turnye vzaimodeystviya i sovremennost': Tezisy dokladov i soobshcheniy IV Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii, posvyashchennoy 170-letiyu so dnya rozhdeniya G.N. Potanina i Ch.Ch. Valikhanova. – Omsk: Izd-vo OmGU, 2005. – S. 21-32.

2 Valikhanov Ch.Ch. Zapadnyi kray Kitayskoy imperii i gorod Kul'dzha [Dnevnik poezdki v Kul'dzhu 1856 g.] // Valikhanov Ch.Ch. Sbranie sochineniy v pyati tomakh. – T. 2. – Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1985. – S. 174-247.

3 Valikhanov Ch.Ch. [Zapiski ob organizatsii poezdki v Kashgar] // Valikhanov Ch.Ch. Sbranie sochineniy v pyati tomakh. – T. 3. – Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1985. – S. 7-13.

4 Valikhanov Ch.Ch. [Kashgarskiy dnevnik II] // Valikhanov Ch.Ch. Sbranie

sochineniy v pyati tomakh. – T. 3. – Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1985. – S. 38-52.

5 Valikhanov Ch.Ch. [O vosstanii v Kashgare v 1825-1826 gg.] // Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomakh. – T. 2. – Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1985. – S. 344-348.

6 Valikhanov Ch.Ch. O Kashgare i ego okruge // Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomakh. – T. 3. – Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1985. – S. 229-231.

7 Valikhanov Ch.Ch. O sostoyanii Altyshara ili shesti vostochnykh gorodov Kitayskiy provintsii Nan-Lu (Maloy Bukharii) v 1858-1859 godakh // Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomakh. – T. 3. – Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1985. – S. 97-218.

8 Valikhanov Ch.Ch. Opisanie puti v Kashgar i obratno v Alatau'skiy okrug // Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomakh. – T. 3. – Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1985. – S. 53-85.

9 Valikhanov Ch.Ch. Svedeniya o voyne kokandsev s Kitaem v Kashgare v 1830 g. // Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomakh. – T. 2. – Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1985. – S. 349-354.

10 Valikhanov Ch.Ch. [Chernovoy material o vosstanii v Kashgare v 1825 g.] // Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomakh. – T. 2. – Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1985. – S. 319-322.

11 Valikhanov Ch.Ch. [Chernovoy nabrosok o vosstaniyakh v Kashgare] [Otryvok iz dnevnika] // Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomakh. – T. 2. – Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1985. – S. 341-343.

12 Valikhanova G. Chokan Valikhanov o sotsiokul'turnykh osobennostyakh Vostochnogo Turkestana // Mysl'. – 2003. – № 4. – S. 85-89.

13 Vasil'ev A.D. «Znamya i mech ot padishakha». Politicheskie i kul'turnye kontakty khanstv Tsentral'noy Azii i Osmanskoy imperii (seredina XVI – nachalo XX vv.). – M.: Probel-2000, 2014. – 356 s.

14 Drobyshev Yu.V. Ch.Ch. Valikhanov o prirodopol'zovanii v Sin'tsziyane // Strany i narody Vostoka. – Vyp. XXXIV. – M.: Vostochnaya literatura, 2013. – S. 324-332.

15 Zimanov S.Z., Atishev A.A. Politicheskie vzglyady Chokana Valikhanova. – Alma-Ata: Nauka, 1965. – 250 s.

16 Izvlechenie iz dela ob otpravlenii poruchika Chokana Valikhanova v Kashgar // Sochineniya Chokana Chingisovicha Valikhanova / Pod red. N.I. Veselovskogo. – SPb., 1904. – S. 329-347.

17 Isiev D.A. Uygurskoe gosudarstvo Yettishar (1864-1877). – M.: Nauka, 1981. – 91 s.

18 Klyashtorny S.G., Kolesnikov A.A. Vostochnyi Turkestan glazami russkikh puteshestvennikov (vtoraya polovina XIX v.). – Alma-Ata: Nauka, 1988. – 224 s.

19 Margulan A.Kh. Ocherk zhizni i deyatel'nosti Ch.Ch. Valikhanova // Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomakh. – T. 1. – Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1984. – S. 9-77.

20 Obzor russkikh puteshestviy i ekspeditsiy v Srednyuyu Aziyu / Sost. O.V. Maslova. Ch. II. 1856-1869. – Tashkent: Izd-vo SAGU, 1956. – 102 s.

21 Pis'ma Ch.Ch. Valikhanova // Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomakh. – T. 5. – Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1985. – S. 132-175.

22 Pochekaev R.Yu. Ch.Ch. Valikhanov i pravovye preobrazovaniya v Kazakhstane v seredine XIX v. // Strany i narody Vostoka. – Vyp. XXXIV. – M.: Vostochnaya literatura, 2013. – S. 333-342.

23 Strelkova I.I. Valikhanov. – M.: Molodaya gvardiya, 1983. – 284 s.

24 Khalfin N.A. Tri russkie missii. Iz istorii vneshney politiki Rossii na Srednem Vostoke vo vtoroy polovine 60-kh godov XIX veka. – Tashkent: Izd-vo SAGU, 1956. – 86 s.

25 Yusupov E. Podvig Chokana Valikhanova. Otkrytie Kashgarii. – SPb.: Kosta, 2009. – 64 s.

26 Newby L.J. The Empire and the Khanate: A Political History of Qing Relations with Khoqand c. 1760-1860. – Leiden; Boston: Brill, 2005. – 304 p.

27 Strachey H., Edwards H. On the Death of M. Adolphe Schlaginweit // Proceedings of the Royal Geographical Society of London. – Vol. 3. – No. 4. – 1859. – P. 172-174.

Р.Ю. Почекаев¹

¹ «Жоғарғы экономика мектебі» Ұлттық зерттеу университеті
Санкт-Петербург қ., Ресей Федерациясы

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ШЫҒЫС ТҮРКІСТАННЫҢ САЯСИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ ТУРАЛЫ

Түйін

Мақалада Ш.Ш. Уәлихановтың Шығыс Түркістандағы (Шынжандағы) мемлекеттік құрылыс пен құқықтық жүйе туралы оның осы өлкеге 1856 және 1858-1859 жж. жасаған сапары барысында жинақтаған мәліметтері талданады. Зерттеуші саяси-құқықтық дәстүрді, оны өзгертудегі Цин империясының ықпалын қарастырады. 1820-1850 жж. ата-бабаларының мемлекетін қалпына келтіруге тырысқан өлкенің бұрынғы билеушілерінің тұқымдары - қожалар мемлекетіндегі саяси-құқықтық құрылысқа баса назар аударуды қажет етеді. Ш.Ш. Уәлиханов жергілікті халықтың Цин саясатына наразылығының саяси-құқықтық себептерін қожалардың үнемі жеңіліс табуымен тең деген талдау жасайды. Зерттеушінің аталмыш тақырыпқа деген қызығушылығы, сонымен бірге Шығыс Түркістандағы оқиғалар шекаралас, яғни Ш.Ш. Уәлихановтың жақын туыстары – Абылай ханның ұрпақтары басқарып отырған Ұлы жүз қазақтарына да ықпал етуімен тікелей байланысты.

Түйін сөздер: Шоқан Уәлиханов, Ресей империясы, Шығыс Түркістан, Цин империясы, қожалар мемлекеті, мұсылмандық құқық, дәстүрлі құқық.

R. Yu. Pochekaev¹

¹National Research University «Higher School of Economics
St. Petersburg, Russian Federation

CHOKAN VALIKHANOV ON THE POLITICAL AND LEGAL SYSTEM OF EASTERN TURKESTAN

Summary

The article analyzes the information of Chokan Valikhanov on political and legal system of Eastern Turkestan (Xingjian) gathered during his trips to this region in 1856 and 1858-1859. He examined the traditional political and legal system, as well as the changes made by Qing administration. Special attention is paid to the political and legal structure of so called state of khojas – the descendants of former rulers of the region who attempted to restore their state in 1820s-1850s. Ch. Valikhanov analyzed political and legal reasons of discontent of local population by Qing policy as well as reasons of defeats of khojas' rebellions. The interest of Ch. Valikhanov to this subject, undoubtedly was also due to the fact that political situation in Eastern Turkestan was closely connected with neighboring Kazakh Senior Juz ruled by his relatives – the descendants of Ablai Khan.

Keywords: Chokan Valikhanov, Russian Empire, Eastern Turkestan, Qing Empire, state of khojas, Islamic law, traditional law.

ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА В ПОТОКЕ ИСТОРИИ IN THE STREAM OF HISTORY

УДК 327.3(086)

Г.А. Сексенбаева¹

¹КазНУ им. аль-Фараби

г. Алматы, Казахстан

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ И АУДИОВИЗУАЛЬНОЕ НАСЛЕДИЕ

Аннотация

В статье обращается внимание на деятельность международных неправительственных организаций, занимающихся сохранением аудиовизуального наследия. Основная их функция заключается в привлечении внимания общественности к необходимости сохранения этого наследия; созданию возможностей для ознакомления с отдельными местными, национальными или международными аспектами этого наследия; на обеспечение доступности аудиовизуальных архивов; привлечении внимания средств массовой информации к проблемам наследия; повышение статуса аудиовизуального наследия в рамках общего культурного наследия; уделение особого внимания аудиовизуальному наследию, находящемуся под угрозой сохранности. Используя различные формы деятельности они способствуют привлечению внимания к значимости аудиовизуального наследия в сохранении для грядущих поколений этого зачастую уникального свидетельства экономического, политического и социального развития любого общества, и тем самым обеспечивая их консервацию на долгий срок.

Ключевые слова: аудиовизуальное наследие, аудиовизуальные документы, культурное наследие, цифровые технологий, старение носителей, аудиовизуальное архивирование, сохранение и консервация аудио наследия, доступ к архивной информации.

В XIX столетии информационное существование человечества, помимо знаковых, начертательных форм документирования, имеющие тысячелетние корни и широко применяемые в наши дни, начали дополняться отличными от них, нетрадиционными формами документов, исходными видами которых, являлись фото- и кинодокументы.

В современном обществе, где создается значительное количество аудиовизуальных документов, они выполняют целый ряд взаимосвязанных функции информационно-пропагандистского, социального, познавательного, эстетического характера.

Сегодня трудно переоценить роль аудиовизуальных документов в духовной жизни общества, его идеологическое и нравственно-эстетическое воздействие на массовую аудиторию. Компьютеризация, широкое распространение массового телевидения, появление кассетного, кабельного телевидения, мультимедиа-продуктов – все это явления не только технического характера, но и в известном смысле культурологического масштаба. В XX веке, благодаря аудиовизуальным технологиям, создано культурное наследие нового типа. Были записаны ключевые события, аудиовизуальные носители стали новой формой культурного выражения и распространения памяти человечества. Аудиовизуальные материалы – это часть нашего культурного наследия, включающая большой объем информации, кото-

рую необходимо сохранить для использования в будущем. Условия хранения аудиовизуальных и мультимедийных носителей требуют особого внимания. Грязь, пыль, сквозняки, чрезмерная или изменчивая температура и влажность могут вызвать порчу носителей. Время жизни CD-ROM и магнитных лент непосредственно зависит от температуры и влажности в помещении, где они хранятся. Носители должны храниться отдельно, в соответствии с их химическим типом (например, магнитные ленты, грампластинки на 78 об./мин. и долгоиграющие, магнитные диски, оптические диски) с целью обеспечения наиболее подходящей температуры и влажности хранения, а также для упрощения тушения в случае возгорания. Кроме того, магнитные носители, такие как видео- и аудиозаписи на лентах, следует хранить вне воздействия магнитных полей. Так как аудиовизуальное наследие может быть утрачено в результате небрежного отношения, естественного разрушения и технологического устаревания, то в связи с этим возникает острая необходимость повышать осознание важности проблемы сохранения этих материалов среди широкой общественности.

Это главный вызов национальным архивам, а также университетам, библиотекам, музеям и хранителям личных коллекций. До сих пор высокая стоимость и технологическая сложность затрудняют хранителям архивов выработку собственной стратегии сохранения и управления коллекциями, они должны ждать дотаций и централизованных субвенций. В условиях все более широкого внедрения цифровых технологий перед архивистами и специалистами других областей, имеющих отношение к ним, остро стоит вопрос о том, как сохранить аудиовизуальное наследие. Принятие Генеральной конференцией ЮНЕСКО в октябре 1980 г. Рекомендаций по сохранению движущихся изображений было важным моментом, начиная с которого фильмы, телевизионные программы и аудиозаписи были официально признаны как часть национального культурного наследия. Целью ЮНЕСКО является развитие аудиовизуальной архивной инфраструктуры, обучение специалистов и установление профессиональных экспертных центров, обеспечивающих защиту и сохранение аудиовизуального наследия человечества. Работая в содружестве с несколькими неправительственными организациями, которые составляют Координационный Совет Ассоциации аудиовизуальных архивов (Co-ordinating Council of Audiovisual Archives Associations, CCAAA – головная организация международных неправительственных организаций, занимающихся сохранением аудиовизуального наследия) ЮНЕСКО поддерживает разработку политических решений и стратегических докладов по таким ключевым вопросам как копирайт, законодательство и технические стандарты; содействует распространению информации по проблемам аудиовизуального наследия; поддерживает проекты по аудиовизуальным архивам. С целью привлечения внимания к вопросу о значимости звуковых записей и изображений в качестве источников информации о последних 150 годах, а также к проблемам их сохранения и обеспечения доступа к ним для всех заинтересованных лиц и организаций, ЮНЕСКО выдвинул инициативы, как *Всемирный день аудиовизуального наследия* и *Программу всемирной памяти*, в рамках которых ведется кропотливая профессиональная деятельность специалистов по сохранению аудиовизуального наследия. Несмотря на то, что Рекомендация 1980 года способствует привлечению внимания к значимости аудиовизуального наследия и играет важную роль в сохранении для грядущих поколений этого зачастую уникального свидетельства экономического, политического и социального развития, необходимы дополнительные усилия, поскольку аудиовизуальные носители весьма уязвимы и требуют особого внимания для того, чтобы обеспечить их сохранность на долгий срок. Именно в этом контексте Генеральная конференция утвердила в 2005 году Всемирный день аудиовизуального наследия (World Day of Audiovisual Heritage) в качестве механизма для повышения общей информированности о необходимости

принятия срочных мер для признания важности аудиовизуальных документов как неотъемлемой части национальной идентичности. Первое празднование Всемирного дня аудиовизуального наследия состоялось 27 октября 2007 года и с тех пор он входит в систему международных и всемирных дней ООН [1].

Темой Дня было объявлено «Аудиовизуальное наследие как свидетельство культурной самобытности», лейтмотивом которого явилось возможность задуматься о важной роли кино, телевидения и радио в распространении идей и информации и, следовательно, в развитии диалога между сообществами во всем мире. По случаю его первого празднования, Коитиро Мацуура, Генеральный директор ЮНЕСКО отметил, что «... Культурное наследие позволяет нам не только лучше понять прошлое, оно также отражает культурную самобытность и культурное разнообразие сегодняшних общин, а аудиовизуальное наследие является, в частности, одним из главных средств, позволяющих познакомиться с ценностями и различными формами творческого самовыражения современных обществ» [2]. Определены следующие основные цели Всемирного дня аудиовизуального наследия:

- привлечение внимания общественности к необходимости сохранения этого наследия;
- создание возможностей для ознакомления с отдельными местными, национальными или международными аспектами этого наследия;
- акцент на обеспечение доступности архивов;
- привлечение внимания средств информации к проблемам наследия;
- повышение статуса аудиовизуального наследия в рамках общего культурного наследия;
- уделение особого внимания аудиовизуальному наследию, находящемуся под угрозой, особенно в развивающихся странах.

Усилиями государственных архивов и других заинтересованных лиц, в рамках празднования этого Дня повсеместно проходят: конференции, круглые столы и семинары; демонстрация аудиовизуальных материалов; конкурсы (например, конкурс на разработку логотипа Всемирного дня аудиовизуального наследия); культурные мероприятия с участием архивных учреждений, музеев и др. Темы Всемирного дня аудиовизуального наследия разнообразны и касаются вопросов значимости звуковых записей и изображений в качестве источников информации, а также проблем их сохранения и обеспечения доступа к ним. Этот день все архивы посвящают работе по разъяснению актуальности и необходимости решения вопросов организации, восстановления и хранения таких материалов. Чаще всего, в рамках Дня обсуждаются такие проблемы, как осознание значимости аудиовизуального наследия на индивидуальном, государственном и глобальном уровнях; улучшение условий для финансирования архивов и принятия соответствующего законодательства во всех странах; улучшение сохранности памяти человечества и расширение доступа к ней; укрепление международного сотрудничества в области подготовки специалистов, сохранения аудиовизуального наследия и его возвращения в страну происхождения; повышение уровня информированности учреждений и правительств о возможностях архивов и их роли в жизни общества; повышение уровня информированности общественности о вопросах сохранения наследия; информационно-разъяснительная работа и мероприятия, приуроченные к особым датам, уделение большего внимания необходимости срочного решения проблем в этой области и методам работы аудиовизуальных архивов; расширение доступа к огромному многообразию аудиовизуального содержания путем эффективного привлечения потенциальных потребителей.

В целях сохранения этого ценного документального наследия и повышения степени информированности нынешних и будущих поколений о его неопределимом богатстве, ЮНЕСКО приступила к осуществлению программы «Память мира».

ЮНЕСКО учредила программу «Память мира» в 1992 г. Стимулом для этого послужило растущее осознание бедственного положения с обеспечением сохранности и доступа к документальному наследию в разных странах мира. Существовавшие веками проблемы еще более обострились в результате войн и социальных потрясений, а также катастрофической нехватки средств. Самая разная судьба постигла имеющие важное значение коллекции в разных уголках мира. Свою роль сыграли такие факторы, как грабеж и потеря целостности, незаконная торговля, разрушение, неадекватные условия хранения и финансирования.

«Память мира» – это документальное наследие (документированная коллективная память народов мира), которое представляет собой большую часть всемирного культурного наследия. С ее помощью можно проследить эволюцию мысли, открытий и достижений человеческого общества. Значительная часть «Памяти мира» хранится в библиотеках, архивах, музеях и хранилищах разных стран мира, и существенная ее часть находится сейчас под угрозой исчезновения. В результате аварийных или предусмотренных перемещений собраний и коллекций, конфискаций в качестве «военных трофеев» или других исторических обстоятельств происходит утеря целостности документального наследия многих народов. В одних случаях доступу к этому наследию мешают препятствия физического или политического характера, в других случаях существует угроза его порчи или разрушения. Существует постоянная угроза утери документального наследия в результате стихийных бедствий, например, наводнений и пожаров; из-за того, что большая часть такого наследия существует на носителях из природных, синтетических или органических материалов, подвергающихся химическим изменениям и разрушениям в результате катастроф, происходящих по вине человека, грабежей, аварий или войн; постепенного износа, который может быть результатом незнания или нарушения элементарных норм ухода, хранения и охраны. Разрушение аудиовизуальных и электронных материалов может происходить также в силу технической отсталости. Часто это случается по той причине, что главную роль начинают играть коммерческие соображения, мешающие разработке более надежных материалов или технологий обеспечения его сохранения. Осознание этих проблем привело к пониманию необходимости принятия безотлагательных мер. Хотя уже безвозвратно утеряна значительная часть документального наследия, еще можно успеть принять меры по обеспечению сохранности большей части оставшегося наследия. Возможности отдельных стран в этой области являются неравными, в том числе с точки зрения наличия специалистов и средств, необходимых для решения этой задачи. В рамках Программы «Память мира» обеспечивается признание документального наследия, имеющего международное, региональное и национальное значение, ведется реестр этого наследия и присуждается эмблема с целью его идентификации. Программа содействует обеспечению сохранности и не дискриминационному доступу. В рамках программы проводится кампания с целью повышения степени информированности правительств, широкой общественности, деловых и коммерческих кругов о важной роли документального наследия, необходимости обеспечения его сохранности и мобилизации средств. Работа по обеспечению сохранения и деятельность по расширению доступа не только взаимно дополняют друг друга, но также служат повышению степени осведомленности, ибо потребность в обеспечении доступа стимулирует работу по обеспечению сохранности наследия.

Программа «Память мира» преследует следующие три основные цели:

– Содействие обеспечению сохранности всемирного документального наследия путем использования наиболее соответствующих методов. Эта цель может быть достигнута путем оказания непосредственной практической помощи, распространения консультативных услуг и информации и содействия в подготовке кадров или привлечения спонсоров для осуществления актуальных и необходимых проектов.

– Оказание помощи в обеспечении всеобщего доступа к документальному наследию. Эта деятельность предусматривает содействие использованию в Интернете цифровых копий и каталогов, а также публикацию и распространение книг, компакт-дисков и оцифрованных видеодисков и другой продукции, по возможности на самой широкой и справедливой основе. В тех случаях, когда обеспечение доступа имеет последствия для хранителей музеев, то они должным образом учитываются. Сохраняется действие законодательных или других ограничений, касающихся обеспечения доступа к архивам. Обеспечивается уважение чувства принадлежности к культуре, включая хранение коренными общинами своих материалов и контроль с их стороны за доступом к ним. Права частной собственности гарантируются законом.

– Распространение во всемирном масштабе информации о существовании и значении этого документального наследия. Деятельность по достижению этой цели предусматривает разработку реестров «Памяти мира», привлечение внимания средств информации, публикацию популярных и информационных материалов. Созданный в 1997 г. Международный реестр «Память мира» насчитывает в настоящее время около 250 наименований документального аудиовизуального наследия, которые имеют всемирное значение. Программа «Память мира» исходит из той посылки, что некоторые объекты, коллекции, собрания и фонды документального наследия являются всемирным достоянием в той же мере, что и объекты выдающегося всеобщего значения, включенные в Список всемирного наследия ЮНЕСКО. Представляется, что в силу своей значимости они не могут ограничиваться какими-либо временными или культурными рамками, поэтому их надлежит сохранять для нынешнего и грядущих поколений и делать доступными в той или иной форме для всех народов мира. В реестр «Памяти мира» входят и казахстанские материалы. Так, **Архивный фонд Аральского моря** содержит документы периода 1965-1990 гг., в которых представлены данные по экологическому кризису Аральского моря и преодолению его последствий. Это – уникальный информационный фонд для изучения Аральского моря и причин сокращения его размеров до 10% по сравнению с 60-ми годами прошлого века. «Архивные фонды Аральского моря» стали третьим объектом документального наследия от Республики Казахстан, наряду с рукописями Ходжи Ахмеда Яссауи и его учеников, а также архивными материалами о деятельности международного антиядерного Движения «Невада - Семей». Хотя деятельность ЮНЕСКО по сохранению аудионаследия связывается, в первую очередь, с программой «Память мира» направленную на сохранение и широкое распространение ценностей, хранящихся в архивах и библиотеках всего мира, а также с программой «Коммуникации и информация», в 1997 г. ЮНЕСКО выпустил практический справочник по аудиовизуальным архивам (Audiovisual archives: a practical reader) – сборник текстов и документов практически по всем вопросам, связанным с аудиовизуальными архивами [3]. Этот сборник во многом не потерял своей актуальности и поныне. В 2001 году ЮНЕСКО разработал многоязычный (английский, французский, немецкий, русский, испанский) глоссарий терминов, связанных с аудиовизуальными материалами [4]. В 2004 году ЮНЕСКО выпустило документ «Аудиовизуальное архивирование. Философия и принципы», подготовленный Реєм Эдмондсоном, раздел 5 которого посвящен вопросам сохранения аудиовизуального наследия. Определяя причины, по которым аудиовизуальные ресурсы находятся в зоне риска (старение носителей, изменение стандартов записи и технологий воспроизведения, существование только одного экземпляра многих произведений и др.), автор считает, что сохранение аудиовизуальных архивов возможно только при условии постоянных миграций, т.е. переноса контента на новые носители, в новых стандартах и технологиях воспроизведения [5]. Одним из примеров осуществления данного проекта является перенос записей традиционной казахской музыки на новые цифровые носители

в ЦГА КФДЗ РК. С ЮНЕСКО тесно сотрудничают множество международных организаций, которые выполняют общую задачу – сохранение аудиовизуального наследия и в этой плоскости они находят область для взаимопонимания и взаимовыгодного контакта. Одной из таких организаций является Международная федерация киноархивов (International Federation of Film Archives, Federation internationale des archives du film – FIAF). Она создана в 1938 г. с целью сохранения фильмов как документов, имеющих художественное и историческое значение. В Учредительном акте ФИАФ, подписанному участниками в 1938 году, имелся такой пункт: *«Из Федерации безоговорочно исключаются те институты и организации, которые используют свои фильмы для коммерческих целей»*. В качестве основной организационно-координационной формы были выбраны ежегодные конгрессы. 30 марта 1957 года Секретариат ЦК КПСС принял Постановление «Об участии советской кинематографии в деятельности Международной федерации фильмотек», в мае 1957 года Госфильмофонд был официально принят в члены ФИАФ.

В 1959 году в рядах ФИАФ состояли уже 33 организации. К этому времени уже сформировались основные принципы и структура ФИАФ, определились формы деятельности. В 1972 году на Конгрессе в Бухаресте впервые проводится симпозиум «Киноархивы и исторические исследования», с 1974 года подобные симпозиумы становятся обязательной частью каждого конгресса. Также, начиная с 1973, ежегодно проводится *Летняя школа ФИАФ*. Сегодня это – международная, глобальная, неправительственная, некоммерческая организация открытого типа, в состав которой входит 141 учреждение из 65 стран мира. Среди них – организации, правительственные и общественные архивы, кинотеки, музеи, видеотеки, фильмотеки, учебные заведения [6].

В 1979 году ФИАФ получила «статус „В«» при ЮНЕСКО, обеспечивающий *«информационные и консультационные отношения»*, вследствие чего уже в следующем году на Генеральной конференции ЮНЕСКО в Белграде были приняты «Рекомендации о хранении изображений в движении и придании им статуса объектов, охраняемых государством». Они способствовали привлечению внимания к значимости аудиовизуального наследия в сохранении для грядущих поколений этого зачастую уникального свидетельства экономического, политического и социального развития любого общества, и требуют особого внимания для того, чтобы обеспечить их консервацию на долгий срок. Важное место в деятельности ФИАФ принадлежит профессиональной работе, которая сосредоточена в рамках специализированных комиссий: технической комиссии, комиссии по каталогизации и документации, комиссии по планированию и доступности фондов, терминологическая деятельность и др. Одним из направлений деятельности международных архивных организаций является упорядочение профессиональной терминологии, так как взаимопроникновения и взаимодополнения терминологических систем многих научных сфер, развитие кинематографии и киноискусства в XX-XXI столетиях и признание фильма как исторического документа, исторической реликвии делает кинодокумент одним из объектов архивоведения, и, как следствие, терминологическая проблема становится актуальной. В настоящее время изданы несколько выпусков «Словаря терминов кино и телевидения» (1985, 2002, 2005 гг.).

В условиях все более широкого внедрения цифровых технологий и сохранения аудиовизуального наследия особую роль играет Международная ассоциация звуковых и аудиовизуальных архивов (International Association of Sound and Audiovisual Archives – IASA). Международная ассоциация звуковых и аудиовизуальных архивов была учреждена в 1969 г. в Амстердаме, чтобы служить основой для международного сотрудничества архивов, которые хранят звуковые и аудиовизуальные документы. IASA проводит ежегодную конференцию, а также издала ряд документов, в том числе «Рекомендации по производству и сохранению

цифровых аудиодокументов», а также «Защита аудионаследия: этика, принципы, стратегии сохранения» [7]. Последний документ содержит этические выводы из технических аспектов записи и сохранения звуковых документов, а также доступа к ним, в рамках технического развития, предлагаемого сегодняшней рыночной ситуацией. Основные принципы этого документа можно сформулировать следующим образом: сохранение и консервация настолько большого количества информации для передачи потомкам, содержащейся в хранилищах, насколько это достижимо в рамках профессиональной деятельности; гарантирование постоянного доступа к хранимой в архивах информации; использование наилучших методов, гарантирующих физическую и химическую целостность оригинальных документов.

Сегодня в мире функционируют множество международных и национальных ассоциации, связанные с аудиовизуальным наследием. Так, Ассоциация коллекций звукозаписей (Association for Recorded Sound Collections – ARSC) ведет программу сохранения исторических записей классической музыки. Она предлагает программы и проекты по сохранению аудионаследия, таких как установление систем управления климатом, перемещение коллекций в помещения с улучшенными условиями хранения, инвентаризацией коллекций, спасения коллекций от опасностей, копирования записей, находящихся на нестабильных носителях под угрозой разрушения; проекты, стимулирующие публичный доступ к записям и др. [8]. Под эгидой ARSC работает Общество аудио инженерии (Audio Engineering Society – AES), которое существует более 40 лет и является единственным профессиональным сообществом по аудио технологиям. В него входят ведущие инженеры и исследователи всего мира. Общество издает научный журнал, проводит ежегодные конференции, ведет каталог тематических сайтов, в том числе, организаций, занимающихся реставрацией и оцифровкой аудио записей на старых носителях. Исторический комитет AES занимается проблемами, связанными с более чем вековой историей аудиозаписей, историей аудио инженерии и аудио индустрии [9].

Таким образом, ЮНЕСКО и другие заинтересованные организации призывает население всего мира обратить внимание на неудовлетворительное состояние аудиовизуальных архивных документов, на важность сохранения ценных архивных аудиовизуальных документов для будущих поколений и принятие необходимых мер по восстановлению и обеспечению долгосрочного хранения таких материалов.

Список использованной литературы

- 1 <http://anydaylife.com/calendar/323>
- 2 <http://www.unesco.org>
- 3 <http://unesdoc.unesco.org/images/0010/001096/109612eo.pdf>
- 4 <http://portal.unesco.org/ci/en/files/7746/10448729330glossary.pdf/glossary.pdf>
- 5 <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001364/136477e.pdf>
- 6 Кино: Энциклопедический словарь/Гл. ред. С.И. Юткевич; Редкол.: Ю.С. Афанасьев, В.Е. Баскаков, И.В. Вайсфельд и др. – М.: Сов. энциклопедия, 1987. – 640 с., 96 л. ил.
- 7 <http://www.iasa-web.org/tc04/index.htm>
- 8 <http://www.arsc-audio.org>
- 9 <http://www.arsc-audio.org/Directory2006-031.pdf>

References

- 1 <http://anydaylife.com/calendar/323>
- 2 <http://www.unesco.org>
- 3 <http://unesdoc.unesco.org/images/0010/001096/109612eo.pdf>
- 4 <http://portal.unesco.org/ci/en/files/7746/10448729330glossary.pdf/glossary.pdf>

- 5 <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001364/136477e.pdf>
6 Kino: Enciklopedicheskiy slovar'/Gl. red. S.I. Yutkevich; Redkol.: Yu.S. Afanas'ev, V.E. Baskakov, I.V. Vaisfel'd i dr. – M.: Sov. enciklopediya, 1987. – 640 s., 96 l. il.
7 <http://www.iasa-web.org/tc04/index.htm>
8 <http://www.arsc-audio.org>
9 <http://www.arsc-audio.org/Directory2006-031.pdf>

Г.Ә. Сексенбаева¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҰЙЫМДАР ЖӘНЕ АУДИОВИЗУАЛДЫ МҰРА

Түйін

Мақалада аудиовизуалды мұраларды сақтайтын халықаралық үкіметтік емес ұйымдардың қызметіне баса назар аударылады. Олардың негізгі функциясы осы мұраны сақтап қалу үшін қоғамның назарын аудару; осы мұраның жеке жергілікті, ұлттық немесе халықаралық аспектілерімен танысу үшін мүмкіншіліктер жасау; аудиовизуалды мұрағаттарға деген қолжетімділікті қамтамасыз ету; аудиовизуалды мұраларға деген бұқаралық ақпарат құралдарының назарын аударту; жалпы мәдени мұра аясында аудиовизуалды мұралардың статусын көтеру; қауіп төніп тұрған аудиовизуалды мұраларға ерекше көңіл бөлу. Қызметтің түрлі формалары арқылы болашақ ұрпаққа қоғамның экономикалық, саяси және әлеуметтік дамуы туралы ерекше мәлімет беретін аудиовизуалды мұралардың маңыздылығына деген қызығушылықтарын оятып, сонымен қатар, ұзақ мерзімге олардың консервациясын қамтамасыз етеді.

Түйін сөздер: аудиовизуалды мұра, аудиовизуалды құжаттар, мәдени мұра, сандық технологиялар, тасымалдауыштардың ескіруі, аудиовизуалды архивтеу, аудиомұраны сақтау және консервациялау, мұрағаттық ақпаратқа қолжетімділік.

G.A. Seksenbayeva¹

¹al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

INTERNATIONAL ORGANISATIONS AND AUDIOVISUAL HERITAGE

Summary

The article points out the activity of international non-governmental organizations which involved in the preservation of the audiovisual heritage. Their main function is to attract the public attention to necessity of preserving that heritage; creating opportunities to become familiar with some local, national or international aspects of this heritage; to ensure the availability of audiovisual archives; attracting media attention to heritage issues; enhancing the status of audiovisual heritage in the framework of the common cultural heritage; they pay special attention to the audiovisual heritage which is under threat nowadays. Using various forms of activity they help to raise awareness of the significance of audiovisual heritage preservation for future generations. These are often unique testimonies reflect the economic, political and social development of any society and must be conserved for the long term.

Keywords: audiovisual heritage, audiovisual documents, cultural heritage, digital technologies, aging of media, audiovisual archiving, preservation and conservation audio heritage, access to archival information.

С.У. Бақторазов¹

¹М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті,
Тараз қ., Қазақстан

КЕҢЕСТІК БИЛІКТІҢ АЛҒАШҚЫ ЖЫЛДАРЫ ӘУЛИЕАТА ӨңІРІНДЕ ҚАЛЫПТАСҚАН ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ АХУАЛ

Аннотация

Қарастырылып отырған кезеңдегі Әулиеата өңірінің жаңа билік құрылымдары, экономикалық жағдайы, 1917 жылғы қуаншылыққа байланысты, әсіресе, жергілікті халықтың ауыр күйі қарастырылады. Сонымен қатар қарама-қайшы мәселелер, бір жағынан, Патша және Уақытша өкіметтердің бұрынғы саясатын жүргізіп, салықтар мен салымдарды күштеп тартып алуы, екінші жағынан, жұмысшылар мен шаруалар жағында тұрған өкімет ретінде жаңа биліктің артықшылықтары көрсетіледі.

Өлкедегі қиындықтарға қарамай билеуші партияға, яғни БК(б)П-ның өлкелік филиалы ретіндегі Түркістан Коммунистік партиясына саяси кеңістікті игеру үшін белсенді күрес жүргізу қажеттілігі, Әулиеата уезіндегі іс-қимылдар негізінде сипатталады. Оларға өздерінің ықпалын елді мекендердің барлығында болмаса да көпшілігінде бекітіп, билеуші партия мен қалыптасып келе жатқан билік құрылымдары саясатының маңызды материалдық ресурсына айналдырды.

Мақалада идеологиялық көзқарастары мен саяси ұстанымдары, әртүрлі саяси күштердің Әулиеата өңіріндегі қоғамдық-саяси ахуалы да сипатталады.

Түйін сөздер: Әулиеата өңірі, Уақытша өкімет, БК(б)П, Түркістан Коммунистік партиясы, саяси кеңістік, қоғамдық-саяси ахуал.

Петроградтағы Қазан төңкерісі барысындағы большевиктердің жеңісі мен осыдан кейінгі Ташкенттегі қарулы көтеріліс нәтижесінде 1917 жылдың 1 қарашасындағы Кеңес үкіметінің орнауы Сырдария облысының территориясында Уақытша үкіметтің толықтай құлатылуына алып келді. Большевиктердің жергілікті халық арасындағы әлсіздігі елдің және өңірдің орталықтарындағы биліктің харизматикалық мазмұнда болуымен реттелінді. Тіпті қарсылық көрсетуге мүмкіншіліктері бар күштердің өзі Кеңес үкіметінің орнауын ұрыс-керіссіз мойындады.

Құбылмалы, тұрақсыз саяси жағдайға қатаң қысы мен құрғақшылығы қосымша болған 1917 жыл мен азамат соғысының аумалы-төкпелі 1918 жылы Түркістан казактарына жеңіл тиген жоқ. 1918 жылдың 30 қыркүйегіндегі Әулиеата уездік комиссарының баяндамасында уезд жағдайы мынадай мазмұнда беріледі: «Маған сеніп тапсырылған Әулиеата уезі төрт бөлімшеден тұрады: Таулық (Горный), Аса, Шу және Меркі, онда 43 қырғыз болысы мен 75 орыс селениесі; олардың ішінде 21-і ескі, 54-і жаңа». Осы селениелердің 15-і жеке және 60-ы 12 болысқа біріктірілген; 5 селение неміс – менониттік, 4 селение түземдік, 2 поселок дүнген, 1 селение татарлардікі; барлығы жеке селениелер 87. Қазіргі уақытта шамалап есептегенде халықтың саны 200 мың адамды құрайды. Аштықтан өлген түземдіктер қазіргі уақытта, яғни 1917 және 1918 жылдың алғашқы жартысында 60 мың төңірегінде. 1917 жылдың 1 қаңтарына дейінгі статистикалық мәлімет бойынша халықтың саны 300 мың адам болған [1].

Бұл арада уездің саяси кеңістіктегі параметрі айқындалып-ақ тұр: көп ұлттық құрамы, елді-мекендердің көп екендігі сол кезеңді алғанда, жалпы халықтың санының көптігі. Сонымен қатар большевиктер үкімет басына келуінің жергілікті халыққа бірден қырғын әкеліп, 60 мыңдай адамның аштан өлгендігін осы құжат көрсетіп тұр.

Ары қарай баяндамада «1) түземдік халықтан 1917 жылғы салықтың көлемі... Барлығы 297, 381 р. 79 к. 2) Биылғы жылға халықтан алынатын салыққа байланысты төлем қағаздары (окладные листы) таратылып берілген жоқ; Қаланың әртүрлі мекемелеріндегі қарыз 100 мың рубль. Бұларды менің орнымдағылар қоғамдық қордан берген екен. Қоғамдық қордың 4 кассасы босаған, ол әлі де бос» [2]. Берілген құжат уездегі экономикалық жағдайдың ауырлығын көрсетеді, мұның өзі тиісінше жаңа үкіметтің нығаю мүмкіндігін, оның беделге ие болуын тежеді, себебі олар өз іс-қимылдарын сүйкімсіз іс-шаралардан – өткен жылы төленбеген салымдар мен осы жылғы салықтарды жинаумен бастаған еді. Жергілікті үкіметтің «халықтың төленбеген салымдарын үш жылға соза тұру әрекеті» жүзеге аспай, Ташкенттен тез арада төленбеген салымдарды да, сонымен қатар осы жылғы салықтарды да тез өндіру туралы нұсқау түсті. Түземдік және орыс халқының экономикалық жағдайы, 1917 жылғы егіннің болмауына байланысты, әсіресе алғашқыларыныкіөте ауыр, сондықтан да олардың 1917 жылғы төленбеген салым мен осы жылғы салықты төлей ала ма оны болашақ көрсетеді» [3]. Осылай жаңа билік құрылымдарына тікелей қарама-қайшы мәселелерді – бір жағынан Патша және Уақытша Үкіметтердің бұрынғы бағытын жүргізіп, салықтар мен салымдарды күштеп тартып алуға, екінші жағынан жұмысшылар мен шаруалар жағында тұрған Үкімет ретінде жаңа биліктің артықшылықтарын дәлелдеуі керек болды.

Жалпы, партиялық және Кеңестік органдардың билік өкілеттіліктеріндегі ерекшелігі олардың билік пен саясаттағы ресурстарының тым жұтандығы болатын. Бірінші дүние жүзілік және азамат соғысы жылдарындағы экономикалық тұралаудың салдарынан материалдық және қаржы ресурстары жетімсіз болды. Лайықты кадрлардың жетіспеуі орын алды және соңында саясаттың ерекше ресурсы ретіндегі «саяси уақыт» ресурсы күрмеуге келмеуі себепті, алға қойылған қайта құруларды жүргізуді өте қысқа тарихи мерзім ішінде жүзеге асыру қажеттілігі туды.

Биліктің мезо-микро деңгейлері қалаларда өзіндік ыңғаймен бір-біріне кірігіп жатты, бұған салыстырмалы түрде ұйымдасу деңгейі жоғары уездік, қалалық комитет қызметі әсер етті. Қалалық ұйымдардың мүшелерінің аз болуы кәсіподақтарда, кооперациялар мен басқа да ұйымдарда коммунистік фракция құру мәселесін күн тәртібіне қойды. Осылай, Әулиеата уезінде, Уқалком аталған ұйымдардағы партиялық ықпалды күшейтуге тырысты. Сонымен қатар коммунист – мұсылмандар арасындағы жұмыс, олардың аздығына қарамай жекеше жүргізілді, әйел мұсылмандар арасындағы жұмыс та жолға қойылды.

БК(б)П – қызметінде жергілікті халықты партия және кеңес құрылымдарының орталық деңгейіне тарту маңызды орын алды. Әулиеата уезінде «РК(б)П-ның Әулиеата уездік-қалалық мұсылман ұйымдарының бюросы» делінген қаланың өміріне белсенді араласып отырған мұсылман коммунистерінің ұйымы қызмет жасады. Осылай 1919 жылдың 20 қазанында Қошмамбетовтың төрағалық етуімен «Қазан революциясы мерекесіне арналған манифестацияға екі жауапты шешен тағайындау мәселесі тыңдалды, ... Жауапты шешендер ретінде жол. Абланов, жол. Сармолдаев тағайындалсын». Осы мәжілісте Коллегияның халық шаруашылығы бөлімі бюросына өкіл ретінде Ж.Ж. Фахрутдинов пен Бабаназаров делегат ретінде жіберілді [4]. Бюро түйткүл мәселелерді де, дәлірек айтсақ ЧК(ТК) төрағасы Краснокутскийдің Шақпақ болысының төрт үй қырғызының 208 қойы мен 4 түйесін айдап кеткендігі туралы фактіні қарастырды. Бюро мынаны атап өтті: ТК сонымен қатар Упрдот (уездік азық-түлік бөлімшесі) төрағасы ретінде кедей малшылардың соңғы жинап-тергенін тартып ала отырып мұның ешбір заңдылыққа қиыспайтындығын айтуымыз керек, себебі малшының артық малын алу үшін оның 200 қойы мен 4 жылқысы болуы керек... Біздіңше бұл жерде мал қорғаушысыз қырғыздардың қолынан тартып алынып отыр, себебі бюроға уездегі шаруалардың арасында мың қой және жүздеген ірі қара малдары бар адамдардың бар екендігі

белгілі, әйтсе де ТК және Упрдот (уездік азық-түлік бөлімшесі) төрағасы ол бай шаруаларды білсе де (көрмегендей) білмегендей болған» [5]. Кеңестік органдарда жергілікті халықтың тең өкілдігі болуы туралы мәселеге де үлкен маңыз берілді. РК(б)П-ның төртінші Түркістан өлкелік төтенше съезінің қарарларында өлкелік және жергілікті Кеңестер съездерінің талаптары бойынша өкілдіктердің тепе-теңдік принципін қатаң сақтау жөнінде қадап айтылады, мұның өзі Кеңес Конституциясында көрсетілген ережелерді сақтай отырып жүзеге асу керектігі ескертіледі.

Анығында тепе-теңділік жағдайы бұрын да болған еді, онда Әулиеата Кеңестік құрамына «орыстардан» 10 адам, «Кеңес мүшесі болып түземдіктерден» – 14 адам кірген болатын. Әйтсе де Кеңестің атқару комитетінде оның 14 мүшесінің тек үшеуі ғана жергілікті халықтың өкілдері болды – большевиктерден Рысқұлов пен Қошмамбетов, солшыл эсерлерден Жұмағұлов [6].

РК(б)П ТКП жалпы қоғамдағы, соның ішінде Түркістан өлкесіндегі әйел-мұсылмандар мәселесін барынша белсенді түрде қолға алды. Бірінші партияда жоқ мұсылман әйелдерінің конференциясы 1921 жылдың 9 наурызында Әулиеата қаласында өтті. Қаланың ірі саяси белсенділері Абланов, Ахметжанов, Рахманберды және Палийлер делегаттарды конференцияның ашылуымен құттықтады. «Москвадағы жалпыресейлік мұсылман әйелдері съезі» туралы мәселені қарап конференция съезге өзінің қызығушылығын танытты және Кеңес үкіметін қолдайтындығын білдірді.

Облыстық конференцияға делегаттар сайланып, оларды конференцияның төралқасының төрайымы Серікбаева таныстырды. Конференцияға жиналған делегаттар мұсылман әйелдер ұйымын құру мәселесін уақыт оздырмайтын қажеттілік деп қарауды өз қаулыларында атап көрсетті [7]. Кейіннен ТКП Сырдария облыстық комитеті (Сыробком) жанынан әйелдердің аудандар мен қалалардағы белсенді жұмысын ырғақтандырып отыратын әйелдер бөлімі (женотдел) құрылып, ол әйелдер ұйымдарының Кеңестік мекемелер мен байланысын нығайтуға негізделді, себебі бұл іс «... мекемелердегі әйелдер арасында нашар жүргізілген, бірақ іс-шаралар қолданылуда... Бұл байланыстардың жақсаруы күтілуде». Жергілікті халық арасындағы жұмысқа ерекше мән берілді. Облыстық партия мектебі жанында әйелдер секциясы жұмыс істеп, сонымен қатар «Шығыс арасындағы университеттің бөлімшесі жанынан әйел жұмысшылар үшін 3 айлық мектеп ашылып, онда 32 курсант есепте болды» [8].

Әйтсе де 20-шы жылдардың басында партиялық ықпал барынша әлсіз еді. 1921 жылдың сәуірінде өткен IV Әулиеата уездік-қалалық конференциясында «...Уездік партия ұйымының тым әлсіздігі, партия жұмысының уезде де, қалада да әлсіз екендігі, Уқалкомның жетекшілік ролінің жоққа тән екендігі, онсыз коммунистік ұйымдар мен басқа да партия ұйымдары күнін көре алмай кететіндігі... Уқалкомға мынадай ұсыныстар: «...қала мен уезде коммунистік бастауыш ұйымдарын құруға барлық күш-жігерді жұмсауды, ал коммунистік фракция олардың кәсіподақтары жанынан жастарды, мұсылмандар мен орыстар одағын және әйелдерді қоса отырып сенбіліктер ұйымдастыру қажеттілігі айтылды [9]. БКП(б) қызметінің келесі маңызды бағыты Түркістан Республикасы территориясында едәуір мөлшерде қалып қойған австро-венгрия армиясының әскери тұтқындарымен істелінген жұмыс болды. Олардың біразы Кеңес үкіметі орнауы және азамат соғысында жеңу кезеңдерінде большевиктер позициясының нығаюына едәуір үлес қосты, сонымен қатар 20-жылдардың басында да келелі қызметтер атқарды. Әулиеата қалалық партия ұйымында 60-тан аса РКП(б)-ның шетелдік мүшесі болғандығын, олардың қала коммунистерінің жалпы санының 10%-ін құрағанын айтуымызға болады [10]. Осы кезеңді зерттеуге арналған еңбектерде әскери тұтқындардан ірі әскери құрылымдар (1500 адамға дейін) құрылып, олардың Кеңестік Түркістан армиясындағы жетекшілік ролі айтылады [11].

Солшыл эсерлер партиясы да өзіндік құрылым құрып, орталық органдар мен бастауыш ұйымдарды біріктіруге әрекет жасады. Әйтсе де орта деңгейдегі билік буынының болмауынан, сонымен қатар 1918 жылдың шілдесіндегі көтеріліске шығу әрекеттерінің сәтсіздікке ұшырауы солшыл эсерлердің саясаттағы саудасын бітіріп, большевиктер үстем болған еді. Осы орайда РКП(б) Әулиеата уездік комитетінің мына шешімі қызығушылық тудыратындай, онда Мерке ауылындағы Кеңестердің жергілікті атқару комитетінің құрамы туралы хабар берілген: «... солшыл эсерлерден түземдік халықтың байлары пролетариат идеясын жүзеге асыруға кедергі келтіріп отыр». Уком Кеңес құрамына кірген манаптар мен байларды қамап, Кеңестің өзін қайта сайлауға шешім қабылдады [12]. Бұл факт тіпті азамат соғысы жағдайында, протокол 1919 жылдың қазанында жазылған, большевиктердің шектен тыс саяси іс-шаралар қолдануға дейін барып, олардың саяси шабуылды одан әріге өрістетуге мықтап бет бұрғанын көрсетсе керек. Перовск және Черняев уездерінің большевиктері де осындай позицияда болды.

Келесі осындай бір құрылымға біріккен оппозициялық күш басмашылар қозғалысы болды. Ұйымдастырылуы жағынан ол Түркістан АКСР-ның кейбір аудандарында белгілі дәрежедегі саяси және кей жағдайда әскери-саяси күш ретінде белгілі болды.

Кеңес үкіметінің басмашылар қозғалысына қарсы қарулы қарсылық ұйымдастыруымен шектелді, бұл үшін барлықтай дерлік коммунистер мен комсомолдар ирегулярлық өзін-өзі қорғау отрядтарына біріктіріліп, қаруландырылды. Жекелей алсақ Әулиеата атқару комитеті қалалық және уездік милицияның нығаюына ерекше назар аударып, арнайы атты бақылау тобын жарақтап отырды, олар дер кезінде қарулы басмашылардың келгендігінен хабар беріп тұрған еді. Әулиеата уезін басмашылар жорықтары ерекше мазалай қойған жоқ – мұндай күндерде оларға қарсы саны жағынан басым милиционерлер отрядтары мен қарулы коммунистер жіберіліп, бұл не басмашылардың талқандалуымен, не олардың қашып кетуімен аяқталады [13]. 1919 жылдың 11 қыркүйегінде Қарымбай Қошмамбетов бастаған Әулиеата социалистік ротасымен гарнизон бөлімшелері бірігіп Байғазы басмашыларын талқандайды [14].

Құрылымы жағынан әлсіз, бірақ зерттеліп отырған кезеңдегі Сырдария облысындағы пәрменді күш ретінде – переселендік деревнядағы кулактар мен казактардың отырықшы және көшпелі ауылдардағы феодал-бай элементтері болды. Оларды, 20-жылдардың соңына дейін ауылдық жерлерде алдыңғы қатарлы позицияда болды деуге негіз бар, бұған бірқатар объективті факторлар әсер етпей қойған жоқ.

Бірінші кезекте, олардың экономикалық жағдайының бақуаттылығына байланысты, ауыл халқының әлсіз әлеуметтік топтары оларға тәуелділікте болатын. Егер қоғамдағы экономикалық жағынан күшті топтар саяси тұрғысында да әлсіз болмайды десек, онда аталған топтың биліктің микро деңгейіндегі саяси күрес тәжірибесінің барлығын, олардың экономикалық тұрғыдан алғанда өздерінен әлсіз тұрған топтарға әсер ете алғандығын айта аламыз. Оларға кеңістіктік саяси фактор да жұмыс істеді. Егер ауылдың партия ұяшықтары сан жағынан аз болып, саяси тәжірибесі жетіспей жатса, бұл кемшіліктерді түзету үшін оларға өңір орталықтарынан әртүрлі өкілдер жіберілетін. Олардың келгенінен кеткенінің тездігі және экономикалық бақуатты топтар белсенділерінің үнемі өз орнында болуы жағдайды тез-ақ қалпына келтіретін. Сырдария облысының территориялық жағынан кең көлемділігі, жекелеген уездермен қатынастың, транспорт пен басқа да коммуникацияның жоқтығы, әлсіздігі кулактар мен феодал-бай элементтердің ықпалының сақталынып, тіпті кейбір жағдайда нығаюына да мүмкіндік берді.

Олардың микро деңгейлік биліктегі саяси тактикасы кедей шаруалардың өздеріне тәуелділігін нығайтып, осы үшін жергілікті билік органдарына өз адамдарын өткізіп, саяси тұрғыда да өз ойларын жүзеге асыру болды. Осылай БКП(б)-

ның 1927 жылы Әулиеата қаласында өткен XII уездік партия конференциясының баяндамасында «Кеңестердің сайлауын өткізу кезінде байлар сайлау кампаниясы басталмай тұрып-ақ қамданып, кедейлерді өздері жағына шығару үшін жұмыс жүргізген болатын, ол үшін байлар кедейлерге уақытша материалдық көмек көрсеткенсіді, сайлау жүріп жатқан кезде оларға сауынға малдар берді, қарызға, негізінен қой және т.с.с. беріп отырды. Осындай әрекеттерімен байлар кедейлердің ішінен өздерінің айтқанынан шықпайтын, өздеріне тәуелді адамдарды Кеңестер құрамына өткізе алды. Бұл ауылдық Кеңестің аты, затына сай еместігі еді». Ары қарай пайдаланып отырған құжатта: «...байдың кедейге материалдық көмек беруі арқасында Кеңесте өз адамдарын ұстап отыруы кереғар жағдай тудырып, кедей бай берген малды, неге Кеңес үкіметі бермейді деген екіұдай пікірде болды. Сонымен қатар құжаттар «Сайлауда жеңіліс тапқан жағдайда байлар кеңестерді өз жағына қаратудың басқа түрін де пайдаланды, яғни ауылдың әкімшілік құрамының басшыларын өз жағына қаратқысы келді. Мұндай оқиға Меркі болысының №2-ші ауылында болып, онда ауылдық Кеңестің төрағасы сол ауылдың байынан сауын сиыр алып, осы арқылы өзін байға тәуелді етіп қояды» [15]. Бұл құжаттың 1927 жылмен белгіленгенін ескерсек, онда Кеңес үкіметінің жағдайы Қазан төңкерісінен 10 жыл кейін де қалыптасып болмағандығын айтудымызға болады.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

- 1 Жамбыл облыстық мемлекеттік мұрағаты ЖОММ. 50-қ., 2-т., 16-іс, 12-13-пп.
- 2 ЖОММ. 50-қ., 2-т., 16-іс, 13-14-пп.
- 3 ЖОММ. 50-қ., 2-т., 16-іс, 14-п.
- 4 ЖОММ. 10-қ., 1-т., 22-іс, 1-п.
- 5 ЖОММ. 10-қ., 1-т., 22-іс, 2-п.
- 6 ЖОММ. 10-қ., 1-т., 8-іс, 3-б.; 10-қ., 1-т., 22-іс, 2-п.
- 7 ЖОММ. 10-қ., 1-т., 76-іс, 3-п.
- 8 ЖОММ. 10-қ., 1-т., 188-іс, 8-п.
- 9 ЖОММ. 10-қ., 1-т., 76-іс, 1-2-пп.
- 10 ЖОММ. 10-қ., 1-т., 71-іс, 16-17-пп.
- 11 Садыкова Б. История Туркестанского легиона в документах. — Алматы: Кайнар. — 2002. — 248 с.
- 12 ЖОММ. 50-қ., 2-т., 17-іс, 18-19-пп.
- 13 ЖОММ. 10-қ., 1-т., 63-іс.
- 14 Қуанышбаев М. Дала перзенті. — Алматы: Қазақстан, 1990. — 240 б.
- 15 ЖОММ. 10-қ., 1-т., 467-іс, 19-п.

References

- 1 ZhOMM. 50-q., 2-t., 16-is, 12-13-pp.
- 2 ZhOMM. 50-q., 2-t., 16-is, 13-14-pp.
- 3 ZhOMM. 50-q., 2-t., 16-is, 14-p.
- 4 ZhOMM. 10-q., 1-t., 22-is, 1-p.
- 5 ZhOMM. 10-q., 1-t., 22-is, 2-p.
- 6 ZhOMM. 10-q., 1-t., 8-is, 3-b.; 10-k., 1-t., 22-is, 2-p.
- 7 ZhOMM. 10-q., 1-t., 76-is, 3-p.
- 8 ZhOMM. 10-q., 1-t., 188-is, 8-p.
- 9 ZhOMM. 10-q., 1-t., 76-is, 1-2-pp.
- 10 ZhOMM. 10-q., 1-t., 71-is, 16-17-pp.
- 11 Sadykova B. Istoriya Turkestanskogo legiona v dokumentakh. — Almaty: Kajnar. — 2002. — 248 s.
- 12 ZhOMM. 50-q., 2-t., 17-is, 18-19-pp.
- 13 ZhOMM. 10-q., 1-t., 63-is.
- 14 Kuanyshbaev M. Dala perzenti. — Almaty: Kazakhstan, 1990. — 240 b.
- 15 ZhOMM. 10-q., 1-t., 467-is, 19-p.

С.У. Бахторазов¹

¹Таразский государственный университет имени М.Х. Дулати,
г. Тараз, Казахстан

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ УСТАНОВИВШЕЕСЯ В ПЕРВЫЕ ГОДЫ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В АУЛИЕАТИНСКОМ КРАЕ

Резюме

В исследуемый период новым властным структурам Аулиеатинского края в связи с крайне тяжелым экономическим положением туземного и русского населения, в особенности первого, созданного неурожаем 1917 года, приходилось решать прямо противоположные задачи – с одной стороны проводить прежний курс Царского и Временного правительств в виде выколачивания налогов и податей, а с другой – доказывать преимущества новой власти, как власти стоящей на стороне рабочих и крестьян.

В данном конкретном случае предстояло освоить политическое пространство Аулиеатинского уезда – закрепить свое влияние во всех или в большинстве населенных пунктов исходя из того, что последнее является важнейшим материальным ресурсом политики доминирующей партии – каковой являлась Коммунистическая партия Туркестана, как краевой филиал ВКП(б) и сложившихся властных структур.

В статье рассмотрены общественно-политическое положение разноразправленных по идеологическим представлениям и целевым политическим установкам политических сил действовавших в Аулиеатинском крае.

Ключевые слова: Аулиеатинский край, Временное правительство, ВКП(б), Коммунистическая партия Туркестана, политическое пространство, общественно-политическое положение.

S.U. Bakhtorazov¹

¹M. Kh. Dulati Taraz State University,
Taraz, Kazakhstan

SOCIO-POLITICAL SITUATION ESTABLISHED IN THE FIRST YEARS OF SOVIET POWER IN AULIEATINSKIY COUNTY

Summary

In the analyzed period, the new power structures of Aulieatinskiy County due to the dire economic situation of the native and Russian populations, especially the first one, which was caused by the poor harvest of 1917, had to deal with opposite objectives – on the one hand they had to hold the same course of Tsar and the Provisional Government in the form of extortion of taxes and duties, and on the other hand they had to prove the benefits of the new government as the government which stands on the side of the workers and peasants.

In this particular case, it was necessary for them to master the political space Aulieatinskiy County – consolidate their influence in all or most of the settlements, reasoning from the fact that this is the most important material resource of the policy of dominant party – which is the Communist Party of Turkestan, as the regional branch of the CPSU (b), and the formed power structures.

The article deals with the socio-political state of political forces upholding divergent ideological views and political target settings which operated in the Aulieatinskiy County.

Keywords: Aulieatinskiy County of the Provisional Government, the CPSU(b), the Communist Party of Turkestan, political space, socio-political situation.

¹Тараз мемлекеттік педагогикалық институты
Тараз қ, Қазақстан

ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ-САЯСИ ҰЙЫМДАРДЫҢ АҚПАН ТӨҢКЕРІСІНЕН КЕЙІНГІ ҚЫЗМЕТІ

Аннотация

Мақалада Ақпан төңкерісінен кейін Түркістан өлкесіндегі ұлттық интеллигенция өкілдерінің саяси іс-әрекеттері, Сырдария облысының қалалары мен шет елді мекендерінде ұлттық, кәсіби және саяси белгілеріне негізделген саяси топтар мен қозғалыстардың пайда болуы және олардың ара қатынасы қарастырылады. Автор өлкедегі, әсіресе Ташкент қаласында құрылған жергілікті халықтардың ұлттық қозғалысын бейнелейтін саяси ұйымдардың бағдарламалары мен нақтылы іс-әрекеттерінде өзара бірлік пен түсіністік әлсіз болғанына тоқталады.

Түйін сөздер: Түркістан өлкесі, Ақпан төңкерісі, ұлттық интеллигенция, Уақытша үкімет, жұмысшы және солдат депутаттарының Кеңесі, Шура-и-Исламия.

1917 жылғы ақпан айының соңында Ресей империясының астанасы Петроградта басталған революциялық толқулар 28 ақпанда монархияның құлауына әкелді. Елде буржуазиялық-демократиялық революция жеңіске жетті.

Ресейді ешбір шектеусіз 300 жылдан астам билеп келген Романовтар әулетінің саяси биліктен айырылуы елдегі патшалық өкіметтің құлауын және ел орталығында буржуазиялық-демократиялық саяси партияның жеңіске жеткендігін бейнеледі.

1917 жылғы наурыздың 2-сінде патшалық тәртіп ресми түрде тарих сахнасынан кетті де, елдегі билік Ресей буржуазиясы мен буржуазияланған помещиктердің мақсат-мүдделерін білдіруші Уақытша үкіметтің қолына көшті.

Ел орталығында революция жеңіске жеткен алғашқы айларда Петроград жұмысшы және солдат депутаттарының Кеңесі – Петросовет іс жүзінде мемлекет астанасындағы екінші өкімет рөлін атқаруға ұмтылды. Өйткені, оны революцияның басты қозғаушы күші болған қаруланған халық бұқарасы: жұмысшылар, солдаттар және матростар қолдады.

Бір жағынан Уақытша үкімет, екінші жағынан Петроград және солдат депутаттарының Кеңесі жер-жерлерге өз өкілдерін тез аттандырып жатты: Уақытша үкімет бүкіл ел көлемінде құлатылған патшалық билік жүйесін өз әкімшілік жүйесімен алмастыруды ойластырса, Петроград кеңесі жергілікті жерлерде жұмысшы, солдат депутаттары Кеңесінің жүйесін құруға ұмтылды. Басқа сөзбен айтқанда, мемлекет астанасында қосөкіметтілік орнап, оның әрқайсысы түптеп келгенде елдегі өкімет билігін өз қолына түгелдей алуды мақсат етті.

Патша өкіметінің құлап, елде республикалық саяси жүйенің қалыптаса бастауын күллі империя халқының басым көпшілігі сияқты, Түркістан мен Қазақстанды мекендеген халықтар да, жалпы алғанда, қуанышпен қарсы алды. Патша үкіметі мен оның жергілікті органдарының құлатылуын, облыстар мен уезд орталықтарында патша әкімшілігінің неғұрлым реакцияшыл өкілдерінің тұтқындалуы мен қызметтерінен қуылуын Түркістан мен Қазақстан халықтары әрі келешекке деген жақсы үмітпен қабылдады. Жер-жерден Петроградтағы Уақытша үкімет пен Петросоветтің атына халықтың әртүрлі әлеуметтік топтарының атынан жолдаған құттықтау телеграммалар тасқын болып ағылды. Мұның өзі бір жағынан, құлатылған патша үкіметіне және оның жергілікті өкілдеріне деген халық өшпенділігінің көрінісі болса, екінші жағынан Уақытша үкімет пен Петросовет ел

ішінде әділ саясат жүргізеді деп, оларға аңқаулықпен сенгендігінің белгісі болды [1, 193-б.].

Халық бұқарасының талабымен жер-жерлерде жұмысшылар мен солдаттардың тікелей араласуымен губернаторлар, уезд бастықтары, полиция мекемелерінің, округтік соттар мен прокуратура бастықтары, т.с.с. ескі мемлекеттік, басқарушы және жазалаушы органдардың жетекшілері орындарынан түсірілді немесе бас бостандықтарынан айырылды. Мәселен, 1917 жылғы 30 наурызда Түркістан өлкесінің атышулы генерал-губернаторы, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісті аяусыз басып-жаншуды ұйымдастырушылардың бірі Куропаткин орнынан алынып, өз үйінде қамауда ұсталды; Пішпек гарнизонының бастығы Рукин Жетісу облыстық губернаторына 26 наурыз күні жолдаған телеграммасында былай депті: «Өкімет халық пен солдаттардың қолында. Бұрынғы қызмет адамдарына өшпенділіктің шегі жоқ... Сізді де, Куропаткинді де ешбір елейтін емес» [2, 16-б.].

Түркістан өлкесіне, оның ішінде, Сырдария облысына ортақ осындай жағдайдың қалыптасуын Уақытша үкімет пен оның жергілікті органдары, сол сияқты Петросовет пен оның ықпалы нәтижесінде құрыла бастаған жер-жердегі кеңестер жүйесі өздерінің қол жеткізген саяси жеңістерінің қатарына жатқызды.

Бір сөзбен айтқанда Уақытша үкімет пен Петросовет арасындағы текетірес пен саяси бәсеке патша үкіметі құлай салып-ақ басталып кетті.

«Жаңа ұрық сеуіп келе жатқан» Кеңестердің әлсіздігін пайдаланған ресейлік буржуазия Уақытша үкіметті нығайтуды, оны түбінде елдегі бірден-бір атқарушы өкімет органына айналдыру үшін оның жер-жердегі органдарын құру ісін қолдарына алды. Ал Ресей социал-демократтарды, ең алдымен большевиктер мен олардың көсемі В.И. Ленин «заңға емес, бұқараның тікелей бастамасына сүйенетін» Кеңестерді өздерінің өкімет үшін күрестерінің басты құралына айналдыруды ойластырды.

Уақытша үкімет империяның Түркістан мен Қазақстан сияқты отарлы аймақтарына кадеттерден, оларға іш тартқан ұлттық-демократиялық интеллигенция өкілдерінен, ұсақ буржуазияшыл партия мүшелерінен (мәселен, эсерлерден) өз комиссарларын тағайындады [3, 20-б.]. Ал Петроград Кеңесі жер-жерлерге өзінің төтенше өкілдерін аттандырумен болды.

Петроградтағы Ақпан төңкерісінің жеңісі, Уақытша үкімет пен Петроград Кеңесінің арасындағы текетірес жөніндегі телеграммалар Қазақстанға наурыз айының басында жетті. Көп кешікпей мұндай хабарлар барлық аймақтарға белгілі болды.

Революция жеңіске жеткен сәтте майданның қара жұмысына алынғандарға жан-жақты көмек беру үшін Минск қаласында жүрген ұлттық-демократиялық интеллигенцияның жетекшісі Әлихан Бөкейханов наурыз айының басында Қазақстанның біраз қалаларындағы өз жақтастарына жеделхаттар жолдап, елде болып жатқан өзгерістерге баға берді. Мұндай жеделхаттың алғашқыларының бірін сол кезде Петроградта болған Мұстафа Шоқай да алды. Ұлттық революция көсемі жеделхатында өз жақтастарын Уақытша үкіметті жақтауға шақыра отырып, сонымен бірге жер-жерлерде облыстық, уездік, болыстық қазақ комитеттерін құру үшін шұғыл түрде сайлау өткізу қажеттігін баса көрсетті [4, 159-б.]. Әлихан Бөкейхановтың өз жақтастарына қазақ комитеттерін шұғыл құру туралы нұсқаулары оларды Уақытша үкіметті қолдау жөніндегі кеңестермен қатар айтылғанына қарамастан, ондай ұлт мекемелерін құру елде қалыптаса бастаған қосөкіметтіліктің аясына симайтын еді. Кейінгі оқиғалар көрсеткеніндей, қазақ комитеттері сөз жүзінде Уақытша үкіметті қолдағанымен, оның барлық іс-әрекеті ұлттық мүдделерге қызмет етті: «Алаш» партиясының бағдарламалық мақсат-мүдделерін жүзеге асыруға, алаш автономиясын жариялап оның үкіметі – Алашорданы құруға, ұлттық милиция жасақтарын ұйымдастыруға, өлкедегі жер мәселесін әділ шешу ісіне белсенді түрде ат салысты [5, 25-б.].

1917 жылғы Ақпан төңкерісі берген мүмкіндіктерді толық пайдалану арқылы ұлттық интеллигенция өкілдері саяси іс-әрекет сахнасына белсенді түрде шыға бастады. Әлихан Бөкейханов 1917 жылғы наурыз айының басында Уақытша үкіметтің Торғай облысындағы комиссары болып тағайындалса, сәуір айының басында Мұхаметжан Тынышбаев, одан кейін Мұстафа Шоқай Уақытша үкіметтің Түркістан комитетінің құрамына енгізілді. Жаһанша Досмұхамедов, Халел Ғаббасов, Жақып Ақбаев, Асфендияр Кенжин, Әзімхан Кенесарин, т.б. Қазақстан мен Түркістанның жекелеген уездері және қалаларындағы Уақытша үкіметтің Атқару Комитеттеріне мүше болды [6, 124-б.; 7, 30-б.].

Уақытша өкіметтің Қазақстан мен Түркістандағы облыстық, уездік басқару органдарына мүше болған айтылмыш ресми үкіметтің шенеуніктерінің міндеттерін атқарумен қатар, ұлттық мүдде мәселелерін де ойдан шығарған жоқ.

Ал Қазақстандағы казак-орыс әскерлерінің билеуші топтары жаңадан құрыла бастаған Уақытша үкіметтің жергілікті органдарына, жаңадан ұйымдаса бастаған Кеңестерге (олардың қатарында казак депутаттарының кеңестері де бар), жеңілген облыстық және уездік казак комитеттеріне менсінбей қарап, казак-орыс станицаларындағы билік тізгінін бұрынғысынша өз қолдарында қалдыруға бар күштерін салды.

Дәл осы кезде көпұлтты Сырдария облысының қалалары мен шет елді мекендерінде ұлттық, кәсіби және саяси белгілеріне негізделген саяси кері топтар мен қозғалыстар пайда бола бастады. Мәселен, Жетісу мен Сырдария облыстарында мұсылман діндес, түрік тілдес халықтардың қоғамдық қозғалысына басшылық жасау мақсатында «Құрылтай» атты комитет құрылды. Оның басшылығы Жетісу облысының орталығы Верный (Алматы) қаласына орналасты да, оған «Тазетдинов и К°» сауда үйінің қожасы Зайтдин Қажы Тазетдинов жетекшілік етті. Негізінен өзбек, ұйғыр саудагерлері мен діндарларының бастамасымен «Шуро-и-Исламия» («Ислам кеңесі», одан сәл кейін ұлттық-демократиялық казак, қырғыз зиялыларының комитеттері (1917 жылғы шілдеден «Алаш» партиясының жергілікті бөлімшелері болып құрылған) пайда болды [8, 76-б.]. Бұл істе казак Ыбырайым Жайнаков, қырғыз Ишаналы Арабаев, т.б. белсенділік көрсетті.

Түркістан өлкесінің орталығы Ташкент қаласының саяси өмірі күрт нашарлады. Мұндағы саяси өмірдің өзіне тән ерекшеліктердің бірі, бір жағынан Уақытша үкіметтің Түркістан комитетінің құрамында негізінде кадет партиясының мүшелері мен оның жақтастары көпшілік орынға ие болса (олардың қатарында Әлихан Бөкейханов, Мұхаметжан Тынышбаев және Мұстафа Шоқай сияқты казак халқының өкілдері де бар), екіншіден, осы комитетпен текетіресте болған Ташкент Кеңесінің құрамында эсерлер мен социал-демократтардың қанатының (негізінен большевиктердің) көпшілік орынға ие болуына байланысты еді.

Мүшелері түгелге дейін «еуропалықтардан» (негізінен орыс халқының өкілдерінен) тұратын Ташкент Кеңесі өкімет билігіне жергілікті халықтардың («мұсылман» халықтарының) өкілдерін жолатпау бағытын ұстады.

Өлке орталығында қалыптасқан осындай саяси жағдайда (белгілі дәрежеде соған жауап ретінде) жергілікті халықтардың саясатқа белсенді түрде араласа бастаған өкілдері екі саяси ұйым құрды. Олардың біріншісі қоғамдық-саяси өмір мәселелеріне белгілі дәрежеде консервативтік бағыт ұстаған «Ғұламалар одағы» («Улема жаннаты») болса, екіншісі қоғамды буржуазиялық-демократиялық тұрғыда өзгеруге бейім тұрған «Ислам кеңесі» («Шуро-ислам») еді. 1917 жылғы наурыз айында осы екі ұйым Ташкент қаласында Түркістанның мұсылмандар конгресін шақырды. Ал бұл конгресс өзінің кезегінде Түркістан мұсылмандарының орталық комитетін («Туркестон мусулмани шурози») сайлады. Бұл комитет қысқаша «Ұлттық орталық» («Милли маркез») деп те аталады. 1917 жылғы сәуір айында Петроградтан Түркістанға оралған Мұстафа Шоқай «Ұлттық

орталықтың» төрағалығына сайланып, оның құрамына Түркістан өлкесінің Мұхаметжан Тынышбаев, Ораз Сардар сияқты белгілі қайраткерлері енгізілді.

Ақпан төңкерісі жеңіске жеткен жағдайдағы «Ұлттық орталықты» басқарған Мұстафа Шоқайдың Ресейге көзқарасын сепаратистік емес, автономистік деп бағалауға болады. Дәл сол кезде ол Түркістанның Ресейден бөлінуін емес, оның демократиялық федеративтік Ресейдің автономиялы республикасы болуды қалады [4, 21-22-бб.].

Түркістандағы орыс емес халықтардың Ақпан төңкерісінен кейін саяси белсенділігінің артқандығын жергілікті ұлт тілдерінде газеттердің шығарыла бастауынан анық көруге болады. 1917 жылғы көктемнің басынан Ташкентте жартылай татар, жартылай өзбек тілінде «Ұлұғ Түркістан» («Ұлы Түркістан») атты газет шыға бастады. «Түркістан татарларының бюросы» атынан шығып тұрған осы басылымның редакциялық алқасына 1917 жылғы сәуірден мүше болған Мұстафа Шоқай оның беттерінде Түркістан халықтарының бірлігі туралы идеяны белсенді түрде насихаттады.

Мұстафа Шоқай кейін, шетелдік эмиграцияда жүрген кезінде, жариялаған (1936-1937 жж.) «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» атты еңбегінде Ақпан төңкерісі жеңіске жеткен кездегі ұлттық-мемлекеттік құрылысқа деген көзқарасын былай білдірген еді: «Біз әлі ұлттық тағдырымыздың мәселелерін ұлттық тәуелсіздік тұрғысынан көтере қоймағанбыз. Тек бәріміз орыс патшалығы жойылып, мемлекет құрылысы өзгереді деген пікірде едік... Көп ұзамай орыс революциясының оқиғалары біздің осы тәтті үмітіміздің тас-талқанын шығарды. Орыс революцияшыл демократтары іс жүзінде сынақтан өте алмады. Олар патшалық заманда орыстан өзге халықтардың өкілдерін жатырқамағанымен, билікке қолы жеткен кезде оларды шеттетіп, маңайына жолатпай қойды» [9, 44-б.].

Уақытша үкіметтің алғашқы қадамдары, оның Түркістан өлкесі сияқты отарлы аймақтар жөніндегі ішкі саясатының жаңа бағытында құлатылған патша үкіметінің осы саладағы іс-әрекеттерімен салыстырғанда жаңа, сапалы өзгерістер байқалмады. Сондықтан да ұлт аймақтарында, оның ішінде Түркістанда пайда бола бастаған саяси күштер жаңа жағдайға орай әрекет етті.

Мәселен, «Ұлұғ Түркістан» газетінің 1917 жылғы 30-ы сәуірдегі санындағы редакциялық мақаласында жаңа саяси жағдайдағы «татарлардың, сарттардың, казактардың бір болуы» туралы айтылды. Бұл Мұстафа Шоқай сол кездің өзінде уағыздай бастаған түрік тілдес, мұсылман діндес Түркістан халықтарының бірлігі туралы идеяның көрінісі еді.

Осы идея 1917 жылғы маусым айында Ташкент қаласында шыға бастаған «Бірлік туы» газетінде де тұрақты әрі кең түрде насихатталды. Бұл газетті шығаруға Мұстафа Шоқай мен Сұлтанбек Қожанов мұрындық болды, ал оның мерзімді баспасөз органы болып қалыптасуына «Қазак» газетінің редакциясында мол тәжірибе жинақтаған Міржақып Дулатов онды рөл атқарды.

Газеттің редакциялық алқасына қол ұшын беріп, оның жекелеген сандарын шығаруға қатынасқандар қатарында Тоқтабаев Ш, Ақаев Серікбай, Өтегенов Садық, Кенесарин Әзімхан, Бориев Кумуш-әли (ұлты түркмен), т.б. болды.

Ақпан төңкерісіне дейін патша үкіметіне сенімсіз адам ретінде саясат мәселелеріне араласуына тыйм салынған Көлбай Төгісов, қазақтың зиялы қауымының басқа өкілдері сияқты, енді өзінің саяси белсенділігін күшейте түсті. Ол Сырдария облысының тұрғындары арасында патшалық тәртіптің құлағаны, Ресейде демократиялық республика орнағандығын, ескі қоғамдық-мемлекеттік жүйе мен буржуазиялық мәндегі республикалық мемлекеттің негізгі айырмашылықтарын түсіндіруге ат салысты. Наурыз айының бірінші жартысында Көлбай Тоғысов облыстың Ташкент, Қазалы сияқты қалаларымен Қауыншы, Ниязбек, Зинчеата, Желал-Төбе, Ишанбазар, т.б. ірілі-ұсақты елді

мекендерінде өткен митингтерде сөз сөйлеп, елдің орталығы мен оның ұлт аймақтарында орын алған өзгерістерге талдау жасады.

Зерттеуші Б. Елкеевтің пікірі бойынша К. Тоғысов сол кездегі мерзімді баспасөз беттерінде жарияланған мақалалары мен облыс тұрғындарының көптеген мәжілістерінде сөйлеген сөздерінде халықтың назарын Ресейдің орталық аймақтары мен шет өңірлерінде демократиялық Республикаға тән тәртіп орнату, орыс демократтары мен еңбекші мұсылмандардың революцияшыл іс-әрекеттеріне қолдау көрсету, жергілікті басқару орындарына халық мүддесін қорғайтын адамдарды сайлау қажеттігіне басты назар аударған [10, 109-б.].

1917 жылғы сәуір-мамыр айларында Көлбай Тоғысов Сырдария облысының қалалары мен басқа елді мекендерінде «Шуро-исламия» партиясының ұйымдарын құруға Петроградтан Түркістанға оралған Мұстафа Шоқайға көмектесті және айтылмыш партияның Ташкент ұйымына мүше болды. Осы ұйымның атынан ол мұсылмандардың бүкілресейлік съезіне делегат болып қатынасып, оның атқару комитетінің құрамына сайланды [11, 15-б.; 12, 232-б.].

Ақпан төңкерісінен кейін Түркістан өлкесіндегі, әсіресе, өлке және Сырдария облысының орталығы болған Ташкент қаласында құрылған жергілікті халықтардың ұлттық қозғалысын бейнелейтін саяси ұйымдардың бағдарламалары мен нақтылы іс-әрекеттерінде бірлік пен түсіністік әлсіз болды. Сол кездегі саяси қозғалыстардың қайнаған ортасында болған Мұстафа Шоқайдың пікірінше мұндай жағдайдың «Шуро-Исламия» мен «Ғұламалар одағына» тікелей қатынасы болды. Осыған орай М. Шоқай «1917 жыл естеліктерінде...» былай деп жазды: «Өлкелік ұйымдар деп аталған, шындығында да бүкіл өлке тұрғындарының көңіл-күйіне ықпал жасамақ болған екі мықты ұйым – «Шуро-и-Исламия» мен «Ғұлама қоғамы» бір-бірімен қатты қырқысып жатты.

Муннавар Қары басқарған «Шуро-и-Исламия» жаңа дәуір талабымен өлкенің бағыныштылық тәуелсіздігінен туған жағдайын ескеріп, реформа жасау жоспарын ортаға салды...Сералы Лапин басқаратын «Ғұлама қоғамы» мәселеге басқаша қарады... «Ғұлама қоғамы» Ресей федерациясынан автономия беруді талап етті. Олардың арасындағы араздық біздің жалпы ұлттық мүддемізді бәсеңдетіп, жұмысымызды былықтырды» [8, 127-б.].

Зерттеуші К. Есмағамбетов «Шуро-и-Улемаға» деген көзқарасын былай білдіреді: «Дегенмен идеялық ұстанымдарының бірбеткейлігіне қарамастан «Улема» қоғамының мүшелері халықтың ұлттық сана-сезімін оятып, этностық бірегейлігі идеясын орнықтыруға, саяси белсенділігін арттыруға өз үлестерін қосады. Отарлық жүйені қайта қалпына келтіруге тырысқан ұлы державалық шовинизмге қарсы жергілікті халық мүддесін басты қорғаушы Ұлттық орталық болады» [13, 107-б.].

Лапин Сералы Мұңайтпасұлы (1868, Ақмешіт – 1919, Самарқан) – ағартушы, адвокат, сәулет өнері тарихын зерттеуші, 1891 жылы Петербург университетінің заң факультетін бітірген. Ақпан төңкерісі жеңіске жетісімен Ақмешітте (Перовск) «Халық өкілдері кеңесі» атты ұйым құрды [10, 129-131-бб.].

Мұның үстіне облыстың басқа өңірлерінде ұлттық ұйымдар көп жағдайда рулық белгілер «негізінде құрылғандықтан» [8, 90-б.] олар бірін-бірі түсінбей, кейде іс-әрекеттерінде карама-қайшылыққа тап болып, нәтижесінде жергілікті жұмысшы және солдат депутаттарының ықпалына оңай түсіп отырды.

Мұстафа Шоқайдың мойындауынша, 1917 жылғы көктемде Түркістан ұлттық қозғалысының басшылары өзара түсінісе алмағандықтарымен қатар, өз қызметін өлке орталығымен шектеді. «Біз, Түркістандықтар, - деп жазды кейін Мұстафа Шоқай, - өлкелік комитеттерден ары аса алмадық, мұның үстіне ұйымдардың біразы бір-бірімен керісуден басқа ештеңенің жөнін білмейтін. Әрбір аудандық немесе облыстық ұйым өзін ғана мықты санап, бұл мәселе туралы басқалардың аузын аштырмайтын...Бір-бірімен керісіп, тартысып жатқан ұйымдар саяси және

идеологиялық бағдарлама түрғысынан емес, тек басшыларының бір-бірімен жеке қарсылығына байланысты тартысатын» [8, 128-б.].

Мұстафа Шоқай мен оның жақтастары басқарған демократиялық қозғалыс, Мұстафа Шоқайдың сөзімен айтсақ, Ақпан «...революциясы берген мүмкіндіктерді ұлттық мүддеге пайдалана алмады» [10, 224-б.].

Осының салдарынан Түркістан өлкесінде, оның басты аймағының бірі Сырдария облысында да, саны көп, сапасы жоқ көптеген ұйымдар төрағасы Мұстафа Шоқай болған «Ұлттық орталықтың» («Милли маркез») басшылығымен мықтап топтаса алмады. Сондықтан да, дейді Мұстафа Шоқай, біз көп болсақ та мықты ұйым құра алмадық. Тек заңды, орынды талаптарымызды жүзеге асыра алмайтын көпшілік болдық та қалдық. Бүкіл мекеме аппаратын, қарулы күштерді және басқа да құрамдарды қолына ұстаған аз санды орыстардың күші басым болатын» [10, 128-б.].

«Саны аз, күші басым» Түркістандағы орыс халқының өкілдерінен тұратын Ташкент жұмысшы және солдат депутаттарының Кеңесі, сол сияқты өлкенің облыстары мен уезд орталықтарында құрылған кеңестер біртіндеп, күн өткен сайын өлкенің саясат сахынасындағы Уақытша үкіметтің Түркістан комитеті мен оның жергілікті органдарына қарсы тұратын негізгі ұйымдарға айнала бастады. Ал мұның өзі Ақпан төңкерісінен кейін өлкеде қалыптасқан «көпөкіметтіліктің» қосөкіметтілікке ұласа бастағанның көрінісі еді. Түркістандық ұлттық ұйымдардың, деп жазды Мұстафа Шоқай, дәрменсіздігін «жұмысшы және солдат депутаттарының Кеңестері де түсінген болатын. Сондықтан да бізді көзге ілмеді. Көпшіліктің 96-98 процентін құрғанымызбен жұмысшы және солдат депутаттары Кеңестеріне қарсы күресе алмай, Уақытша үкімет комитетінен одақтас іздеп жүруінің қандай екендігін айқын көрсетеді» [10, 124-б.].

Ақпан төңкерісі жеңіске жеткеннен кейінгі екі-үш айда орын алған оқиғалар анық көрсеткеніндей, өлкеде алғашқы кезде орнаған «көпөкіметтілік» біртіндеп қосөкіметтілікке ұласа бастады. Уақытша үкіметтің Түркістандық комитеті өлкенің облыстары мен уездерінде, солармен қатар жекелеген болыстарында Уақытша үкіметтің жергілікті органдары болып табылатын атқару комитеттер жүйесін құру ісіне белсенді түрде кірісті. Кей жерлерде олар азаматтық комитеттер болып та аталды.

1917 жылғы 7-і сәуірде Уақытша үкімет өзінің өкілетті органы ретінде Түркістан комитетін құрды. Оның құрамына кадет Щепкин, меньшевик Елпатьевский, қазақтың ұлттық-демократиялық зиялыларының жетекшісі Ә. Бөкейханов, т.б. енді. Ал сол жылғы 17-і сәуірде өзінің Сырдария облысындағы комиссары етіп бұрынғы уезд бастығы подполковник Тризнаны тағайындады [5, 146-б.]. Уақытша үкіметтің Түркістан комитетімен бір мезгілде Ташкентте жұмысшы депутаттарының Кеңесі пайда болды. Ташкент жұмысшы депутаттарының Кеңесі облыстың жекелеген қалаларына орналасқан гарнизон солдаттары тарапынан қолдау тапты [14, 36-п.].

Түркістан өлкесінің генерал-губернаторының және оның сыбайластарының өкімет билігінен тайдырылуы туралы хабарды өлкенің ірілі-ұсақты елді мекендерінде халық қуанышпен қарсы алды. 1917 жылғы сәуір айының басында Әулиеатада өткен қалалық митингте және одан кейін болған қалалық жұмысшы және солдат депутаттары кеңесінің мәжілісінде «уезд бастығын, оның көмекшілері мен приставтарды тұтқындау» туралы қаулы қабылданды [15, 48-б.]. Осымен мазмұндас қаулы-қарарлар уездің ауыл-селоларында өткен халықтық жиналыстар мен саяси басқосуларда да жаппай қабылданып жатты. Көптеген болыстар да жаңадан құрылған атқару комитеттер көпшіліктің талап етуімен халықтың қаһарына ұшыраған болыс басшылары мен ауыл старшындарын тұтқындап немесе оларды соған дейін атқарып келген қызметтерінен жаппай қуумен болды. Мәселен, Шаповалов болыстық атқару комитеті Әулиеата уездік комитетінің атына 1917 жылғы 9-ы сәуірде «бұрынғы өкімет кезінде халықты қатыгездікпен қорлап келген

Лукьян Терновой тұтқынға алынып, Әулиеата түрмесіне жөнелтілгені» туралы хабарлаған [16, 144-п.].

Черняев уезінің Қошқарата болысының дихандарының талабына сәйкес бұрынғы болыс басшысы «патша үкіметінің қошаметшіл қызметкері ретінде» орнынан тайдырылып, болыстағы уақытша үкіметтің комиссары болып Мақұлбек Шерімов тағайындалса, осыған үксас себептермен Қарабастау болысының комиссары болып Жұмаш Керімбаев, Мақпал болысының комиссарлығына Мандыбай Сарықұлов, Ащыбұлақ болысының комиссарлығына Арзыбай Әйнеков тағайындалды [17, 19-п.].

Халықтың құлаған патша үкіметіне деген өшпенділігін шебер пайдаланған Уақытша үкіметтің Түркістан комитеті мен облыстық және уездің комиссарлары ауыл, село, болыс деңгейіндегі билік пен басқару жүйесін осылайша белсенді түрде құра бастады.

Дегенмен де, кейбір болыстарда Уақытша үкіметтің болыстық комиссарларын сайлау айтарлықтай қиыншылықтарға кездесіп отырды. Атап айтқанда, Уақытша үкіметтің Әулиеата уездік комиссарының қалауымен Шокпар болысының бұрынғы басшысы штабс-капитан Жабагин 1917 жылғы сәуірде орнынан түсіріліп, болыстық комиссар қызметіне көпшіліктің қалауымен Төртоқа Түгірбековты тағайындау жөнінде қаулы қабылданды. Алайда Жабагин бұл шешіммен келіспей, болыс кеңсесін жаңа комиссарға тапсырудан бас тартты. Ол мұнымен де шектелмей, 30-да астам өз руластарын қаруландырып, жаңа тағайындалған болыстық комиссарды өлтірем деп қорқытты. Жұмысшы және солдат депутаттарының облыстық кеңесі Жабагинді жақтады. Нәтижесінде Жабагин Шокпар болыстық комиссары болып тағайындалды [2, 67-б.]. Облыстық кеңестің араласуымен жекелеген болыстарда Уақытша үкіметтің бірнеше комиссарларын қайтадан сайлау орын алды.

Уақытша үкіметтің жергілікті жүйесінің басты өкілеттеріне айналған уездік және Сырдария облыстық кеңестерінің комитеттерінің талап етуімен бұрынғы болыс басшылары мен ауыл старшындарын Уақытша үкіметтің комиссарларымен алмастыруға арналған сайлауларда орын алған кемшіліктер мен заңсыздықтарды тексеретін комиссиялар негізінен Сырдария облыстық жұмысшы және солдат депутаттары Кеңесінің атына түскен арыздар негізінде ұйымдастырылды. Облыстық кеңестің 1917 жылғы 27 және 31 мамыр күндері өткен мәліметтерінде Әулиеата уезінің 11 болысынан Уақытша үкіметтің жергілікті органдарын (атқарушы комитеттері мен комиссарларын) сайлауда орын алған заңсыздықтар жөніндегі арыздар қаралды. Нәтижесінде атқару комитеттеріне сайланған депутаттар мен тағайындалған болыстық және ауылдық комиссарлардың уәкілдіктерін тексеруге арналған мандат комиссиялары құрылды [18, 26-27-пп.]. Барлық уездік комиссарларға, олардың қатарында Әулиеата уезінің комиссарына да, айтылған мәселелер жөнінде арнаулы хаттар жөнелтілді. Алайда облыстық және уездік деңгейдегі барлық билікті өз қолдарына шоғырландыра бастаған Уақытша үкіметтің органдары Сырдария облыстық Кеңестің ескертпелерін «жүре тындап», тіпті каперіне де алуды қойды. Орталықта билікті өз қолына алған Уақытша үкімет жергілікті жерлерде атын өзгерткенімен заты бұрынғыша қалған атқарушы қоғамдық-саяси жүйе арқылы құлаған патша үкіметінің отарлау саясатын жалғастырумен болды. Ақпан революциясының алғашқы күндерінде пайда болған халықтық милиция таңдамалы милициямен алмастырылды. Отаршыл, өктемшіл де, озбыр саясатты жүзеге асыруға машықталған жергілікті басқару жүйесі іс жүзінде бұрынғысынша қалдырылды.

Орта Азия жағдайында аса үлкен маңызды жер мен су мәселесі шешілмей, шиеленіскен жағдайда қала берді: сан мыңдаған гектар жерлер латифундистердің меншігінде болды; 1917 жылғы 7-і маусымда қабылданған «Сырдария облысындағы су комитеттері туралы ережеге» сай егістікке су беру құқығы бұрынғысынша арық-ақсақалдарының (мирабтардың) құзырында қалды.

1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың барысы мен нәтижесінде Сырдария облысында шиеленіскен ұлтаралық (ең алдымен қазақ-орыс, қырғыз-орыс,) қатынастар шешілмеді, тіпті кей жерлерде олар Уақытша үкіметтің жергілікті органдары жол берген қателіктерден өрши түсті.

Торғай облысында 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске қатынасушыларды жазалау 1917 жылғы мамыр айына дейін созылғанын айтқанның өзінде, басқа өңірлерде (атап айтқанда Сырдария облысында) «1916 жылғы қырғыздар көтерілісін» аяусыз басып-жаншу барысымен, ол жеңіліске ұшырағаннан кейін жергілікті халықтың тоналған малы мен басқа да мүлкін қайтарып беру сөз де болмады [19, 73-п.; 20, 69-б.]. Мәселен, 1917 жылғы 25 мамырда Әулиеата уезінің Меркі бөліміндегі «1916 жылғы тәртіпсіздіктен зиян шеккен» орыс халқының өкілдеріне Уақытша үкіметтің жәрдемі ретінде 26 мың сом көлемінде ақша беруге шешім қабылданған. Бұл оқиға осы өңірді мекендеген қазақтар мен басқа да тұрғылықты халықтар өкілдері тарапынан наразылық туғызған.

Олар кей жерлерде ашық қақтығыстарға ұласқан. 1917 жылғы 22 қыркүйекте Әулиеата уездік комиссарының Сырдария облыстық кеңесіне жолдаған хабарламасында «Тоғышар орыс тұрғындардың жергілікті халықтардың «шабындық пен егіндігін бүлдіргендігін, оларды тонап, зорлық көрсеткендігін» айттық [21, 63-п.; 321-п.]. Ұлтаралық қатынастардың шиеленісуі 1916 жылы Қытай ауып кеткен қазақтар мен қырғыздардың, сол сияқты майданның қара жұмысына алынған жігіттердің ата қоныстарына оралуына айтарлықтай кедергілер туғызды.

Уақытша үкімет ұлт мәселесін әділетті шешуге қабілетсіз болды. Атап айтқанда, ол Түркістан халықтарының өз тағдырларын өздері шешуіне жол бермеді, «біртұтас және бөлінбейтін Россия» туралы патшалық көзқарасты жақтады.

1917 жылғы сәуір айында Уақытша үкіметтің Түркістан комитеті жанындағы өлкелік мәжіліс Түркістан халықтарына қандай түрде болса да автономия беруге қарсы шығып, Түркістанды ағылшын мен француз отарлары үлгісімен қайтадан құру туралы шешім қабылдады. Уақытша үкіметтің ұлт мәселесіндегі осы позициясын кейбір келісімпаз партиялар (эсерлер мен меньшевиктер) өкілдері жақтады. 1917 жылғы мамыр айында Ташкент қаласында өткен эсерлердің өлкелік съезі Түркістанның автономиясы туралы мәселені талқылай келіп, өлке тұрғындары ұлттық автономия алуға саяси тұрғыдан пісіп-жетілмегендіктен, оларға өзін-өзі билейтін земстволық және қалалық органдар жүйесін құруға берсе жетіп жатыр деген пікірге тоқтады [22, 114-п.].

Уақытша үкіметтің органдары өздерінің өкімет билігі жолындағы негізгі бәсекелестері жұмысшы және солдат депутаттарының Кеңестерінің беделін түсіріп, олардың қызметіне шек қоюға тырысты. Мәселен, Перовск кеңесіне ұлтаралық қатынастарды реттеуге қатынасуға тыйым салынып, оған қазақ ауылындағы оқиғалар жөнінде өзін «бейтараптық» жағдайда ұстау ұсынылды [23].

Сырдария облысының қалаларында алғашқылары 1917 жылдың наурыз-сәуір айларында құрыла бастаған Кеңестер өздерінің қатарындағы мүшелері жағынан аз, ұйымдасу жағынан нашар болды. Өлкенің Ташкенттен басқа қалаларында жұмысшылардың аз болуына байланысты оларда алдымен солдат және офицерлер комитеттері құрылды да, олар кейін солдат депутаттарының Кеңестері болып қайтадан сайланды. Мәселен, 1917 жылғы 17 наурызда Әулиеата солдаттар мен офицерлер комитеті ұйымдасып, сол күні Ташкент Кеңесімен телеграф байланысын орнатты. Сол айдың екінші жартысында құрылған Черняев (Шымкент) қалалық солдат депутаттарының Кеңесі өзінің атқару комитетінің мүшесі Н. Чехляевті Ташкентке Түркістан өлкелік солдаттар депутаттары Кеңесінің жұмысымен танысу мақсатында іс сапарға жіберді.

Черняев солдат депутаттары Кеңесінің төралқасы сол жылғы 1-ші сәуір күні Ташкент солдаттар депутаттары Кеңесіне арнаулы хат жазып, онда күнделікті қызметінде басшылыққа алу үшін кеңестер туралы ережелер мен басқа да

күжаттарды жіберуді өтінді. Сонымен қатар Черняев солдаттар Кеңесінің төралқасы Ташкент Кеңесін Сырдария облысындағы Кеңестермен жүйелі байланыс орнатуына мұрындық болуын сұрады [24, 23-б.].

Сырдария облысында құрылған алғашқы Кеңестер құрамында әуелгі кезде ұсақ-буржуазияшыл партиялар мен басқа да саяси ұйымдардың өкілдері көпшілік орындарға ие болды. Солдаттар Кеңесінде де депутаттардың көпшілігі әскерилердің киімін киген шаруалар өкілдері болды. Мұны өлкедегі жұмысшылар санының аздығымен, оның ірі өнеркәсіп орталықтарынан шалғай орналасуымен түсіндіруге болар еді. Мұның үстіне бірінші империалистік соғыстың жүріп жатуына байланысты шұғыл саяси әрекеттерге бейім тұратын жұмысшы кадрларының майданға шақырылуына орай олардың заводтар мен фабрикалардағы орындарына селолар мен ауылдардан келгендердің орналасқандығын айту қажет. Ал соңғылары ұсақ-буржуазияшыл шаруалар өкілдері болғандықтан келісімпаздыққа бейім тұратын. Сондықтан да Кеңестердің алғашқы құрамындағы депутаттар Уақытша үкіметтің жергілікті органдарымен ымыраға келгіш және әлеуметтік саяси мәселелерді батыл шешуге енжарлау, тіпті қабілетсіз болды.

Кеңестерге біріккен жұмысшылар мен солдаттар бұқараларының ұйымшылдығының жеткіліксіздігі мен саяси тұрғыдан толыспағандығы және олардың көпшілігіне ұсақ-буржуазияшыл, келісімпаз партиялар өкілдерінің (мәселен, эсерлердің) жетекшілік етуі біртіндеп биліктің Уақытша үкіметтің жергілікті органдарының қолына шоғырлануына мүмкіндіктер туғызды.

«Алғашқы кезде, – дейді Г. Сафаров «Отарлық революция» (Колониальная революция. Опыт Туркестана) атты кітабында, – «кеңестерде большевиктер болған жоқ, оларда көпшілік орынға меньшевиктер мен эсерлер ие болды. Кеңестер Түркістанда Ресейдің державалық мемлекеттік ыдыратушы рөлін атқаруға мәжбүр болды» [25, 39-б.]. Бұл рөлді атқаруды 1917 жылға Ақпан төңкерісінің негізгі қозғаушы күштері жұмысшылар мен шаруалар (дәлірек айтсақ, солдат шинелдерін киген шаруалар бұқарасы) талап етті. 1917 жылдың көктемінде қалыптасқан жағдайда Түркістан өлкесіне қараған Сырдария мен Жетісу облыстарындағы Кеңестер айтылмыш талаптарды орындауға дәрменсіз болды. Осыдан келіп монархия құлағаннан соң «жаңа тәртіпті тез қарқынмен орнатуды талап еткен жұмысшылардың» талаптары мен «офицерлерді тыңдауды қойған» солдаттардың наразылығы бір арнаға тоғысты [26, 91-б.]. Олар Кеңестердің Уақытша үкіметтің Түркістан комитетінің шылауына айналмай, халық мүддесін қорғайтын билік органы болуын талап етті. Алайда Кеңестерге жетекшілік жасаған меньшевиктер мен эсерлер Уақытша үкімет органдарымен ымыраға келуге бейім түрды.

Бірінші дүниежүзілік соғыс, жоғарыда айтылғанындай, елдің барлық аймақтарында, оның ішінде Сырдария облысында да, жаппай шаруашылық дағдарысын туғызды, жұмыссыздық пен күнделікті тұтыныс заттарына қымбатшылық күшейді. Нәтижесінде халық қатты күйзеліске ұшырады, ашаршылық қаупі төнді.

Ақпан төңкерісіне дейін Түркістанға империяның басқа аудандарынан жылына 4 млн. пұт астық әкелініп тұрса, енді оның келуі күрт азайды [26, 91-б.]. Сондықтан 1917 жылдың көктеміне қарай Сырдария облысындағы азық-түлік жағдайы қатты шиеленісті. Қала тұрғындарының әрқайсысына тиесілі нан мөлшерінің орташа көлемі 200 граммға жетер-жетпес деңгейде болды, ауыл мен қыстақтардың жағдайы да мәз болмады. Уақытша үкіметтің Түркістан комитеті аштықтың алдын алуға бағытталған нақтылы шараларды жүзеге асыруда дәрменсіздік көрсетті. Ол шұғыл шаралар қолданудың орнына Петроградқа көмек сұраған жеделхаттар жіберумен шектелді. Ол өтініштер түгелге дерлік жауапсыз қалдырылды [26, 91-б.].

1917 жылғы мамыр-маусым айларында Ташкент қаласының бірнеше кәсіпорындары мен Арал теңізіндегі балық кәсіпшіліктерінің жұмысшылары үкіметтен азық-түлік мәселесін шешуді талап еткен ереуілдерге шықты. Арал

поселкесінен Уақытша үкіметтің Сырдария облыстық комитетіне жолданған телеграммада айтылмыш елді мекенде бір түйір нан қалмағандығы себепті балық кәсіпорындарында «армияны қамтамасыз етуге арналған жұмыстардың тоқталғандығы» жөнінде айтылды [27, 27-б.]. Осындай жағдайда 1917 жылғы сәуірдің 7-15 күндері аралығында Ташкент қаласында Кеңестердің Түркістан өлкелік съезі өтті. Оған Сырдария облысы Кеңестерінің өкілдері де қатынасты. Съезд делегаттары өздерінің эсерлер мен меньшевиктер басқарған келісімпаз жетекшілерінің әсерімен соғыс, Уақытша үкіметке көзқарас, ұлттық және аграрлық мәселелер жөнінде Уақытша үкіметтің саясатын қолдап, онымен ымыраға келуге бейім екендігін мәлімдеді. Съезд сонымен қатар жұмысшылардың өз қожайындары арасындағы қарама-қарсылықтар мен дау-дамайларды бейбіт жолмен шешу қажеттігін қолдап, ал шаруаларды «Құрылтай жиналысы тиісті заңдар қабылдағанға дейін өз беттерімен жерді басып алудан» бас тартуға шақырды [28].

Сол мезгілде өткен Кеңестердің жекелеген облыстық съездері де осындай шешімдер қабылдады.

Қорыта келгенде, 1917 жылғы Ақпан буржуазиялық-демократиялық төңкерісінің жеңісі нәтижесінде патша үкіметінің құлатылуы мен Ресейде Республикалық тәртіптің орнатылуы Қазақстан мен Түркістандағы саяси жағдайды түбірімен өзгертті. Ақпан төңкерісі Қазақстанның басқа аймақтары сияқты оңтүстік өңірінде де үлкен қолдауға ие болды. Бірақ, аймақтың аталған кезеңдегі қоғамдық саяси дамуының өзіндік ерекшеліктері де болды. Аймақтағы казак-орыс әскерлерінің билеуші топтары өзгерістерге қарамастан казак-орыс станицаларындағы билік тізгінін бұрынғысынша өз қолдарында қалдыруға бар күштерін салды. Көпұлтты Сырдария облысының қалалары мен шет елді мекендерінде ұлттық, кәсіби және саяси белгілеріне негізделген саяси топтар мен қозғалыстар пайда болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Бурджалов Э.Н. Вторая русская революция. – М.: Наука, 1971. – 463 с.
- 2 Қоңыратбаев О. Тұрар Рысқұловтың қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі (1916-1924 жж.): Түркістан кезеңі: тарих ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 1997. – 227 б.
- 3 Подготовка и проведение Великой Октябрьской социалистической революции в Узбекистане //Сборник документов. – Ташкент: Фан, 1970. – 560 с.
- 4 Никишов П.П. Из истории краха левых эсеров в Туркестане. – Фрунзе: «Кыргызстан», 1965. – 178 с.
- 5 Махаева А.Ш. Қазақ комитеттері: құрылуы мен қызметінің тарихы (наурыз 1971 – маусым 1918 жж.): тарих ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 1995. – 25 б.
- 6 Нұрмағанбетқызы Ж. Қазақстандағы Уақытша үкіметтің комиссарларының қызметі: тарих ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 2000. – 124 б.
- 7 Өзбекұлы С. XVII ғасырдың соңы – XX ғасырдың бас кезінде Қазақстандағы саяси-құқықтық ой-пікірдің тарихы және қайраткерлері: заң ғыл. докт. ... дис. – Алматы, 1999. – 52 б.
- 8 Нұрпейіс К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы, 1995. – 256 б.
- 9 Из истории казахов /сост. Е. Аккошкарров – Алматы: Жалын, 1997. – 448 с.
- 10 Шоқай М. Түркістанның қилы тағдыры / құраст. Б. Серікбайұлы, Қошым-Ноғай. – Алматы, 1992. – 184 б.
- 11 Елькеев Б. Из истории идейно-политической борьбы в Казахстане в период установления советской власти: автореф. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1975. – 30 с.
- 12 Смағұлова С. Көлбай Төгісов және «Үш жүз» партиясы. – Алматы: Арыс, 2009. – 232 б.
- 13 Есмағамбетов К.Л. Әлем таныған тұлға. Мұстафа Шоқайдың дүниетанымы және қайраткерлік болмысы. – Алматы, 2008. – 105, 107–66.

- 14 Өзбекстан Республикасының ОММ (ӨР ОММ). 1760-қ., 1-т., 25-т., 36-п.
- 15 Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Казахстане 1917-1918 гг. // Сборник документов. – Алма-Ата: КазГосиздат, 1957. – 425 с.
- 16 Жамбыл облыстық мемлекеттік мұрағаты (ЖОММ). 50-қ., 2-т., б.-1, 2-іс, 144-п.
- 17 ЖОММ. 50-қ., 2-т., б.-1, іс-8, 19-п.
- 18 ЖОММ. 50-қ., 2-т., б.-1, іс-8, 26-27-пп.
- 19 ЖОММ. 50-қ., 2-т., б.-1, іс-10, 73-п.
- 20 Қазақстан Коммунистік партиясы тарихының очеркі. – Алматы: Казмем баспасы, 1963. – 705-б.
- 21 ЖОММ. 50-қ., 2-т., б.-1, іс-10, 63,321-пп.
- 22 ӨР ОММ. 17-қ., 4-т, 9599-іс, 114-п.
- 23 Туркестанские ведомости. – 1917. – 11 май. – №40.
- 24 Елеуов Т. Установление и упрочение Большой Советской власти в Казахстане. – Алма-Ата, 1961. – 526 с.
- 25 Нурпеисов К. Становление Советов в Казахстане (март 1917 г. – июнь 1918 г.). – Алма-Ата: Наука, 1987. – 240 с.
- 26 Сафаров Г. Колониальная революция: опыт Туркестана // Алаш Орда: Краткий исторический очерк о национально-буржуазном движении в Казахстане периода 1917-1919 гг. – Алматы: Жалын, 1996. – 272 с.
- 27 Труды Узбекского филиала ИМЛ.
- 28 Туркестанские ведомости. – 1917. – 2 август. – №153.

References

- 1 Burdzhaliy Ye.N. Vtoraya russkaya revoliuciya. – M.: Nauka, 1971. – 463 s.
- 2 Qonyratbayev O. Turar Rysqulovtyn qogamdyq-sayasi zhane memlekettik qyzmeti (1916-1924 zhzh.): Turkistan kezeni: tarih gyl. kand. ... dis. – Almaty, 1997. – 227 b.
- 3 Podgotovka i provedenie Velikoy Oktyabr'skoy socialisticheskoy revolyucii v Uzbekistane // Sbornik dokumentov. – Tashkent: Fan, 1970. – 560 s.
- 4 Nikishov P.P. Iz istorii kraha levyyh eserov v Turkestane. – Frunze: «Kyrgyzstan», 1965. – 178 s.
- 5 Makhayeva A.Sh. Qazaq komitetteri: quryly men qyzmetinin tarikhy (nauryz 1971 – mausym 1918 zhzh.): tarih gyl. kand. ... avtoref. – Almaty, 1995. – 25 b.
- 6 Nurmaganbetqyzy Zh. Qazaqstandagy Uaqytsha ukimettin komissarlarynyn qyzmeti: tarih gyl. kand. ... dis. – Almaty, 2000. – 124 b.
- 7 Ozbekuly S. XVII gasyrdyn sony – XX gasyrdyn bas kezinde Qazaqstandagy sayasi-quqyqtyq oy-pikirdin tarikhy zhane qairatkerleri: zan gyl. dokt. ... dis. – Almaty, 1999. – 52 b.
- 8 Nurpeis K. Alash ham Alashorda. – Almaty, 1995. – 256 b.
- 9 Iz istorii kazakhov / sost. E. Akkoshkarov – Almaty: Zhaly, 1997. – 448 s.
- 10 Shoqay M. Turkistannyn qily tagdyry / qurast. B. Serikbayuly, Qoshym-Nogai. – Almaty, 1992. – 184 b.
- 11 El'keyev B. Iz istorii ideyno-politicheskoy bor'by v Kazakhstane v period ustanovleniya sovetской vlasti: avtoref. ... kand. ist. nauk. – Tashkent, 1975. – 30 s.
- 12 Smagulova S. Kolbaj Togisov zhane «Ush zhuz» partiyasy. – Almaty: Arys, 2009. – 232 b.
- 13 Yesmagambetov K.L. Alem tanygan tulga. Mustafa Shoqaydyn duniyanymy zhane kairatkerlik bolmysy. – Almaty, 2008. – 105, 107-bb.
- 14 Ozbekstan Respublikasynyn OMM. - 1760-q, 1-t, is-25, 36-p.
- 15 Pobeda Velikoy Oktyabr'skoy socialisticheskoy revolyucii v Kazakhstane 1917-1918 gg. // Sbornik dokumentov. – Alma-Ata: KazGosizdat, 1957. – 425 s.
- 16 Zhambyl oblystyq memlekettik muragaty. (ZhOMM). 50-q., 2-t., b.-1, is-2, 144-p.
- 17 ZhOMM. 50-q., 2-t., b.-1, 8-is, 19-p.

- 18 ZhOMM. 50-q., 2-t., b.-1, 8-is, 26-27-pp.
- 19 ZhOMM. 50-q., 2-t., b.-1, 10-is, 73-p.
- 20 Qazaqstan Kommunistik partiyasy tarihyyn ocherki. – Almaty: Kazmem baspasy, 1963. – 705 b.
- 21 Zhambyl oblystyq memlekettik muragaty. 50-q., 2-t., b.-1, 10-is, 63,321-pp.
- 22 Ozbekstan Respublikasynyn OMM. 17-q., 4-t., 9599-is, 114-p.
- 23 Turkestantskie vedomosti. – 1917. – 11may. – №40.
- 24 Eleuov T. Ustanovlenie i uprochenie Bol'shoy Sovetskoy vlasti v Kazakhstane. – Alma-Ata, 1961. – 526 s.
- 25 Nurpeisov K. Stanovlenie Sovetov v Kazakhstane (mart 1917 g. – iyun' 1918 g.). – Alma-Ata: Nauka, 1987. – 240 s.
- 26 Safarov G. Kolonial'naya revolyuciya: opyt Turkestana // Alash Orda: Kratkiy istoricheskiy ocherk o nacional'no-burzhuaznom dvizhenii v Kazakhstane perioda 1917-1919 gg. – Almaty: Zhalyn, 1996. – 272 s.
- 27 Trudy Uzbekskogo filiala IML.
- 28 Turkestantskie vedomosti. – 1917. – 2 avgust. – №153.

З.С. Токбергенова¹

¹Таразский государственный педагогический институт
г. Тараз, Казахстан

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАЦИОНАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ ПОСЛЕ ФЕВРАЛЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Резюме

В статье рассматривается политическая деятельность представителей национальной интеллигенции в Туркестанском крае, а также новые организации политических групп и движений городов и отдаленных населенных пунктов Сырдарьинской области, созданных на основе национального, профессионального и политического признаков, и их взаимоотношения.

Ключевые слова: Туркестанский край, Февральская революция, национальная интеллигенция, Временное правительство, Совет рабочих и солдатских депутатов, Шуро-и-Исламия.

Z.S. Tokbergenova¹

¹Taraz State Pedagogical University,
Taraz, Kazakhstan

THE ACTIVITIES OF NATIONAL POLITICAL ORGANIZATIONS OF TURKESTAN REGION AFTER THE FEBRUARY REVOLUTION

Summary

The article examines the political activity of representatives of national intelligentsia in the Turkestan region, as well as new organizations of political groups and movements of towns and remote settlements of the Syr-darya area, formed on the basis of national, professional and political characteristics, and their relations.

Keywords: Turkestan, February Revolution, national intelligentsia, Provisional Government, Board of Deputies of workers and soldiers, Shuro-e-Islam.

¹Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина,
г. Астана, Казахстан

СУДЬБЫ НЕМЕЦКИХ СЕМЕЙ В КАЗАХСТАНЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX–XX ВВ.)

Аннотация

В данной статье показана судьба семей немецкой общины, которая эмигрировала в конце XIX века из Германии в Россию. Авторами исследована история миграции членов протестантской религиозной общины «Движение исход», сторонники которой, не найдя поддержки в Германии, эмигрировали и обосновались на Северном Кавказе. Изучена роль немецких колоний на Северном Кавказе в социально-экономическом развитии региона. В контексте исторических событий XX века показана жизнь и судьба немцев, депортированных в Казахстан. На основе документальных материалов и свидетельств очевидцев тех событий рассмотрена проблема депортации народов во взаимосвязи с внутренней обстановкой в стране.

Ключевые слова: немецкие колонии, община, миграция, «Движение исход», Северный Кавказ, Гнаденбург, протестантизм, инбридинг, экспроприация, Казахстан, депортация.

История переселения немецких общин из Европы на территорию Российской империи в XIX веке и дальнейшие судьбы немецкого населения трагичны и мало изучены. История миграции этнических немцев на Северный Кавказ освещалась в исторической литературе, но разработана данная проблема с разной степенью глубины.

Первым исследователем истории немецких колоний был А.А. Клаус. В трудах «Наши колонии: опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России» и «Духовенство и школа в наших немецких колониях» автор рассматривает историю колонизации, дает общее представление о каждой колонии, раскрывает роль духовенства и церковной школы в жизни колонистов.

В конце XIX-начале XX веков появились публикации о немцах на Северном Кавказе в местных изданиях: «Терском сборнике», «Кубанском сборнике», «Сборнике материалов по описанию местностей и племен Кавказа». Посвящены они были, в основном, описанию хозяйственной жизни немцев. Л. Розенберг дал полное описание быта и хозяйства в статье «Немецкая колония Семеновка Кубанской области Кавказского отдела». В своих трудах Р. Дзагов, М. Корнилова, Т. Плохотник показали различные стороны жизни немецких колонистов.

Анализируя весь корпус научной литературы по истории депортаций народов, в том числе немцев, можно выделить работы зарубежных исследователей, которые обратились к данной тематике после Второй мировой войны, труды советских ученых, а также работы казахстанских историков. Одним из первых к изучению этих процессов обратился зарубежный исследователь Роберт Конквест. Р. Конквест – британский историк, доктор исторических наук, специализирующийся по советской истории и ставший известным писателем и исследователем истории СССР после публикации в 1968 году книги «Большой террор». Написав труд «Советские депортации народов», он тем самым способствовал началу научной полемики о масштабах репрессий советского тоталитарного режима.

Впервые в СССР стали публиковать исследования о тоталитарном режиме и его жертвах такие западные ученые, как Р. Слассер, Л. Беллади, Т. Краус, Д. Бофф,

Н. Верт, Ф. Хайек. В своих трудах они анализируют влияние политики Советского правительства на судьбы депортированных народов.

Депортация немцев в Казахстан является одной из наиболее разработанных тем отечественной истории. Весомым вкладом в дело изучения истории немцев стало исследование В.Э. Кригера «Рейн-Волга-Иртыш: из истории немцев Центральной Азии». Автор рассматривает обстоятельства появления немцев в Казахстане. Исторической судьбе соотечественников посвятили свои труды и другие германские авторы, такие как Д. Дальман, Г. Хиршфельд, А. Айсфельд, В. Херд и другие. А. Айсфельд и В. Херд издали в Кельне сборник документов «Депортация, спецпоселения, трудовая армия».

Л.П. Белковец в своем труде «Административно-правовое положение российских немцев на спецпоселении 1941-1945 гг.: историко-правовое исследование» изучил нормативно-правовое регулирование принудительного переселения, работу спецкомендатуры, систему учета и контроля спецконтингента. Л.А. Бургард в работе «Немцы в Восточном Казахстане в 1941-1956гг.: депортация и положение в условиях режима спецпоселения» и «Из истории немецких поселений в Восточном Казахстане» исследовала данную проблему на региональном уровне.

Истории депортации советских немцев посвятили свои труды казахстанские ученые К. Алдажуманов, И. Ерофеева, Ж. Касымбаев и др.

Несмотря на широкий круг работ, историография не располагает научно-исследовательскими работами по комплексному изучению истории депортированных народов на территорию Казахстана, слабо изучен вопрос о взаимоотношениях депортированных с местным населением, их социализации, о взаимовлиянии и взаимосвязи культур народов. Тема депортации народов в годы Великой Отечественной войны все еще требует своего исследования.

Актуальность проблемы состоит в том, что основным направлением исследовательского поиска является изучение конкретно-исторического процесса в ретроспективе, в данной статье – миграционные процессы между Германией, Россией и Казахстаном с конца XIX века до конца XX века.

Источниковую базу исследования составили архивные документальные материалы, материалы периодической печати, дневники и воспоминания немецкого населения – непосредственных участников событий.

Формирование немецких колоний в XIX веке на Северном Кавказе. Первые немецкие переселенцы появились на Северном Кавказе в конце XVIII века. Северный Кавказ был важнейшим стратегическим регионом во внешней политике растущей Российской империи. В целях хозяйственной колонизации региона российское правительство разрешило европейским мигрантам поселиться близ Нальчика. В миграционной политике царской администрации был заложен определенный стратегический смысл. Стремление властей заселить Северный Кавказ русскими, евреями, немцами обусловлено было комплексом причин политического и социально-экономического характера.

Переселения немцев носили как общественно-организованный, так и неорганизованный характер, зачастую имели место и добровольные миграции. Переселенческие настроения среди немецкого населения были вызваны религиозными причинами. В процессе трансформации протестантизма на территории Германии в начале XIX века в среде верующих стали распространяться апокалиптические настроения, волновавшие умы верующих и вызвавшие волну миграции.

Примером такого переселения стала миграция членов протестантской религиозной общины «Движение исход». Сторонники общины «Движения исход», не найдя поддержки в Германии, эмигрировали и обосновались на Северном Кавказе. Организатором движения был пастор гессельбергской общины Самуэль Готфильд Христов Клестер, который в соответствии с эсхатологическими представлениями определил Северный Кавказ как одно из мест спасения на Земле. Именно поэтому Северный Кавказ стал регионом, куда мигрировали немецкие общины. Пастор

гессельбергской общины, призвавший протестантов к переселению, сам остался в Баварии. По рассказам переселенцев, его молодая жена отказалась уезжать с родных мест. Но до самой смерти, а умер пастор в 1894 году, он посещал немецкие поселения на Северном Кавказе, которые основали его общинники.

Со второй половины XIX века немецкое население Кабарды увеличивается, появляются новые поселения. Поселения Нальчик и Прохладное, образованные мигрантами, стали центрами экономического и культурного развития края, сыграли значительную роль в дальнейшей истории Кабарды.

К концу XIX века на территории Кабарды было образовано уже 3 немецких селения: Гнаденбург (1881 г.), Куркужино-Атажукинская (1884 г.), Малокановское (1888 г.) [1]. На территории Ставропольской губернии, Кубанской и Терской областей сторонники общины «Движение исход» основали 8 поселений-колоний. Первые немецкие поселения возникали на казенных землях и получали статус колоний.

Колония Гнаденбург, основанная раньше других и располагавшаяся в Терской области, стала центром «Движения исход». В мае 1882 г. Гнаденбург официально получил статус немецко-русской общины, подчиняющейся в светских делах законам России. Между тем, общинники соблюдали строгую регламентацию всех сторон жизни, основанную на религиозно-этнических нормах [2].

К середине XIX века ареал расселения немцев в регионе расширился, и мигранты стали обустраиваться на реке Терек. Пастор Самуэль Готфрид Кристоф Кллтер из Илленшванга, что находился под Динкелсбюлом, основал новое поселение. Переселенцы были из западно-среднефранкских деревень Илленшванг, Дентлайн, Обермихельбах, Дорфкематен, Опфенриед, Бернхардсверт, Зинброн, а также из Гунценхаузен, Коннерсройт и Эдлендорф (Верхняя Франкония). Позднее прибыли переселенцы из Вюртемберга, Обершлезен, Поммерна, Рейнланда. Как свидетельствуют материалы периодической печати, сюда прибыли даже переселенцы из Австрии, которые образовали на Кавказе поселенческую общину.

Процесс переселения немцев-протестантов продолжался более тридцати лет. В 1861 году первыми из Баварии выехали семьи Штейн и Гассольд. В 1891-1893 годах семьи Несс, Петерс, Шлейн, Лейменштоль, Готхилф поселились в Гнаденбурге.

Фото 1 – Статья о переселенцах на Кавказ (фото из семейного архива През З.Э.)

Всего в 1910 году в Кабарде проживало 2171 человек немецкой национальности [1]. Так как земли на Северном Кавказе были значительно дешевле, чем в центральной России, немцы переселялись сюда целыми общинами. Протестанты из Баварии, обосновавшиеся в Гнаденбурге («город милости») Терской области (ныне с. Виноградное), стали заниматься сельским хозяйством. Немецкие колонии жили обособлено, тем самым сохранили свой язык, культуру, традиции и обычаи. Религия являлась мощным фактором в жизни общины, наложившим отпечаток на уклад, характер и правила проживания. Религиозные обряды совершались в немецких кирхах (церквях), при которых были обязательными начальные школы. Обязательное школьное образование предписывалось до 14 лет. Школьные занятия велись на немецком и русском языках. Также обращается внимание на то, чтобы прилежно посещались уроки богослужения. В центре внимания общины было богослужение и уроки Библии [3]. При церкви образовали мужской хор, смешанный хор, хор тромбонов и струнный оркестр. Переселенцы много занимались чтением немецких газет и книг. Отрыв от исторической родины восполняется стремлением к сохранению национальной культуры и содействием ее дальнейшему развитию.

Межэтнические контакты немцев-переселенцев с местным населением в первое время ограничивались лишь общением в хозяйственно-бытовой среде. В учетной документации того времени (материалах переписей населения, в посемейных списках) не зафиксированы факты заключения межэтнических браков немцев с местным населением [4]. Чаще всего наблюдались случаи инбридинга – близкородственных браков, которые в значительной степени повлияли на генотипический состав популяции, в связи, с чем рождались дети с наследственной патологией. Врожденные болезни передавались из поколения к поколению.

Немцы, поселившиеся на Северном Кавказе, оказались не только в иноэтнической, но и в иноконфессиональной среде, и потому религия была мощным фактором внутриэтнической коммуникации и сохранения идентичности [4]. Протестантской идеологии отводилась функция стабилизации социально-политической обстановки в крае. В основном регион заселяли людьми христианской веры, что являлось одной из главных задач колониальной политики Российской империи в Кабарде в XIX веке.

*Фото 2 – Лейменитоль Готхилф
(фото из семейного
архива - Прег 3.)*

В основном переселенцы занимались животноводством, заложив основы молочно-товарного направления в регионе. В каждой семье было по 10-25 лошадей, 10-25 коров. Но, поселившись в благоприятном для ведения сельского хозяйства регионе, изучив специфику местного климата, проводя отбор устойчивых сортов фруктовых деревьев, немцы, положили начало промышленному выращиванию фруктов, достигли наилучших результатов в области виноделия [3]. Вино с берегов Терека было известно своей крепостью и ароматом. Садоводческие традиции, заложенные немцами, сохранялись в регионе на протяжении всего XX века.

Переселенцы, адаптируясь к новой среде, заимствовали, вырабатывали и практиковали наиболее целесообразные формы хозяйствования [4]. Протестанты, используя последние достижения в агрономии и зоотехнике и применяя передовую сельскохозяйственную технику, способы обработки земли, вели

грамотную экономическую политику внутри общины. Благодаря этому они добивались высокой рентабельности в своих хозяйствах. Быстро развивалось ремесленное дело. По воспоминаниям потомков, Лейменштоль Готхилф переехал на Кавказ 18-ти летним юношей, в Германии остались родители, брат и сестры, отец Христиан Лейменштоль был директором школы. Готхилф переехав в Гнаденбург, женился, разрушив надежду родных о его возврате. Он построил предприятие по изготовлению черепицы. Переселенцами был построен и кирпичный завод.

Хозяйственная жизнь в колонии получила такой необычный подъем, что вскоре она считалась самой образцовой колонией во всей России. Служащие правительства часто посещали поселение.

Источниками стабильности и процветания немецких хозяйств являлись устойчивые стереотипы в поведении немцев, выработанные под влиянием религиозных убеждений, их трудолюбие и хозяйственность [2].

Фото 3 – Переселенцы Гнаденбурга (фото из семейного архива Лейменштоль Анны)

Главными отличительными признаками немецкой диаспоры на Северном Кавказе были высокая интенсивность немецких хозяйств, строгое следование религиозным канонам и мировоззренческим принципам, выраженная способность к самоорганизации и самоуправлению с помощью общинных механизмов и высокий культурно-образовательный уровень [3].

Поселения Гнаденбург и Прохладное, образованные немецкими переселенцами, сыграли огромную роль в социально-экономическом развитии Кабарды, став центрами экономического и культурного развития региона. Немцам-протестантам отводилась функция стабилизации социально-политической обстановки на Северном Кавказе.

Жизнь и судьбы немецких переселенцев в советское время. Октябрьская революция 1917 года в России изменила ход истории на огромном пространстве 1/6 части суши земного шара. Она разрушила прежнюю политическую и экономическую основу общества, нарушила сложившийся уклад хозяйственной, культурной и духовной жизни народов, населявших Российскую империю. Испытали на себе потрясения и немецкие общины, в том числе Гнаденбурга. Советская власть взяла под жесточайший контроль духовную жизнь народов империи. С 1918 года во всех учреждениях и школах запрещалось пользоваться немецким языком, в противном случае грозила экспроприация и изгнание. Некоторые семьи уезжали за границу или переселялись в другие колонии.

В конце 20-х-начале 30-х годов XX века в СССР началась насильственная коллективизация сельского хозяйства и раскулачивание зажиточных крестьян-кулаков. Община Гнаденбурга была преобразована в колхоз «Маркс». Немецкое население было достаточно зажиточным в сравнении с огромной массой бедных русских крестьян. По этой причине они подверглись конфискации имущества: скота, орудий труда. Под давлением советской государственной машины немецкое население, чтобы выжить, вынуждено было семьями вступать в советские колхозы. Немцы Гнаденбурга благодаря своему трудолюбию, сплоченности и организаторским способностям быстро поднялись на ноги.

*Фото 4 – Немцы Гнаденбурга во время уборки урожая в 1931 г.
(фото из семейного архива Леймешитоль Анны)*

Петер Кллер, глава и проповедник общины, умер в 1933 году. Вскоре после этого вследствие введенного запрета прекратились богослужения. В 1926 году церковь была экспроприирована и перестроена в школу. В 1937 году церкви во всех колониях Терской области были закрыты. Так постепенно разрушался религиозный уклад жизни немецкого населения.

С началом Великой Отечественной войны 1941-1945 годов в стране началась депортация целых народов, волею судьбы оказавшихся в составе советской империи. Тоталитарная государственная политика, направленная на искоренение «врагов» в пределах приграничной полосы СССР, безжалостно разбросала по всему географическому пространству страны самые разные народы, в числе которых были и немцы.

Казахстан был одним из регионов, куда выселялись депортированные народы: немцы, корейцы, балкарцы, чеченцы, ингуши, поляки. Депортации народов на территорию Казахстана носили компенсаторный характер. В результате размещения депортированных этносов в определенной степени компенсировалось уменьшение численности населения Казахстана, произошедшее в результате политики геноцида казахского народа в годы коллективизации, а также в результате боевых потерь и высокой смертности в годы Великой Отечественной войны. За короткий срок на территорию Казахстана было насильно переселено по сведениям III Управления Комитета государственной безопасности (КГБ) СССР на октябрь 1945 года в общей сложности 2 млн. 464 человек. Немцы были самым многочисленным этносом, переселенным на территорию Казахстана в годы Великой Отечественной войны. Семьи депортированных в товарных вагонах были отправлены в Казахстан. При выселении они лишались своего имущества, получая взамен обменные квитанции, по которым должны были получить компенсацию на местах.

Немецкие семьи из Гнаденбурга были депортированы в сентябре 1941 года в Казахстан, в Алматинскую область. Вот как описывает эти события сами участники: «Мы проводили наших мужчин на войну, конечно, в неизвестность, увидеть бы их снова – мы до сих пор ничего не знаем про них. Сестра Лида и я смогли проводить их до Прохладного – там они должны были расположиться на 3 дня в открытом саду. В это время мы поехали в Нальчик и попрощались с братом Готтлибом, которого тоже призвали в армию. 3 сентября утром наших мужчин загрузили в поезд, даже из Нальчика – немцы прибывали сюда отовсюду, так как будто прибыл целый эшелон. Многие из наших женщин пришли сюда попрощаться! Стоял стон и плач. Многое пережили мы до переселения, что никогда в жизни не забудем этого! Последняя новость от них была 7 сентября из Полтавы, затем прошел целый месяц без новостей! То, что мы пережили за этот месяц, не написать словами! У нас забирали верхнюю одежду, белье и многое другое, все нужно было отдавать. Меха, валенки, шерстяные изделия, все отдавали для армии! Многие пролетарии использовали это, и одевали тем самым себя. Но мы не могли предугадать, что нам еще предстояло: 28 сентября нам сообщили, что мы должны покинуть нашу родину». Верующие из общины молились, верили в бога и ждали лучших дней, но страдания были еще впереди... Дали время собраться, разрешалось только 150 кг на человека. Нужно было многое оставлять. Бог так определил. Без ведома бога, даже волосок не упадет...». Вот так началась депортация народа.

По воспоминаниям Зенды Прег, ныне проживающей в Германии в г. Лоллар, ее отец Прег Эмиль в период депортации был одиннадцатилетним подростком, занимался разведением породистых голубей, которые кружились в небе и по его команде (свисту) возвращались к нему. В тот злополучный день отправки встревоженная мать долго не могла найти своего сына. Эмиль попрощался с любимыми голубями. Эту любовь к голубям он пронес через всю жизнь, а после смерти его дети на могильной плите изобразили голубя – в память об этих трагических событиях в жизни отца.

Процесс депортации, насильственный переезд носил жесточайший характер. Время в пути до места назначения составило по длительности почти месяц. Это был месяц страданий, физических и моральных, месяц жестокой борьбы за выживание, потери близких и родных. Вот как описывает в своем дневнике двадцатисемилетняя Марта Гардт, одна из немецких женщин: «Во вторник, 30 сентября 1941 г., всех

Фото 5 – Надгробная плита на могиле
Прег Эмиля г. Лоллар, Германия
(фото Саяхимовой Ш.Н.)

загрузили на машины, и мы оставили первую родину. Через пару часов мы были в Муртазе. Там нас всех загнали в темный амбар, а потом всех раздели по вагонам для перевозки скота, более 40 человек на каждую, не для всех были места для сидения». «Навсегда ли, только Бог может знать это? Увидим ли мы родину снова?», – писала женщина. Поезда на восток шли медленно, пропуская встречные эшелоны с солдатами, боеприпасами, медикаментами, продуктами. Следующая запись в дневнике появилась через десять дней: «Четверг, 10.10.41 года. Со вчерашнего дня мы почти не продвинулись вперед, пару станций за ночь. Сейчас стоим в Аткарске. Теперь еще 90 км до Саратова и все время неизвестность и неопределенность...».

«Воскресенье, 13.10. – мы снова весь день стоим в Нахое. Здесь мы пережили одно приключение: это значит, поблизости была ферма. Можно было бы подоить там молока. Мы с Ханной прыгнули – на короточках добрались до коров, была грязь – замучились. Коровы почти не давали молока – от дойки 5 коров я получила награду в 5 литров молока. Даже злость тут не помогла. Здесь я должна была понять, что не все блага вознаграждаются» – так описывает женщина свою борьбу за выживание, которую вели депортанты. От голода и холода в дороге начали болеть дети. Из записи дневника: «Понедельник, 14.10. Мы все время стоим в Нахой – уже скоро 3 часа! Наш маленький Вилли тоже заболел, также маленькая Марта! Почти у всех детей корь. Суббота, 19.10. Сегодня умерло 2 детей: Штирс Бергас младший и Герда, дочь Адлерс Марты. Вчера умерла младшая Паулины Флессас. Теперь мы в Шалколе, все громче чужие названия, также и чужая страна. Погода снова стала неласковой: дождь и сильный ветер».

*Фото 1 – Беседа с Анной Лейменштоль
(фото Сяхимовой Ш.Н.)*

видела. Здесь явно хорошая фруктовая местность! Все-таки, мы доверяем Богу, он направляет на лучшее. 22.10. прибыли в Мулалы. Там все высадились». Это были знаменитые яблоки апорт, этот сорт выращивали на юге Казахстана.

В беседе с Анной Лейменштоль, ныне проживающей в Германии, она вспоминала: «Нас с семьей поселили в местности Кольтабан, где в основном проживало казахское население, училась в школе с казахским языком обучения, отца моего еще в начале войны забрали на фронт рыть окопы, где он попал в плен, и только о нем узнали позже, что создал новую семью и живет в Германии. В годы войны, будучи маленькой, я ходила по соседям-казахам с кружкой, прося молока, пока мать работала на ферме. Позже потеряв эту жестяную кружку, которая спасла меня в те голодные годы, я увидела на базаре подобную и приобрела ее, как память, и мне кажется, что она та самая моя кружка».

Семьи Гассольд, Несс, Петерс, Шлейн, Прег, Лейменштоль прибыв на станцию Мулалы, были распределены в два района Алматинской области: Аксуйский и Капальский, где они прожили более чем полвека.

Депортированные народы с момента выселения были морально и социально ущемлены, были лишены элементарных прав, они были ограничены в передвижении за пределы административного района. На местах переселения проводилась унижительная процедура регистрации, отметок в комендатуре, органах НКВД (Народный комиссариат внутренних дел). Спецпереселенцы оставались ущемленными в правах вплоть до середины 50-х годов, составляя основную рабочую силу.

Депортированные в Казахстан немцы сыграли значительную роль в развитии экономики, тем самым внесли весомый вклад в победу в Великой Отечественной войне. Несмотря на политические гонения, перенесшие трудности, выселенные с родных мест, народы совместно с местным населением внесли свой вклад

в восстановление народного хозяйства и в послевоенные годы. Выжить репрессированным немцам в те тяжелые, критические годы помогли сострадание и гуманизм простого казахского народа. Старшее поколение и сегодня благодарит казахский народ за то, что в те далекие военные годы приняли немцев, помогли выжить в тяжелое для всех время.

С 1991 года, с распадом советской империи, в судьбах советских немцев наметился перелом. Но теперь этот перелом не был роковым, как прежний. Он открыл для депортированного немецкого народа возможность вернуться на историческую родину. Многие потомки немецкого населения воспользовались этой возможностью и стали возвращаться в Германию.

Acknowledgements (благодарности)

Выражаем признательность Прег Зенде, ее супругу Иогансу Стейгеманн, Лейменштолль Анне за представленный материал: личный дневник Марты Гардт, написанный в 1941-1942 годы, статьи периодической печати, списки переселенцев из Германии, фотографии из семейного альбома.

Литература

1 Дзагов Р.Н. Формирование полиэтнического населения Кабарды в XIX-начале XX веков.: автореф. ... к.и.н. – Нальчик, 2003. <http://cheloveknauka.com/formirovanie-polietnicheskogo-naseleniya-kabardy-v-XIX-nachale-XX-vekov> (2015 – 15 dekabr)

2 Плохотник Т. Немецкое население Северного Кавказа: социально-экономическая, политическая и религиозная жизнь (конец XVIII-середина XX вв.): автореф. ... к.и.н. – Ставрополь, 1996.

3 Vor 100 Jahren zoq es qlaubige Land wirte in den Kaukasus / FLZ Mittoch. – 1981. – 21 oktober.

4 Корнилова М.В. Немецкие поселения на Северном Кавказе в XIX-начале XX вв.: Дис. ... к.и.н.: 07.00.02. – Владикавказ, 2006. – 212 с. РГБ ОД, 61:06-7/1054 [http://www.referun.com/n/nemetskie-poseleniya-na-severnom-kavkaze-v-XIX-nachale-XX-vv\(2015-15-dekabr\)](http://www.referun.com/n/nemetskie-poseleniya-na-severnom-kavkaze-v-XIX-nachale-XX-vv(2015-15-dekabr))

References

1 Dzagov R.N. Formirovanie polietnicheskogo naseleniya Kabardy v XIX-nachale XX vekov: avtoref. ...k.i.n.: – Nalchik, 2003. <http://cheloveknauka.com/formirovanie-polietnicheskogo-naseleniya-kabardy-v-xix-nachale-xx-vekov>

2 Plokhonik T. Nemetskoe naselenie Severnogo Kavkaza: sotsialno-ekonomicheskaya, politicheskaya i religioznaya zhizn (konets XVIII – seredina XX vv.): avtoref. ... k.i.n. – Stavropol, 1996.

3 Vor 100 Jahren zoq es qlaubige Land wirte in den Kaukasus / FLZ Mittoch. – 1981. – 21 oktober.

4 Kornilova M.V. Nemetskie poseleniya na Severnom Kavkaze v XIX-nachale XX vv.: Dis. k.i.n.: – Vladikavkaz, 1996. – 212 s. // <http://www.referun.com/n/nemetskie-poseleniya-na-severnom-kavkaze-v-xix-nachale-xx-vv>.

Г.А. Алпыспаева ¹,

Ш.Н. Саяхимова ¹

¹С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,
Астана қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ НЕМІС ОТБАСЫЛАРЫНЫҢ ТАҒДЫРЛАРЫ (XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ-XX ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ)

Түйін

Бұл мақалада XIX ғасырдың аяғында Германиядан Ресейге қоныс аударған неміс қауымы отбасыларының тағдырлары баяндалған. Авторлар «Көшу

қозғалысы» протестанттық діни қауымы мүшелері жақтастарының Германияда өздеріне тілектестік таппай, Солтүстік Кавказға қоныс аударып орнығу тарихын зерттеген. Неміс колонияларының Солтүстік Кавказдың әлеуметтік-экономикалық дамуындағы ролі қаралған. XX ғасырдағы тарихи оқиғалар аясында Қазақстанға аударылған немістердің тағдыры мен өмірлері баяндалған. Сол кездегі оқиғалардың куәгерлерінің естеліктеріне және құжаттарға сүйене отырып, депортацияланған халықтардың мәселелері елдің ішкі жағдайына байланысы қаралған.

Түйін сөздер: неміс колониялары, қауым, көші-қон, «Көшу қозғалысы», Солтүстік Кавказ, Гнаденбург, протестантизм, инбридинг, экспроприация, Қазақстан, депортация.

G.A. Alpyspaeva¹,

Sh.N. Sayakhimova¹

¹S. Seifullin Kazakh Agro Technical University,
Astana, Kazakhstan

FATE OF THE GERMAN FAMILIES IN KAZAKHSTAN (SECOND HALF OF XIX-XX CENTURY)

Summary

The present article considers the destiny of the families from the German commune, which emigrated from Germany to Russia in the end of XIX century. The authors investigated the migration history of the members of «THE EXODUS» protestant religious commune, whose followers had not found support in Germany, and based in the North Caucasus. Besides, the authors revealed the role of German Colonies in the North Caucasus in the social-economic development. The life and destiny of Germans deported to Kazakhstan are shown in the context of historical events of the XX century. Based on documental materials and witness's evidences, the authors explored the problem of deportation in connection with the situation in the country.

Keywords: German Colonies, commune, migration, «The Exodus», North Caucasus, Gnadeburg, Protestantism, in-breeding, expropriation, Kazakhstan, deportation.

**ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ
ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES**

УДК 94(574+575)+94(100)»04/14

Zh. M. Tulibayeva¹

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology

**«ULUS-I ARBA-YI CHINGIZI» OF MIRZA ULUGH BEK AS A SOURCE ON
THE HISTORY OF KAZAKHSTAN AND CENTRAL ASIA
IN THE MIDDLE AGES**

Annotation

The article examines the historical work of Mirza Ulugh Bek (1394-1449) «*Ulus-i arba-yi Chingizi*» («Four Uluses of the Chingisids»), which contains valuable information on various aspects of the history of Kazakhstan and Central Asia. This historical work was written in Persian in 1425 and represents a relevant source of military-political, socio-economic and ethnocultural history of the Chingisids Uluses. «*Ulus-i arba-yi Chingizi*» is dedicated to the rulers of the four states of the Empire of Genghis Khan: Ugedei Ka'an, Jochi Khan, Hulagu Khan, and Chagatay Khan. This article provides original information on the history of Central Asia in 14th-15th centuries.

Keywords: history of Kazakhstan and Central Asia, Mirza Ulugh Bek, *Ulus-i arba-yi Chingizi*, Persian Sources, States of Chingisids.

Introduction

Creative investigation of the rich written legacy of the past centuries has a significant role in studying the history and culture of Kazakhstan and Central Asia. Manuscripts in the Persian language have occupied a special place among other written sources related to Kazakh history. Narrative historical works allow us to reconstruct the main directions of foreign politics of the Central Asian States. These manuscripts contain valuable information about diplomatic relations between the Timurids and rulers of Dasht-i Kipchak. Timurids sources provide detailed descriptions of military conflicts, periods of collaboration, neighborly relations, and dynastic marriages among the rulers. Bilateral political alliances between peoples of Central Asia were revealed in manuscripts. Materials in Persian on the history of Kazakhs and Kazakhstan in the middle ages are significant in studying of the formation of the statehood of Kazakhstan.

Mirza Ulugh Bek and His Historical Work «*Ulus-i arba-yi Chingizi*»

The «*Ulus-i arba-yi Chingizi*», written in Persian language by the great scientist Mirza Ulugh Bek in 1425, is one of the most valuable sources of Pre-Mongolian and Mongolian period in the history of Central Asia. Mirza Ulugh Bek, his real name is Muhammad Tarahgay, was born on 22 March 1394 in Soltaniyeh [1], during the five-year military campaign of Amir Timur (1336-1405) to Iraq and Azerbaijan. As established Timurid's tradition, his grandmother the elder wife of Amir Timur educate him. In 1395, Amir Timur sent his grandson to Samarkand. In 1398, the famous poet Arif Azari (1382-1462) was appointed for teaching Ulugh Bek.

After the death of Amir Temur (February 18, 1405), his grandson Sultan Khalil seized the throne of Maverannahr. Mirza Ulugh Bek then fled to Herat, under the protection of his father, Shahrugh (1409-1447). In 1409, Shahrugh overthrew Khalil Sultan and at the end of that year, appointed his son Ulugh Bek as the ruler of Maverannahr and Turkestan, where he reigned until his tragic death in October 1449.

Mirza Ulugh Bek was the eldest son of Shahrugh and Gauharshad-aga. His mother was the daughter of the distinguished Emir Giyas ad-Din Tarkhan from Kipchak tribe.

Ulugh Bek was married to Shakarbek, who was the daughter of Darwish ben Ilahiyoghlan, the thirty-fourth khan of the Golden Horde. The close family and political ties between the ruling elite of Ulus Jochi and Maverannahr lead to the conclusion that Mirza Ulugh Bek knew the history and genealogy of Chingisids rulers very well.

Unfortunately, Mirza Ulugh Bek's historical book has not preserved in its full version, and there are known four copies of manuscripts in the short version of this historical work, entitled «*Ulus-i arba-yi Chingizi*» (*Four Uluses of Genghisids*). Two copies of manuscripts are stored in the Libraries of United Kingdom (British Library, Bodleian Library), one in India and another in the USA (Library of Harvard University) [2].

In 1838, in London Colonel William Miles published the translation of «*Ulus-i arba-yi Chingizi*» issued under the title «*The Shajratul-Atrak*», or «*Genealogical tree of the Turks and Tatars*» in English. The author emphasized in his introduction to the translation that the merit of this manuscript is that it conveys in detail the story of the life and conquests of Genghis Khan and his descendants [3]. However, it should be noted that much valuable information on the history of the Chingisids was omitted or incorrectly conveyed in the London edition and according to the assessment of V.V. Barthold: «the English translation of this book, made by Colonel Miles, can not be considered satisfactorily» [4].

We can only guess, that William Miles, based on the words of the manuscript author about the period of reign Sain Khan: «As it was written in the reliable historical chronics, his origin is known to all, and his family tree comes from Jochi Khan. However, this manuscript, consisting of the chosen texts from «*Shajratul-Atrak*», did not describe facts of his [life]. But in the memory of [the people] remained that he was a great ruler with innumerable dignities», [5] concluded that this work is «*Shajratul-Atrak*». Nevertheless, the compiler of the abridged version of the works, finishing his work, wrote: «This manuscript is «*Ulus-i arba-yi Chingizi*», and names, which are listed here, are the names of the rulers of the descendants of Turk Khan, the son of Yafasa, the son of Noah, may there be peace on them!, names of Turkestan's khakans. These names were overwritten from the book about khakans of Four Uluses, which was wrote by Sultan as-Sayyid Mirza Ulugh Bekshahid, may God shine upon his grave!» [6].

After the publication of the translation of this manuscript by Miles many of researchers had attempted to find the full text of the work. Thus, on 14 September 1851, the famous French historian Charles Schaeffer in a letter from Istanbul addressed to Charles Defremeri wrote: «You had told me about the Ulugh Bek's work «*Tarikhh-i arba-yi Ulus*». There was a copy of one manuscript of his work in the library of Sultan Mehmed Fatih. Unfortunately, this copy has been lost. However, we should look for another copy in the libraries of Hagia Sophia, or in Nuri Osmaniye. One of our friends, Ahmed Efendi, had seen one there. Preface of the book on the Chaghatay language, and the main part of the manuscript in Persian...» [7]. But the searches of these and other scientists have ended without success.

In 1941, the second volume of «Collection of materials on the history of the Golden Horde», which includes extracts from the works of Persian authors, was collected by V.G. Tizengauzen and prepared by A.A. Romaskevich and S.L. Wolin, was published [8]. Under the number XIII it includes extracts from anonymous work «Genealogy of Turks», which was made of extracts by V.G. Tizengauzen from the manuscript of the British Museum, and was compared with the translation of W. Miles, and which represent the abridged translation of the chapter on the rulers of Jochi Ulus.

In 1994 in Tashkent, the translation of the «*Ulus-i arba-yi Chingizi*» in the Uzbek language with the introduction by B.A. Akhmedov was published [9]. This edition contains numerous errors and inaccuracies. However, as the authors of the translation noted that their book was a «publication of imaginative literature,» which makes it useless for scientific use.

In 2006, under the state program «Cultural Heritage» a partial translation of the chapter of «*Ulus-i arba-yi Chingizi*» dedicated to Ulus Jochi (Golden Horde) was prepared

and published by me. This publication aroused great interest among domestic and foreign historians. In 2010, the Russian scientists contacted with me to prepare and publish all the source material relevant to the Golden Horde. The article, which is about one-tenth of all the material of the manuscript, was prepared and published with scientific and annotated translation of extracts in the fourth edition of the book «Golden Horde Civilization» [10].

«*Ulus-i arba-yi Chingizi*» became the source for writing many historical works. Khondamir [11] in his works «*Khylasat al-akhbar fi bayyan al-akhwal al-akhyar*» («*The quintessence of news devoted to explaining the life circumstances of noble people*») [12] and «*Khabib as-siyar fi akhbarafraad al-bashar*» («*Friend of life stories describing of certain respected people*») [13] used widely this source. The ninth part of the first volume and the first one of the third volume in the second Khondamir's work were dedicated to the khans of Turkestan, Genghis Khan, and especially to his descendants, who ruled Chagatai Ulus and based entirely on the work of Mirza Ulugh Bek.

«*Muqaddima-yi Zafar-name*», the work of Sharaf al-Din Ali Yazdi, is identical to the structure and the content of «*Ulus-i arba-yi Chingizi*».

«*Bakhr al-asrar fi manakib al-akhyar*» («*Sea of secrets regarding valour of noble people*»): the first part of the sixth volume narrating the history of the Mongol Empire and formed States after it's disintegration, on the structure and content also coincide with the Mirza Ulugh Bek's work.

According to the academician B.A. Akhmedov, the historical work «*Ulus-i arba-yi Chingizi*» was written in 1425, under the control and with the direct participation of Mirza Ulugh Bek [14]. Firstly, speaking about the structure of the work it should be noted that the author of manuscript did not divide his book into certain chapters or parts. Akhmedov B.A. in his first research of the source, based on the fact, that there were described Four Uluses, for purpose, divided it into four chapters. However, later he concluded that it would be more accurate to divide work into the introduction and seven chapters.

In the introduction of «*Ulus-i arba-yi Chingizi*» were described short stories of Adam, pre-Islamic Prophets (Shis, Kaynan, Makhilail), Prophet Nuh and his children.

The first chapter is devoted to the history of Turk Khan, son Yafasa, and his descendants, who ruled in Turkestan, the Tatar-Mongol and Turkic tribes.

The second chapter contains information about the legendary pro-mother of Turko-Mongol peoples Alankuve and her descendants.

The third chapter is devoted to the history of Genghis Khan.

The fourth chapter describes the history of the descendants of Genghis Khan, who ruled in Great Ulus (Ulugh Yurt; Ulus of Ugedei Ka'an) [15].

The fifth chapter is devoted to the thirty-nine khans who ruled in the Dasht-i Kipchak, who are descendants of the eldest son of Genghis Khan – Jochi Khan (Ulus of Jochi Khan).

In the sixth chapter is described the history Ilkhanids reign (Ulus of Hulagu Khan) [16].

The seventh chapter is dedicated to the history of the rulers of the Chagataids (Ulus of Chaghatay Khan) [17].

«*Ulus-i arba-yi Chingizi*» as a Historical Source

The first chapter of «*Ulus-i arba-yi Chingizi*» consists of data on the composition of Turkic tribes, their territories and the role of the described tribes, who inhabited Central Asia. This information is required for the development of questions of ethnogenesis and studying the history of the formation of the Turkic people. For example, the names of the Turkic tribes, which were not found in the historical works of other authors, were given in this manuscript. The information about the leading role of some tribes in the political and social life of Mawarannahr and Turkestan is also valuable.

The historical work of Mirza Ulugh Bek contains ethnographic information: a practice of gifts presentation ceremony to top-ranking person, the manners and language, the existence of some pre-Islamic beliefs, economic activity, life, etc. The information

about the nine levels of Genghis Khan's white banners, the Kurultai ceremony, and a reception ceremony, the structure of the Turkic troops and the structure of Ulus may be considered as the most important information from the «*Ulus-i arba-yi Chingizi*». The valuable factual material of the source can help researchers in covering issues of ethnogenesis and the formation of the Turkic people of Central Asia.

It is important to note that the unique information about the names of tribes or different terms were been given in this manuscript. For example, the *tuman* has two meanings: the first - 18 thousand of something means one *tuman*, it is a Mongolian *tuman*, and in the Turkic language, it is called «*sa*». The second –if fifty of something is called a *tuman*, in the Turkic language it is called «*garlabay*» [18]. There is interesting information from the source about the division of tribes and troops into seven parts. The first part is been called *buldzhungar* or *karaul*, the second part – *burungar* or *manglay*, the third part – *unkol* or *ungars*, the fourth part – *dzhavangar*, the fifth part – *gul*, the sixth part – *anragul*, the seventh part – *bustangar*. Their function, purpose and how they are called in Mongolian, Arabic, and Turkic languages are described in the «*Ulus-i arba-yi Chingizi*».

The manuscript contains reliable information about the structure of the left and the right wings of nomadic troops. For example, in the chapter of «Abulchi Khan, the son of Turk Khan, the son of Japhet», Mirza Ulugh Bek described the division of Ulus into the right and the left wings. People of right wing Abulchi Khan called Ungar, and people of left wing – Djavangar. Moreover, according to his orders, right-wing people do not dare to appear in the area where left-wing people are located and left wing people – on the right side [18, f. 15a]. In the time of Oguz Khan, all tribes and troops were gathered together and divided into seven parts [18, f. 196.]. In the first chapter the ancestors' names of the Ottoman Sultans dynasty's founder, Osman Khan (Osman I), were listed. According to this ancestry, he is a direct descendant of Oguz Khan in the fifteenth generation [18, f. 256.]. Mirza Ulugh Bek revealed the political position of some tribes in Uluses and provided the facts about the intensification of dissolution of the once unified and strong tribal confederation.

The study of the second chapter of «*Ulus-i arba-yi Chingizi*» shows that there in describing the history of the legendary Alankuve, Mirza Ulugh Bek used a source that is different from the one that Rashid ad-Din used in his historical work. A story about the history of the birth of Alankuve's sons in «*Ulus-i arba-yi Chingizi*» is different from the presentation of these events in «*Jami at-Tawarikh*». In the description of Mirza Ulugh Bek, this story had written in detail. It should be mentioned that many facts given, by Mirza Ulugh Bek in his work, are absent in Rashid ad-Din's book. For example, the date of birth of Alankuve's sons.

The study of the third chapter of Mirza Ulugh Bek's work shows that it contains information which is not found in other known sources. For example, the description of circumstances of Genghis Khan's death and his last will were given in a different version than in «*Jami at-Tawarikh*». In «*Ulus-i arba-yi Chingizi*» the reasons, why Tanguts were cruelly killed and the survivors were turned into slaves, were explained. This historical book contains interesting information about the burial place of Genghis Khan, which you cannot find in other sources [19].

The fourth, fifth, sixth and seventh chapters of this source are particularly valuable fortheresearchof the history of Central Asian people, as these chapters are devoted to the four rulers of the Empire of Genghis Khan: Ulus of Ugedei Ka'an, Ulus of Jochi Khan, Ulus of Hulagu Khan and Ulus of Chaghatay Khan.

The fourth chapter, which is devoted to the Great Ulus, contains the unique information about the Middle East Campaign of the Mongols and the participation in it the troops of the Golden Horde, the Ulus Jochi's interrelations with Kaans of Great Ulus. «*Ulus-i arba-yi Chingizi*» contains interesting information that after the death of Jochi Khan, many regions ceased to obey Genghizids. When Ugedei Ka'an came to the throne of Great Yurt, he sent a large army to Batu Khan to return the lands. After fierce fighting,

the rebellious region was reconquered. With the help of his uncle Ugedei Ka'an, Batu Khan reestablished himself on the throne of Dasht-i Kipchak.

The fifth chapter of this manuscript has particular value for study the history of the Golden Horde because there are listed the names of the 39 khans who ruled in the Jochi Ulus. The important and valuable information regarding the spread of Islam in the Dasht-i Kipchakis given in the fifth chapter. In the part about the reign of Uzbek Khan important information for the understanding of the complex ethnopolitical processes in the Dasht-i Kipchak in the 14th- 15th centuries is provided.

It is well known, that in 1320 Uzbek Khan converted to Islam and took the Muslim name of Muhammad, and became known as Sultan Muhammad Uzbek Khan and Islam became the official religion of Jochi Ulus. According to the facts from «*Ulus-i arba-yi Chingizi*» the process of the spread of Islam in Dasht-i Kipchak was began in the days of reign of Batu Khan and Berke Khan.

In the manuscript «*Ulus-i arba-yi Chingizi*», it was said that according to the direction of Zangi Ata from Turkestan Sayyid Ata went to Dasht-i Kipchak. As results of his activities, the nomads converted to Islam and «the most people of Ulus, located in those regions, were honored to convert Islam». Then Sultan Mohammed Uzbek Khan arrived in Mawarannahr and those, who disobeyed His Holiness Sayyid Ata and remained in Dasht-i Kipchak, were called Qalmaq, and those, who came in Mawarannahr with Uzbek Khan, became known as the Uzbeks. After a while, the Turks, who lived in Mawarannahr, «due to their proximity to them,» joined Uzbek Ulus [20]. This excerpt of text from manuscript confirms the version of the origin of the ethnonym *Uzbek* from Uzbek Khan's name, about which many historians have discussed for a long time [21].

Список использованной литературы

1 Soltaniyeh – the new capital of the Hulaguids state was located between Zanjan and Qazvin. Building of this city started during the reign of Ilhan Argun (1284-1291) and it was continued at the beginning of the reign Oljeitu (1304-1316). From the 14th century, the importance of Soltaniyeh increased, because it became a point of intersection of five caravan routes.

2 Стори Ч.А. Персидская литература. Био-библиографический обзор. В трех частях. Перевод с английского, переработал и дополнил Ю.Э. Брегель. – М.: Наука, 1972. – Ч. II. – С. 777-779.

3 The Shajratul-Atrak, or Genealogical tree of the Turks and Tatars. Translated and abridged by Col. Miles. London, 1838, p. VIII.

4 Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения. – М.: Изд-во Восточной литературы, 1963. – Т. I. – С. 106.

5 Mirza Ulugh Bek. *Ulus-i arba-yi Chingizi*. The manuscript of the British Library, Add. 26 190 (hereafter: *Ulus-i arba-yi Chingizi*), f. 121a.

6 *Ulus-i arba-yi Chingizi*, f. 182a/

7 Extraite d'une lettre de M. Ch. Schefer a M. Defrémery. In: *Journal Asiatique*. Quatrieme Serie. Tome XVII. – Paris, 1851, p. 591.

8 Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1941. – Т. II. – 308 с.

9 Улугбек, Мирзо. Турт улус тарихи. – Тошкент: Чулпон, 1994. – 352 б.

10 Тулибаева Ж.М. «Улус-и arba-yi Чингизи» как источник по изучению истории Золотой Орды // Золотоордынская цивилизация. Сборник статей. Выпуск 4. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. – С. 79-100.

11 Khodja Gıyas ad-Din Muhammad b. Khodja Humam ad-Din Muhammad b. Khodja Djalal ad-Din b. Khodja Byrkhan ad-Din Muhammad Khusayni Shirazi Heravi. He died in 942/1535-36.

12 The historical work was written between 904/1498-99 - 905/1499-1500 years.

13 The historical work was written between 928/1521-22 and 930/1523-24 years. Final version of work was written in 935/1529.

14 Ахмедов Б.А. Улугбек и его исторический труд «Тарих-и арба' улус» // Из истории науки эпохи Улугбека. – Ташкент: Фан, 1979. – С. 30.

15 Тулибаева Ж.М. «Улус-и арба-йи Чингизи» как источник по изучению истории Улуса Угедей-каана // ҚР Ұлттық Ғылым академиясының Хабаршысы. – 2013. – № 1. – С. 65-74.

16 Тулибаева Ж.М. Первые Чингизиды на троне Ирана в описании Мирзы Улугбека // ҚР Ұлттық Ғылым академиясының Баяндамалары. – 2013. – № 3. – С. 84-96.

17 Тулибаева Ж.М. Упоминание о правлении Чагатай-хана: Извлечение из «Улус-и арба-йи Чингизи» // ҚР Ұлттық Ғылым академиясының Хабаршысы. – 2014. – № 5. – С. 216-222.

18 *Ulus-i arba-yi Chingizi*, f. 1116, f. 15a, f. 196, f. 256.

19 Тулибаева Ж.М. Мирза Улугбек о походе против тангутов и о последних днях жизни Чингиз-хана // ҚР Ұлттық Ғылым академиясының Хабаршысы. – 2013. – № 6. – С. 110-117.

20 *Ulus-i arba-yi Chingizi*, f. 122a.

21 Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. – Москва: Наука, 1965. – С.11-17.

References

1 Soltaniyeh – the new capital of the Hulaguids state was located between Zanjani and Qazvin. Building of this city started during the reign of Ilhan Argun (1284-1291) and it was continued at the beginning of the reign Oljeitu (1304-1316). From the 14th century, the importance of Soltaniyeh increased, because it became a point of intersection of five caravan routes.

2 Stori Ch. A. *Persidskaya literatura*. Bio-bibliograficheskiy obzor. Perevod s angliyskogo, pererabotal i dopolnil Yu. E. Bregel. Part 2. – Moscow, 1972. – P. 777-779.

3 *The Shajratul-Atrak, or Genealogical tree of the Turks and Tatars*. Translated and abridged by Col. Miles. – London, 1838. – P.VIII.

4 Bartold V.V. *Turkestan v epokhu mongol'skogo nashestviya*. – Vol. I. – Moscow, 1963. – P. 106.

5 Mirza Ulugh Bek. *Ulus-i arba-yi Chingizi*. The manuscript of the British Library, Add. 26 190 (hereafter: *Ulus-i arba-yi Chingizi*), f. 121a.

6 *Ulus-i arba-yi Chingizi*, f. 182a/

7 Extrait d'une lettre de M.Ch. Schefer a M. Defrémery. In: *Journal Asiatique*. Quatrieme Serie. Tome XVII. – Paris, 1851. – p. 591.

8 Tizengauzen V.G. *Sbornik materialov, otnosyashikhsya k istorii Zolotoy Ordyy*. – Vol. II. Izvlecheniya iz persidskikh sochineniy, sobrannye V.G. Tizengauzenom i obrabotannye A. A. Romaskevichem i S. L. Wolinym. – Moscow – Leningrad, 1941. – 308 s.

9 Ulughbek, Mirzo. *Turt ulus tarixi*. – Toshkent, 1994. – 352 s.

10 Tulibayeva Zh.M. «Ulus-i arba-yi Chingizi» kak istochnik po izucheniyyu istorii Zolotoy Ordyy // *Zolotoordynskaya civilizatsiya*. Issue 4. – Kazan, 2011. – P. 79-100.

11 Khodja Giyas ad-Din Muhammad b. Khodja Humam ad-Din Muhammad b. Khodja Djalal ad-Din b. Khodja Burkhan ad-Din Muhammad Khusayni Shirazi Heravi. He died in 942/1535-36.

12 The historical work was written between 904/1498-99 - 905/1499-1500 years.

13 The historical work was written between 928/1521-22 and 930/1523-24 years. Final version of work was written in 935/1529.

14 Akhmedov B.A. Ulugbek i ego istoricheskiy trud «Tarikh-i arba' ulus» // *Iz istorii nauki epokhi Ulugbeka*. – Tashkent, 1979. – P. 30.

15 Tulibayeva Zh.M. «Ulus-i arba-yi Chingizi» kak istochnik po izucheniyyu istorii Ulusa Ugedey kaana // *KR Ul'tyk Gylym Akademiyasynyn Khabarshysy*. – 2013. – № 1. – P. 65-74.

16 Tulibayeva Zh.M. Pervye Chingizidy na trone Irana v opisaniі Mirzy Ulugbeka // *KR Ul'tyik Gylym Akademiyasynyn Bayandamalary*. – 2013. – № 3. – P. 84-96.

17 Tulibayeva Zh.M. Upominanie o pravlenii Chagatay khana: Izvlechenie iz «Ulus-i arba-yi Chingizi» // *KR Ul'tyik Gylym Akademiyasynyn Khabarshysy*. – 2014. – № 5. – P. 216-222.

18 *Ulus-i arba-yi Chingizi*, f. 111 b, f. 15a, f. 196, f. 256.

19 Tulibayeva Zh.M. Mirza Ulugbek o pokhode protiv tangutov i o poslednikh dnyakh zhizni Chingiz khana // *KR Ul'tyik Gylym Akademiyasynyn Khabarshysy*. – 2013. – № 6. – P. 110-117.

20 *Ulus-i arba-yi Chingizi*, f. 122a.

21 Akhmedov B.A. *Gosudarstvo kochevykh uzbekov*. – Moscow, 1965. – P. 11-17.

Ж.М. Төлебаева¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

МЫРЗА ҰЛЫҚБЕКТИҢ «УЛУС-И АРБА-ЙИ ЧИНГИЗИ» ШЫҒАРМАСЫ ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕН ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ БАСТЫ ДЕРЕК КӨЗІ

Түйін

Мақалада Мырза Ұлықбектің (1394-1449) «Улус-и арба-йи Чингизи» («Шыңғыс әулетінің төрт ұлысы») тарихи шығармасы арнайы зерттеледі. Бұл еңбек 1425 жылы парсы тілінде жазылып, Шыңғысхан ұрпақтарының тарихына байланысты аса маңызды деректермен қамтылған. «Улус-и арба-йи Чингизи» шығармасы Шыңғыс ханның төрт ұрпағына арналған: Угедей хан ұлысы, Жошы хан ұлысы, Хулагу хан ұлысы, Шағатай хан ұлысы. Мырза Ұлықбектің шығармасында сол ұлыстар туралы құнды мағлұматтар берілген.

Түйін сөздер: Қазақстан, Орталық Азия тарихы, Мырза Ұлықбек, «Улус-и арба-йи Чингизи», парсы тіліндегі деректер, Шыңғысхан әулетінің мемлекеті.

Ж.М. Тулибаева¹

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

«УЛУС-И АРБА-ЙИ ЧИНГИЗИ» МИРЗЫ УЛУГБЕКА КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА И ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ СРЕДНИХ ВЕКОВ

Резюме

В статье рассматривается исторический труд Мирзы Улугбека (1394-1449) «Улус-и арба-йи Чингизи» («Четыре государства Чингизидов»). Сочинение, написанное на персидском языке в 1425 г., содержит важные сведения по различным аспектам истории Чингизидов: Угедей каана, Джучи хана, Хулагу хана, Чагатай хана.

Ключевые слова: история Казахстана, Центральной Азии, Мирза Улугбек, «Улус-и арба-йи Чингизи», персоязычные источники, государства Чингизидов.

С.К. Игибаев¹

¹ВКГУ им. С. Аманжолова
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

КАЗАХИ И НАРОДЫ СИБИРИ В СОЧИНЕНИИ И.Е. ФИШЕРА «СИБИРСКАЯ ИСТОРИЯ»

Аннотация

В данной статье, на основе труда И.С. Фишера, С.К. Игибаев рассматривает в источниковедческом аспекте вопросы истории Сибирского ханства, взаимоотношения народов, живших в северо-восточной части Азии в XVII в., военные столкновения казахов и джунгар в период правления Есим хана и Эрдэни-Батур хунтайджи, полководческий талант Жангир султана, а также религиозные верования народов Западной Сибири.

Ключевые слова: Керей, ногай, Тайбуга, Казачья Орда, Кучум, Алтын хан, кыргыз, Искер.

Иоган Ебергард Фишер (10 января 1697–13 сентября 1771 гг.), российский историк, археолог немецкого происхождения, академик Петербургской академии наук, член исторического Геттингского собрания. В 1739 году был командирован императорской Академией в Сибирь для проведения исследования. Вернулся в Петербург через 9 лет. Профессор древностей и истории написал на немецком языке сочинение «Сибирская история». В нем автор подробно рассматривает открытие Сибири и ее завоевание российским оружием [1]. «Сибирская история» И.Е. Фишера содержит сведения о кара-китаях, моголах, бурятах, уйгурах, татарах, а также о казахских племенах и т.д.

По его мнению керей в период правления Унк-хана, а его настоящее имя было Тогрул, не придерживались христианской веры: «Ункъ есть китайское Уангъ, что значит князя первого класса; и сие наименование означает только честь, которую приобрел себе сей князь в награждение за одержанными над восставшими против китайцев татарами. Между тем сему не можно никак поверить, чтобы Унк-хан был духовною главою над христианами; ибо образ его жития ничем не отличался от других татар, и во всех его поступках не можно приметить ни малейшего следа христианской веры» [1, кн.1, с. 44].

И.Е. Фишер, на основе изучения летописей, произведения Абулгазы хана и других источников, рассматривает историю Сибири с XIII века до ее завоевания русским государством. На этой земле, по данным исследователя, жили кыпчаки, ногаи, татары, казахи, башкиры и другие народы. Автор дает следующие сведения о ногаях: «О ногаях не имеем порядочной истории. По арабским и греческим писателям монгольский полководец, именем Ногай послан был от хана Кипчакского в конце 13 того века с войском в лежащие выше Черного моря земли, чтобъ покорить их Кипчакскому государству. Сей завоевав все земли, от Дона даже до Дуная, отложился после от государя своего хана Кипчакского и основал собственное государство, которое хотя с сыном его Джикою пропало, но имя названных по нем ногайцев велось после его ещё несколько сот лет, и весьма вероятно, что сей народ распространился от Волги до Яика, а от туда до Иртыша. Ибо в уезде города Уфы находится поныне, так называемая *ногайская дорога*, а у Иртыша есть страна, называемая ногайская степь. Они во времена уже россиян, будучи выгнаны калмаками из степей около Иртыша, Тобола и Яика, назад отступили. Некоторые из них находятся ещё в уезде города Астрахани; протчие пристали к кубанским и крымским татарам, с которыми ныне один народ составляют» [1, кн.1, с. 90-91].

Ногайские татары, – пишет И. Е. Фишер, – владели тогда степью при реке Яик, «и управляемы были мурзами Урусом и Газием, которые жили между собою в несогласии. Они в 1709 [1601] году отделились друг от друга, и Урусова сторона для будущего своего пребывания выбрала себе земли между реками Исетом и Миясом» [1, кн.2, с.241]. Это беспокоило тюменцев и туринцев, а татары, живущие в этих местах, «видя некоторую надежду к восстановлению погибшей вольности, опять ободрились, особливо как разнёсся слух, что Кучумовцы дети соединяются с ними. Но радость их была на сей раз тщетна; ибо намерение не произведено было в действо, и Кучумовы дети сами пришли между собою в несогласие.

§ 6. *Алей* старший сын Кучума-хана родился от матери простой породы. Напротив того *Канаева* мать была княжеского рода из Бухарии, для того его больше любили, как то действительно премногие из народа пристали к Каная» [1, кн.2, с.241-243].

И.Е. Фишер утверждает, что мать Каная была выходцем не из Бухарии, а из Саурана [Шаврана]: «Она была из города Шаврана, лежащего на северном берегу реки Сирта (Сырдарии – *И.С.*). Для сей причины [как повествуют Сибирские летописи] жители сего города поручали Каноя правительству над собою; но он не принял их предложения, опасаясь чтоб не изведать равного с своим отцом жребия: «Его, – говорил он, – шавринские жители так же избрав владельцем над собою, призвали к себе из земли калмаков: но едва он туда пришёл, как лишили они его жизни коварным образом».

Из сего видно, что имя Бухария берётся в весьма пространным, или, лучше сказать, не в собственном смысле. Выше ... сообщены три разные известия, куда Кучум-хан после побега своего из Калмакской земли обратился: в первом объявляется, в Казачью орду; в другом, к ногайцам; в третьем, к Манхатам: но ни в котором не упоминается о Бухарии. Да и что бы делать Кучум-хану у бухарцев? Праотец его Шибани получил в наследство степи от *Уральских гор* вдоль *Яика до Сирта*, и потомки его жили в наследном своём уделе до времени Кучумовых. В прочем бухарские ханы прежде Кучума и после его довольно известны из Татарской истории, но в оной они при случае бухарских известий ни о Кучуме, ниже о его детях ничего не упоминается. Так же никогда не слышано, чтоб Бухария за Сирт простиралась. И так Шавран не бухарский, но Туркестанский город или ...город каракалпаков, которых Абулгазы-ханъ называет Манкатами, и которому в истории его одноземцев больше верю, нежели Сибирским повестям козаков, которые услышав однажды нечто о Бухарии, после по незнанию всё, что там с нею ни граничит, смешали под одним именем» [1, кн.2, с.242-243].

И.Е. Фишер нашёл в Сибирских летописях три известия о татарских князьях, владевших этим регионом до «Российского завоевания» [1, кн.1, с.90]. В первом известии говорится, что «за много лет прежде жил татарский князь или хан, именем *Онъ* ногайской породы у реки Ишима, которому подвластны были не токмо (не только – *И.С.*) у Иртыша, Тобола и Туры живущие татары, но и многие соседственные вогуличи и остяки». Против его возстал простой человек, именем *Чинги* и счастье ему столько послужило, что он победив своего государя, взял его в плен, удавил, и сам сел на его месте. По прошествии нескольких лет явился сын умершвлённого князя Она, именем *Тайбуга*, которого Чинги, приняв милостиво, поручил ему войско против живущих у реки Оби остяков, которых он усмирив, наложил на их дань. По возвращении его с победою и добычею, хан дозволил ему выбрать себе место, и жить там по своей воле. Тайбуга избрав себе жилище у реки Туры, где стоит ныне город Тюмень, построил там город, который в честь Чингия назван Чингидином. [Примеч. Татары в Тюмени старую крепость, также и самый город Тюмень называют Чинги или Чинги-Тура]. Там жил спокойно до глубокой старости а по смерти своей оставил татарские владения своим детям. О Чингие, или о потомках его более не упоминается.

Другое известие. § 79. В другом известии весьма кратко предлагается, что в *Кизил-Туре* (т.е. красном городе) на устье реки Ишима, владел хан Онсом: по нем следовал Иртышак, по имени которого названа великая река Иртыш: на него *Тюменский хан*, именем *Чингис* наступив войною, победил его. По нем владел у Ишима некто, именем *Саргачик*, от которого некоторые ещё ишимские татары прозвались саргачиками. В примечании §79 написано: Есть ещё деревня у Иртыша, шесть вёрст вниз от Тебендинского острогу, под именем Саргач-аул, и живущие в тамошних местах татары в ясных книгах города Тары называются саргачкая волость.

§ 80. В третьем известии объявляется, что князь теперь так называемой *Казачей орды*, именем *Тайбуга*, сын хана *Мамика*, у великого монгольского хана Чингиса выпросил себе во владенье места у Иртыша, Ишима, Туры и Тобола, которых получив, оставил их в наследство своим потомкам. Третьему известию дано пояснение следующее: Оно сочинено в 1670 году тобольским воеводою Годуновым. В те времена из Сибири часто ходили татарские и бухарские караваны через калмацкие и монгольские степи в Китай и через них Годунов получил многие тогда еще новые и неизвестные известия о китайском государстве и о прежнем состоянии Сибири» [1, кн.1, с.90-93].

И.Е. Фишер поясняет, что великий монгольский Чингиз-хан не был простым человеком, который восстав против государя своего, лишил его жизни и престола. Это противоречит истине, что он «был простой породы, однако многие были сего мнения, не токмо [не только] в отдалённых землях, но и между войском его простой народ тоже думал. Что сей же самый Чингис во время своего злополучия поруча себя в покровительство *Унк-хану*, служил ему; а после при перемене своего щастия победив его на главном сражении лишил престола; то сие столь известно, что не требует никаких дальших доказательств» [1, кн.1, с. 93-94].

Фишер, ссылаясь на Сибирские летописи, сообщает, что после смерти Тайбуги наследником сибирского престола стал его сын *Ходжа* и он «оставил по себе наследником сына своего *Мара*. Мар... имел в супружестве сестру Казанского хана Упака [Примеч. В Сибирских летописях без разбору каждому даётся ханское достоинство. Упака не числится между казанскими царями. Он может быть был начальником только некоего поколения. По правилам Татарского правления такие начальники суть главнейшие члены государства, и каждый владеет в своём поколении почти полновластно. Однако они обязаны помогать в военные времена хану с своим войском]. Но от того сделался он несчастливый; ибо Упака наступя на зятя своего Мара войною, пленил его и с сыновьями его *Обдером* и *Ебалаком*, и занял сам в Сибири помянутую столицу Чингидин».

§ 83. От сего несчастливого поколения остались две младые отрасли, *Махмет* сын Обдера, и Ебалаков сын *Ангиш*. [Они] во время Упакова нашествия как малолетние дети скрыты и от некоторых верных татар содержаны и воспитаны были. Махмет пришед в возраст, нашёл средство и собрал силу, с которою разбил казанца, лишил его жизни, город Чингидин разорил, и на восточном берегу реки Иртыша выбрал себе жилище на высоком пригорке [это и есть Сибирь, бывшая столица татарских ханов в Сибири. Но она у татар не Сибирью называлась, но *Искером*].

§ 84. По смерти Махмета вступил во владение двоюродный его брат *Ангиш*. По нем принял правление Махметов сын *Касим*, после которого остались два сына, *Еоигер* и *Бегбулат*. В то время пришед в Сибирь *Кучум*, сын Муртазин, породы славного Шибана-хана, из Казачьей орды, убил обоих княжеских братьев, и покорил себе всю землю. Один только *Сейдяк* Бегбулатов сын спасшись, убежал в Бухарию. Другие думают, что Кучум призван от чинов, а Сейдяк родился по смерти отца своего в Бухарии, где принят и содержан был от Сеида, в честь которого он назывался Сейдяком. [Примеч. Сеидь на арабском языке значит благородный: все Магометово потомство, и все граждане в Мекке называются сеидами).

§ 85. Сколь далеко власть хана Кучума в Сибири простиралась, не по всем местам точно показать можно. Татары около Иртыша и Тобола без всякого сомнения его подданные. О татарах в степи Барабинской не сумненно сказать можно. Но подвластны ли были Кучуму татары у рек Туры и Исета сомнительно по тому, что по объявлению Сибирской летописи власть его простиралась только до устья реки Туры, и татары около Тарханского острогу были последние, которые платили дань хану; а в Тюмени во время завоевания россиянами Сибири владел независимый от Кучума князь. Это объявление некоторым образом тем подтверждается, что при нападении Ермака татары у Туринска и Тюмени сами собою без ведома Кучумова войну с ним имели. ...О осяках и вогуличах должно говорить с различием: живущие ближе к татарам конечно служили Кучуму; а другие, особливо вогуличи в Верхотурском, Пелымском и Березовском уезде ...дальнего расстояния ему подвластны не были» [1, кн.1, с.94-96].

По мнению И.Е. Фишера идолопоклонникам Сибири давно была известна исламская вера. Ревнители мусульманской веры распространяли ее еще до Кучума, применяя даже силу. Поэтому, рассуждал И.Е. Фишер, сибирские вельможи, сторонники этого вероисповедания, возможно, добровольно избирали Кучума государем: «86. Кучум утвердил первый махOMETанскую веру в Сибири. Хотя правда прежде его ревнители о сей вере приходили уже туда, твердо уповав склонить их идолопоклонников к принятию их закона тем скорее, понеже они одним с ними языком говорили; однако большая их часть за исповедание своей веры вкусила смерть. Но вероятно, что их труды при обращении не вовсе бесплодны были; ибо, если то правда, что сибирские чины добровольно избирали себе государем Кучума, о котором заподлинно знали, что он *махOMETанин*, то из сего следует, что они должны были уже в себе ощущать склонность к сей вере» [1, кн.1, с.96].

Кучум при утверждении магометанской веры, встретив сопротивление язычников, просил у отца Муртазы помощи. Он поддержал его, отправив к Кучуму старшего своего сына Ахмет-Гирея, духовенство. «87. едва Кучум утвердился на престоле, как начал уже обращать в свою веру. Но что обыкновенно бывает при всяком принуждении в веру, тоже самое и здесь случилось, что подданные отрицались принять его закон. Понеже Кучум видел себя не в состоянии исполнить намерение свое силою, то просил у отца своего Муртазы помощи, который немедленно послал к нему старшего своего сына Ахмета-Гирея, а с ним одного Агуна (т.е. настоятеля духовенства) и множество муллов (т.е. священников) и *Абыссов*, (т.е. школьных учителей по вероисповеданию); а чтоб дело обращения тем с большим успехом производилось, то присоединил довольно число военной силы. Тогда сделалось, что настоящие добровольно обречься, силою к тому принуждены, а упорно отрицающиеся на смерть осуждены были» [1, кн.1, с.97].

Народы, живущие отдельно от центра Сибирского ханства и говорящие на других языках, мало имели представления об исламской вере: «§ 88. Однако хан не успел произвесть в действие насилий своих по всей своей области; ибо самые отдаленные народы, по вступлении туда россиян, держались еще прежнего своего идолопоклонства. Между ими были татары аяли на устье реки Тары, татары в Лебауцких юртах между Тобольским и Демьянским и живущие в уезде города Туринска, татары у реки Ниццы, которые еще в 1639 году пребывали в идолопоклонстве, и жители степи Барабинской» [1.-97].

И.Е. Фишер отмечает, что в сибирских городах «Тобольске, Тюмени, Туринске, Таре и Томске находится много бухарских фамилий. Некоторые думают, что они пришли туда с Кучумом; однако Кучум был не бухар, но степной казах между реками Яиком и Сиртом» [1, кн.1, с.98].

Во второй книге «Сибирской истории...» И.Е. Фишер излагает военные действия и переговоры российского правительства с наследниками хана Кучума и их союзниками, с ногайцами, калмыками и т.д.

Кучум хан, потерпев поражение от Тарского воеводы князя Ивана Мосальского, ушел с немногими служителями «к калмакам, живущим у Нор-Зайсана. Сыновья его, которых было не мало, препровождая на постоянное и беглое житие в степях и в верхних местах рек Ишима, Иртыша и Тобола, чинили набеги свои до Яика, и в уезд города Уфы. ...Татара [татары] и прочие сибирские народы почитали их за законных наследников той земли, и если бы хотя однажды российскому оружию приключилось неблагополучие, то без сомнения многие бы на их сторону преклонились, и трудно бы было рассеять их сообщество» [1, кн.2, с. 240].

В Сибирской истории приводятся имена сыновей Кучум хана: Алей, Ишим, Канай, Азим, Кубей-Мурат, Канчупара, Девлет-Гирей.

И.Е. Фишер сообщает, что некоторые принцы из рода Кучума были задержаны и отправлены в Москву: «В 7108 [1600] году четыре сына Кучум-хана, Алей, Канай, Азим и Кубей-Мурат пребывали у озера Чебаркула, имея при себе 250 человек беглых татар и башкирцов. Уже повелено было отправить против их из Тобольска и Тюмени некоторое число казаков, как пришли от них в Тобольск послы, которые именем князей поддавались Российской державе. Вскоре потом прислали они и младшего брата Кубей-Мурата в помянутый город, дабы видеть, как поступлено будет с ним, и на каких договорах принять их в подданство намерены. Но он послан в Москву, и другой Кучумов сын Ишим, который в Уфе предал себя в царское покровительство, принужден был скоро потом следовать туда же» [1, кн.2, с. 240-241].

Российская администрация хотела, чтобы оставшиеся сыновья Кучума и внуки сами пришли в Тюмень и приняли российское подданство. Представители Уфы «действительно нашли обоих князей Каная и Азима в редком лесу между реками Абугою и Ишимом со 150 человеками. На предложение депутатов князья ответствовали только..., что когда посланные в Москву их братья назад возвратятся, тогда они обстоятельнее объявят свое мнение. Но...братья их назад не бывали, то скоро после того князья объявили себя явными неприятелями России, и готовились к возможному решению к войне, причем ногайцы и калмаки чинили им всякое вспоможение» [1, кн.2, с. 241].

Алей в 1601 году, после смерти своего отца стал «называться ханом» и пробыл в этом достоинстве до своей смерти [1, кн.2, с.243].

И. Фишер отрицает связь Кучум хана с Бухарией.

Сын Кучума Ишим, рожденный от другой жены Кучума, «по смерти брата своего Алея принял на себя ханский титул. В 7124 [1616] году жил он между калмаками около Семи Палат» [1, кн.2, с. 278]. В 1618 году российское войско под предводительством А.В. Воронцова, имевшего дворянский чин стряпчего, разбило ополчение Ишима и калмыков в степи между Иртышом и Тоболом.

И.Е. Фишер описал приход к китайскому престолу маньчжурской династии: § 31 ...«Манжурь вступили оставленный бунтовщиками столичный город *Пекин*, а хан их следовал за главным войском с остальными своими силами; но не дошед до Пекина умер. Таким образом сын его Ши-дзу, имея шесть лет от рождения своего, в 1644 году возведен был на Китайский престол, и ему или наипаче его правлению дано было имя Ши-дчи. Он основал Манжурское владетельное поколение, которое до ныне еще владеет в Китае, под именем Тан-тзинг» [1, кн.2, с.337].

В § 32 И.Е. Фишер сообщает о беспокойствах монголов, кыргызов и сибирских народов в связи с переменой в Китае: «Тогда как Тьен-тзонг подступил с войском под Пекин, то разнесся о сем слух сперва между монголами и киргизами, откуда далее распространяясь, прошел к татарам Кузнецкого и Красноярского уездов. Повсюду разглашали страшные вести; сказывали, что Манжурский хан намерен по взятии Китая покорить себе монгалов: *Алтын хан* в великом страхе находится, чтоб не потерять вольности своей; он оставя степи свои, начал уже действительно перебираться к киргизам (имеется в виду енисейских кыргызов – *И.С.*), так же Российским границам предстоит не меньшая опасность» [1, кн.2, с.337-338].

В работе И.Е. Фишера приводятся сведения о настулении джунгар в XVII веке на российские крепости и города. Потомки Кучума также нападали на российские деревни, занимаясь разбоями. Так, в 1632 году принц Аблай, Ишимов сын, Кучумов внук, имея 30 человек, вступив в Тюменский уезд, разорил лежащую близ устья реки Исети татарскую деревню Алибай, и большую часть жителей с женами и с детьми увел с собою в неволю [1, кн.4, с. 420]. Аблай, продолжая грабеж, в 1635 году у реки Исети увел двадцать четыре семьи из татар, а затем у реки Ниццы зажег слободы верхнюю Ницинскую и Чубарову. Но в следующем, 1636 году он присоединился к калмыкам, остановившимся у вершины реки Уфы, на десять дней пути от города того же названия. Уфимский воевода Никита Вельяминов, имея 600 человек воинов, состоящих из россиян и башкирцев, приказал напасть на калмыков. Они были разбиты. Аблай попался в плен, доставлен в Уфу, а после сослан в Москву, где умер в заключении [1, кн.4, с.421].

Другой кучумовский принц Девлет-Кирей, по утверждению И.Е. Фишера, причинил россиянам больше вреда. Девлет-Кирей, учитывая соотношение сил, хотел принять российское подданство. В 1637 году послал он посольство в Тару с предложением «о совершенном покорении себя державе Его царского величества, объявляя при том, что для сего дела отправлен также посол в Москву через Уфу. Тарские воеводы не смели решить столь важного дела, но послали в Тобольск, требуя на то наказа. Тобольский воевода по получении сего известия велел объявить послу, что если князь его твердо намерен покориться, то был бы сам в Тобольске с находящимися при нем переметчиками: в противном случае от Девлет-Кирея впредь не будут принимать послов» [1, кн.4, с.422]. Российские чиновники грубо обращались с послом. Эти поступки, по мнению И.Е. Фишера, «нарочито жестоки, которые конечно с здорово политикой не весьма сходились» [1, кн.4, с.423]. Девлет-Кирей в 1640 г., осадив Тарханский острог, лежащий на восточной стороне реки Тобола, недалеко от устья реки Тары, вместе с калмыками, но когда услышал, что из Тюмени идет помощь, он поспешно ушел, ограбив соседние деревни.

Кроме Девлет-Кирея нападали на российские деревни, волости и другие кучумовские князья: Абугай, сын Ишима, Кучук, сын Аблая, умершего в Москве. В 1659 году Абугай, Кучук при поддержке калмыцких тайшей Лузана, сына Урлука и Эшкева напали на Барабинскую степь и разорили пять волостей, «и уведены больше 700 душ обоего пола со всем их имением» [1, кн.4, с.428]. Барабинцы, не дожидаясь подкрепления, при помощи небольшого числа казаков из Тары, напали «на калмыков, поселившихся при озере Чане» и в первом же бою «пятьдесят калмаков порубили, а прочих с женами и детьми увели в неволю» [1, кн.4, с. 429-430].

Батур тайша устанавливает с Россией мирные отношения, принуждает калмыцких и кучумовских князей вернуть российских военнопленных и запрещает вторжение в российские пределы: «§ 27. ...Калмаки и кучумовские принцы в 1650 году увели из Барабы больше 700 человек в неволю. В следующем году некоторые из них ...освобождены, по представительству сыновьев умершего *Контаиши Багатира*. Они к главным Лоузану и Эшкеву также и к Кучумовским принцам отправили послов, повелевая объявить им с сильными угрозами, чтобы они освободили всех барабинских пленников, и отпустили их назад в их жилища.

Но не должно думать, чтоб толь строгое требование Контаишских принцев учинено было в угождение россиянам. Никак, они имели собственную свою пользу; ибо как отец их в несколько лет пред тем взял дань с барабинцев, то не хотели они терпеть, чтоб число мнимых их подданных сократилось, и доходы их от того уменьшились» [1, кн.4, с.431-432].

И.Е. Фишер показал, что в период образования и укрепления Джунгарского государства Каракула и его сын Батур проводят миролюбивую политику с Россией, обеспечивая безопасность своего ханства: «Тайша Каракулай из колена

Дзунгарского [Зенгорского] был первый, который стараясь о самодержавстве, чрез покорение некоторых соседственных князей положил к тому твердое основание. Сын его и наследник Багатирь тайша в 1635 году привел сие важное дело в совершенство, и с того времени приказал называть себя Контаишею, т.е. великим *Тайшею*, или великим Князем. Сначала жил он мирно с россиянами и чрез разные услуги старался снискать себе их дружбу, дабы не довольно еще утвержденной своей власти не опровергнуть; чего ради Зенгула тайшу, который чинил против барабинцев неприятельские действия, не токмо (не только – *И.С.*) выгнал из соседства своего, но и собственному своему наместнику по сю сторону Алтайских гор Куле тайше (Примеч. Он стоял в степи между Обью и Иртышом на 14 почти дней езды от Тары), который без ведома Государя своего учиня нападение на уезд города Тары, увел с собою несколько татарских семей, запретил делать такие наглости. И как в 1628 году несколько татарских переметчиков из уезда города Тары, особливо барабинцы пристали к его подданным, то приказал он искать их, и сто семей из них, так же тысячу лошадей отослать в Тару, а в награждение за сию услугу выговорил он себе, чтоб россияне не наступали на его и на его улусы войною, и от других неприятельских действий воздерживались бы» [1, кн.4, с.434], а также «Контаиша добровольно обещался и впредь всех беглецов из Российского государства в своих улусах искать и выдавать: так же повсягодно дозволенную из озера *Ямышева* соль возить на приходящие из Тобольска суда на своих верблюдах; и наконец россиянам помогать на войнах. Это предложение правительством Тобольским с охотою принято, которое в 1636 году отправило еще сына боярского Томилу Петрова послом, и ему велено было взаимно обнадежить Контаишу, что в нужном случае равномерно будут ему помогать против его неприятелей: но при том требовано еще, чтоб Контаиша подданным своим не велел жить в принадлежащих к российским землям волостях, и вывел бы их на прежние их жилища, иначе не можно никоим образом воспрепятствовать, чтоб между обеими сторонами не происходили ссоры и несогласия; так же чтоб Контаиша удерживал и прочих тайшей от причинения всяких обид. На все Контаиша охотно склоняясь, обещался угождать россиянам во всем, что непротивно справедливости, но при том и дал знать, что за услуги свои требует лучших подарков, нежели какие поныне из Тобольска присланы были» [1, кн.4, с.435].

Российское государство согласилось: «Барабинцы кроме даваемой России дани, принуждены были ежегодно по несколько платить и калмакам» [1, кн.4, с.442].

Российский посол, казак Григорий Ильин, отправленный с письмом джунгарскому хану в 1643 году, не застал хунтайджи в его Улусе-Урге. «Он тогда был в походе против киргизских кайсаков» [1, кн.4, с.442].

И.Е. Фишер одним из первых сообщает о победе казахского Жангир султана над превосходящими силами джунгарского хунтайджи. «§ 13. О вышеобъявленном калмакском походе против киргизских кайсаков, которых называют и *казачьею ордою*, а иногда *туркестанцами*, надлежит ведать, что Контаиша Багатирь (Батур – *И.С.*) еще в 1635 году вступил в войну с Ишимом ханом Туркестанским [Примеч. Сей Ишим хан есть самый тот, у которого Абул-Газы во время бедствия своего искал себе убежище]. Сын его Янгир Султан повелевал тогда киргиз-кайсацким войском и по несчастью попался калмыкам в руки пленником. Но незнаю каким случаем освободясь, не преставал беспокоивать калмаков частыми своими набегами. Багатирь контаиша, желая освободиться вдруг от сего тягостного неприятеля, в означенном 1643 году при помощи друзей своих собрал войско из пятьдесят тысяч человек состоящее, и с самого начала овладел двумя провинциями или народами, Алать киргизским, которых до десяти тысяч человек считалось. Янгир султан в скорости не мог собрать больше шести сот человек, но знал употреблять их с выгодною; ибо одной половине из них приказал окопаться шанцами в узком проходе между горами, а с другою скрылся за гору, пока калмаки пришед обступят шанцы в

узком проходе. И как он думал, так и сделалось: Контаиша наступил на шанцы, из которых храбро оборонялись; а между тем Янгир султан напал на неприятеля с тылу, и винтовками своими произвел между ими такое поражение, что с неприятельской стороны до *десяти тысяч* человек на месте пало. В то же время другой татарский князь Ялантуш (Жалантос, казах – *И.С.*) пришел на помощь Янгир султану с двадцатью тысячами человек. Сие побудило Контаишу отступить назад; однако удержал пленников, взятых им в сию войну, и увел их с собою в свои земли.

§ 14. В сию войну Контаише помогали два таиша из орды Хошотской, а именно Учурту и Аблай, которых отец Гузи хан жил прежде сего в земле Коконорской [Синее озеро]. По выходе их оттуда, Учурту поняль (взял – *И.С.*) в супружество Контаишину дочь, и поселился около озера Зайсанского, а Аблай жил по сю сторону реки Иртыша, где ныне еще видны остатки построенного им каменного монастыря под именем Аблай Кита, т.е. Аблаев монастырь. Контаиша охотно желал привлечь на свою сторону другого таишу Кунделена, и просил его, чтоб он пошел с ними обще против киргизских кайсаков; но Кунделен таиша отказав ему в том, предъявил, что с Янгиром султаном живет в дружбе, который назвался его сыном.

Контаиша хотел мстить за то Кунделену: и понеже он следующею весною намерялся еще идти против Янгир султана, то скоро по возвращении своем из первого похода послал гонца к тестю своему таише Урлуку с письмом, в котором просил, чтобы Урлук в то время, как он, Контаиша, нападет на Янгир султана, наступил на таишу Кунделена. А как гонец на дороге должен был проезжать мимо жилищ Кунделена таиши, то перехватили его с письмом, и так намерение открылось и отвращено» [1, кн.4, с.443-446].

По данным Ильина Контаиша стоял около новопостроенного своего города Кубик Зара, а при отъезде Ильина улус находился у реки Имиля [Или]. В конце 1643 года вместе с Ильиным отправились от Контаиши два посла – Долги Чанбаев и Ургудай, которые привезли с собою грамоту от своего государя к царю Михаилу Федоровичу. В Тобольске грамота была переведена с татарского языка на русский. Калмыцкие послы не были отправлены в Москву.

Эрдэни-Батур-Хунтайджи (1635-1654) был недоволен, что его послы не были допущены к российскому правителю. В конце 1643 года прибыл в ставку Батура из Тобольска посол Владимир Кляпиков. Хунтайджи (по И.Е. Фишеру - Контаиша) принял его «нарочито неласково, и не исполнил по тому, чего он именем своих начальников требовал. Напротив чего возобновил прежние свои жалобы и неотступно требовал, чтоб содержащиеся в плену в Томске и Кузнецке киргизы (енисейские, красноярские, абаканские кыргызы – *И.С.*) и керзагалы освобождены были, а в противном случае угрожал войною» [1, кн.4, с.449].

И.Е. Фишер сообщает о нападении кыргызов на российские крепости: «на города Кузнецк и Красноярск паки (снова – *И.С.*) напали киргизы, и со крестьянами в их жилищах и татарскими волостями по прежнему поступали; при чем город Красноярск наиболее пострадал» [1, кн.4, с.476].

В свою очередь, кыргызы, потеряв веру в Алтын хана монгольского, в защите от своих врагов, «избрали дружбу Контаиши, и Бехтеней: один из князей их, поехав к нему в 1636 году с некоторыми еще другими знатными киргизами, предался в его защиту, и привел в совершенство условия, по которым они впредь за калмакских подданных почитаемы быть хотели» [1, кн.4, с.478].

Сведения о Сибирском ханстве И.Е. Фишера получили подтверждения в трудах Н.М. Карамзина (1766-1826). «Сибирь, – утверждал Карамзин, – платила нам дань: около 1563 года князь ея, Шибанский Царевич Едигер, убил там нашего данщика; за что государь оставил в Москве посла Сибирского, но скоро освободил его из уважения и ходатайству Исмаила, ногайского владетеля, и в 1569 году торжественным договором с новым Сибирским царем Кучумом утвердил сию

землю в подданстве России. Иоанн взял Кучума под свою руку, в оберегание, с условием, чтобы он давал ему ежегодно тысячу соболей, а Посланнику Государеву, который приедет за данью, тысячу белок. Боярский сын Третьяк, Чабуков (в 1571 году) ответ в Сибирь жалованную Иоаннову грамоту, украшенную златою печатью [2, с.78].

А.И. Левшин (1797-1879) солидарен с мнением И.Е. Фишера: Кучум, последний хан сибирский, был казах. «Завладев Искером силою оружия, и убиением царствовавших в нем князей Ядигяра и Бекболата, он необходимо должен был иметь около себя и войско, составленное из прежних соотечественников его, без всякого сомнения, сражались с казаками» [3, с.156]. А.И. Левшин, предполагал, что возможно часть казахских ханов и султанов, возможно, происходила от Шейбани: «Абулгазы Багадур доказывает, что Кучум Сибирский был потомок Шейбани, внука Чингисова, но Кучум, как известно, был султан Киргиз-Казачий, следовательно, не мудрено, что и прочие ханы и султаны Киргиз-Казачьих орд происходят от Шейбани» [3, с.163].

В.В. Кирьянов высказал мнение, что по мере ослабления Золотой Орды внутренними смутами, из нее выделилось несколько самостоятельных царств: Казанское, Астраханское, Крымское. «Часть Киргиз-Кайсацкой орды осела в Сибири на реке Оби, по соседству с Югрией» [4, с.13].

Таким образом, в сочинении И.Е. Фишера «Сибирская история» или «История Сибири» имеются весьма ценные материалы по истории казахов и народов Сибири XVI-XVIII веков. Сведения о Сибирском ханстве И.Е. Фишера находят подтверждения в трудах Н.М. Карамзина. А.И. Левшин, солидаризуясь с мнением И.Е. Фишера, утверждал, что хан Кучум был выходцем из Казахской Орды.

Список использованной литературы

- 1 Фишер И.Е. Сибирская история. – Санкт-Петербург, 1774. – 631 с.
- 2 Карамзин Н.М. История государства Российского. Переиздание. – М.: Книга, 1989. – кн.3. – 365 с.
- 3 Левшин А.И. Описание Киргиз-Казачьих, или Киргиз-Кайсацких, орд и степей. Переиздание. – Алматы, «Санат», 1996. – 656 с.
- 4 Кирьянов В.В. Очерки по истории переселенческого движения в Сибирь (в связи с историей заселения Сибири). – Москва, 1902.

References

- 1 Fisher I.E. Sibirskaya istoriya. – Sankt-Peterburg, 1774. – 631 s.
- 2 Karamzin N.M. Istoriya gosudarstva Rossiyskogo. Pereizdanie. – M., 1989. – kn.3. – 365 s.
- 3 Levshin A.I. Opisanie Kirgiz-Kazach'yih, ili Kirgiz-Kaisatskih, ord i stepey. Pereizdanie. – Almaty: «Sanat», 1996. – 656 s.
- 4 Kir'yanov V.V. Ocherki po istorii pereselencheskogo dvizheniya v Sibir' (v svyazi s istoriei zaseleniya Sibiri). – Moskva, 1902.

С.К. Игібаев¹

¹С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті
Оскемен қ, Қазақстан

И.Е. ФИШЕРДІҢ «СИБИРСКАЯ ИСТОРИЯ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАР ЖӘНЕ СІБІР ХАЛЫҚТАРЫ

Түйін

Мақалада И.Е. Фишердің шығармасының негізінде, автор қазақтар және Сібір хандығы тарихының мәселелерін, XVII ғасырда Азияның солтүстік-шығысын мекендеген халықтардың қарым-қатынасын, Есім хан мен Әрдіні-Батур қонтайшының кезінде қазақ пен жоңғар арасында орын алған әскери

кақтығыстарды, Жәңгір солтанның дарынды қолбасшылығын және Батыс Сібір халықтарының діни сенімдерін деректану негізінде қарастырды.

Түйін сөздер: Керей, ноғай, Тайбуға, Қазақ ордасы, Көшім, Алтын хан, қырғыз, Искер.

S.K. Igibayev¹

¹ S. Amanzholov East Kazakhstan State University
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

THE KAZAKHS AND PEOPLES OF SIBERIA IN THE WRITINGS OF I.E. FISCHER 'THE HISTORY OF SIBERIA'

Summary

In this article, based on I.S.Fischer's work, the author, S.K. Igibayev considers the issues of the history of Siberian Khanate, the relationships of peoples, who lived in the north-eastern part of Asia in the seventeenth century, the Kazakhs and Jungars military activities during the reign of Yessim Khan and Erdeni Batur Khong Tayiji, the leadership talent of Zhangir Sultan and religious beliefs of the peoples of Western Siberia.

Keywords: Kerey, Nogai, Taibuga, Cossack Horde, Kuchum, Altyn Khan, Kyrgyz, Isker.

УДК 94(574)17

Л.К. Жусупова¹,
Е.К. Жусупов¹

¹Павлодарский Государственный университет им. С. Торайгырова,
г. Павлодар, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ РУКОПИСНОГО ФОНДА МАШХУР ЖУСИПА КОПЕЕВА

Аннотация

Публикация письменных устных восточных сочинений, а также трудов мыслителей прошлого является одной из самых основных проблем в истории Казахстана. До настоящего времени изучение этнической, политической, социально-экономической истории и культурного наследия казахов велось в основном в одностороннем порядке, без привлечения исторического наследия коренного населения. Статья посвящена такой важной, актуальной и злободневной теме как история казахов глазами востоковедов конца XIX в. Рукописи М.Ж. Копеева, написанные в конце XIX-XX веков средневековой арабской графикой содержат богатый, во многих отношениях уникальный материал не только по истории Казахстана, но и другим отраслям науки. Этот исторический памятник был создан и собран в сложной политической обстановке, когда на смену царской колониальной системе пришел репрессивный режим Советской власти.

Несмотря на все трудности, М.Ж. Копеев за короткий период (1870-1920 гг.) собрал немыслимо огромный материал по истории Казахстана и великолепно научно обосновал все свои взгляды о степной устной историографической традиции. В работе исследованы некоторые неизвестные рукописи Машхур Жусипа, впервые поднимаются неизученные вопросы истории и культуры казахов, в частности, генеалогия казахов.

Ключевые слова: рукописи, М.Ж. Копеев, исследования, источники, история, Казахстан.

Самой важной работой Машхур Жусипа Копеева по истории Казахстана является «Қазақ түбі» (Корни казахов). Существуют несколько вариантов этой

работы. В каждом варианте история Казахстана описывается по-разному. Хотя встречаются тексты, схожие с работами Абулгази и В.В. Радлова, но спорные исторические события описываются по-разному. При этом имеется общая закономерность: каждая рукопись начинается с заглавия «Қазақ түбі». Если проанализировать, то получается, что 70-80 процентов рукописей из фольклора и являются литературными и историческими сочинениями автора. Собранные Машхур Жусипом Копеевым фольклорные образцы включают в себя предания о названиях местностей («Где находится Ой тундик беленде» [1]), о жизни святых («Святой шейх Бурхи», «Святой дед Талмас» [1]), об исторических личностях («Асан Кайгы» [1]), о пророках («Соломон и муравей», «Пророк Ной и старуха» [2]) и т.д. Большинство этих преданий еще не увидело свет. Шакарим хотя и написал историю своего народа в форме шежира, т.е. родословной, но в большинстве суждений опирался на источники и исследования европейских и российских исследователей, был приверженцем западной ориентации.

К. Халид также писал историю через родословную, использовал в своих трудах как восточные (в большинстве), так и западные исследования, но все больше опирался на письменные источниковосточных стран. Теперь мы остановимся на некоторых из них. Так, в предании «Пророк Ной и старуха», говорится о том, что и пророки, как и простые люди, могут ошибаться. Притчи о Ное и Всемирном потопе широко используются в сюжетах автора. Известно, что они взяты из Библии и Корана. Мифы о Всемирном потопе появились до библейских времен. О нем говорится в мифах Шумера, Вавилона, Индии, Китая. Во всех вариантах говорится, что эта катастрофа была наказанием человечеству за его грехи. Разница только в том, что в мифологии Древнего мира божеств много, а в Библии и Коране – одно. К тому же в этих книгах говорится, что создатель заранее предупредил Ноя о потопе. В легенде Копеева сказывается, что Ной строил свой ковчег 20 лет. Язычники смеялись над его затеей, и только одна старуха поверила ему. Она каждый день приносила ему катык, приготовленный из молока ее единственной коровы. Старуха уговорила пророка взять ее и корову в ковчег во время потопы. Когда начался потоп Ной в спешке забыл про старуху. Проходит 6 месяцев, пока земля не подсохла. Ной со своим семейством, животными и птицами выходит на сушу. И тут он видит старуху, которая поднесла ему катык. Оказывается, что хотя Ной забыл про старуху, бог за ее добрые дела поместил ее и корову в ковчег и спас от потопы. Машхур Жусип здесь проводит идею, что добрые дела всегда отблагодаряются. Художественная литература берет свое начало из мифов, сказаний и легенд о богах, пророках, святых и героях. Известно, что в течение определенного периода времени религиозная литература не оценивалась по достоинству, сегодня необходимо обратить на нее особое внимание.

Сказания Машхур Жусипа Копеева о Соломоне являются очень значительными для казахской истории. Копеев записывал исторические, ораторские образцы фольклора, эпосы, сказки, пословицы, поговорки, обрядовые и бытовые песни. Жанровый состав фольклорных единиц, собранных Копеевым разнообразен. Большинство из этих образцов имеют общие корни с собраниями В.В. Радловым в сборнике «Литературные образцы тюркских племен» (СПб., 1870) [3]. Для того, чтобы исследовать этот вопрос, необходимо точно знать, когда, где и с чьих уст записан данный фольклорный образец.

В.В. Радлов в своем сборнике точно не указывает эти моменты, а только указал, что ему помогли образованные люди. В.В. Радлов при исследовании придавал текстам некоторые изменения и т.д. Тем самым максимально приближив их к казахскому фольклору. Копеев же собирал в основном образцы, которые исполняются народным просторечным языком и они не подверглись изменениям, что очень важно для исследователей.

Наряду с этим в рукописи присутствует философская, медицинская и другие направления различных наук [4]. Если рассматривать рукописи, то каждый материал представляет собой единицу в общей схеме. Позже, несколько образцов единиц этой рукописи, объединенных в одну тему, были выпущены в Казани под названием

«Кому принадлежит Сарыарка?» в 1907 г. При изучении рукописей обнаружилось, что только к 1920-ым годам материал был собран Машхур Жусупом Копеевым в отдельные книги. В конце каждой написано содержание с обозначением страниц.

Учитывая, что каждая отдельная рукопись написана различными чернилами (красными, синими, черными), то можно предположить, что они раньше были отдельными единицами, и только позже объединены в книги. Машхур Жусуп Копеев был живым свидетелем событий 1870-1920 годов и поэтому описание этой эпохи можно принять за исторические сведения. Даже рукописи о Кенесары Касымове были написаны по воспоминаниям свидетелей, участвовавших в этом восстании или по рассказам потомков этих людей.

С 1872 по 1874 год Машхур Жусуп учился в Бухаре и овладел средневековым арабским, персидским, чагатайским языками и поэтому тексты рукописей написаны на разных языках.

По словам А.Б. Халидова в мире известно около 630000 рукописей [5]. Ученые-арабисты М. Божеев и М.Гумарова после изучения фондов ЦНБ РК и архивов Института литературы и искусства им. М. Ауэзова издали сборник списка рукописей с пояснениями, в котором отмечено общее количество – около 40000 рукописей в ЦНБ НАН РК и около 3000 папок в Институте литературы и искусства им. М. Ауэзова [6].

В постсоветское время большинство рукописей изучалось в основном такими учеными как: М.О. Ауэзов, М. Божеев [7], З. Сейитжанов, Д. Абилов, Ж. Шалгымбаева, С. Дауитов и др. Все изученные материалы были собраны с 1946 года академиком А.Х. Маргуланом [8] и Е. Бекмахановым [9].

Рукописи и книги, собранные в разное время за более чем вековую историю и представляют с собой историко-культурное и мемориальное значение. Все рукописи Машхура Жусупа Копеева хранятся в трех местах: ЦНБ НАН РК, личного семейного фонда Жусуповых, Института литературы и искусства им. М. Ауэзова [8].

1. Рукописи ЦНБ НАН РК. Этот фонд рукописных источников разнообразен по тематике. Хронологически – начиная с записи документа 1890 г. и кончая машинописной рукописью 1920 г. Естественно, в каталог не вошли рукописные документы и письма.

В каталоге в основном представлены многостраничные письменные первоисточники, неопубликованные материалы исторических событий, летописи прошлых лет. Рукописи и книги, собранные в фонде многовековую историю, не считая редких книг научной библиотеки, представляют собой историко-культурную и мемориальную ценность.

2. Рукописи личного семейного фонда Жусуповых. Этот фонд рукописных источников разнообразен по тематике. Хронологически – начиная с записи документа.

В каталоге, в основном, представлены многостраничные письменные первоисточники, неопубликованные материалы участников исторических событий, летописи прошлых лет.

ЦНБ НАН РК №1327 папка в списке 14 тетрадей отмечено. После 9-го остальных 10,11,12,13,14 тетрадей нет, или же они уже потеряны. Во многих рукописях хоть и велась опись, но не хватает страниц или опять же, их оттуда вырвали. В данное время по всем рукописям было издано 13 томов избранного и 7 томов сборника каталога рукописей.

Личные рукописи М.Ж. Копеева ЦНБ НАН РК: №1170(а), №1170(б), №1171, №1176, №1177, №1178, №1645 папки. Копии: №228, №334, №378, №657, №664, №829, №1173, №1174, №1327, №1623, №1661 папки. Рукописи Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова: №24, №131, №334, №479, №599, №879 папки.

Ш.24. Инв.31. рукопись в виде микрофильм хранятся в городе Ленинграде в Институте востоковедения. Еще один микрофильм имеется у татарского собирателя

ученого Н. Исанбета. В семейном архиве Жусуповых 9 папок личного рукопися Машхура Жусипа Копеева и копии Алькея Маргулана, Жолмурата Жусипулы, Мухамедфазыл Машхур Жусипулы, Омар Иманбаева. Общее количество рукописей 6500 страниц.

ЦНБ НАН РК (оригинал) Ш.1170(а). Инв.1170. Оригинал рукописи был сдан в 1934 г. родственником М.Ж. Копеева Жолмуратом Жусипулы. В рукописи почти все страницы испорчены и уже стали нечитаемыми. На некоторых страницах сверху наклеена бумага, и в связи с этим некоторые слова стали вовсе нечитаемыми. 16(24) по краям страниц есть примечания автора. 86,89 страницах кем-то синими чернилами было почеркано сверху текстов. 15(23), 16(24), 17(25), 18(26), 23(31). П.261.Б.512.

Объем рукописей: 23х19. В один ряд с черными чернилами, два-три ряда стихотворными строками. Написано с перемежкой черными и синими чернилами. Внизу темы почеркнуто синими, красными и черными чернильными карандашами. На краю страницы 498(254; 506) красной пастой есть пометка: «1903 ж. Сөйлеген». На оборотной стороне М.Ж. Копеевым дано содержание сочинений. В конце папки печать: «ЦНБ НАН КАЗССР». По рукописям была трижды сделана опись и поэтому идет тройная нумерация страниц с тремя различными чернилами (синими, красными и черными карандашами). Нумерация страниц – в правом верхнем углу. Внешний переплет сделан с сине-зеленоватым пестрым картоном и внутри тетрадинаклеено клеем. Бумага конторская. Графика: средневековая арабская (хадим), язык казахский [10].

ЦНБ НАН РК (оригинал). Ш.1171. Инв. №844, №847, №859.

Оригинал рукописи сдавался трижды в разное время: 1940 г., 30 ноября М. Кожановым, 1946 г., 1948 г. июль. Имя того, кто сдал, не отмечено. Снаружи папки написано «Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің тарих әдебиет, этнографиясынан жинағандары. Ел аузынан М.Ж. Көпеев жинаған (1920 жыл)». П.236. 522 б.

Объем рукописей: 23х19. У рукописи почти все страницы испорчены и уже стали нечитаемыми. На некоторых страницах сверху наклеена бумага и в связи с этим некоторые слова стали вовсе нечитаемыми. 156-й страницы нет. 552-я страница – по краям страниц есть пометка. Написано вперемежку черными и синими чернилами. Внизу темы почеркнуто синими, красными и черными чернильными карандашами. На 80 (59) странице дано содержание названия 9 текстов. На оборотной стороне М.Ж. Копеевым дано содержание сочинений. В конце папки печать: «ЦНБ КазССР». По рукописям была трижды сделана опись, и поэтому идет двойная нумерация страниц с тремя различными чернилами (синими, коричневыми и черными, пером). Нумерация страниц в правом верхнем углу. Бумага конторская. Графика: средневековая арабская (хадим), язык – казахский [11].

ЦНБ НАН РК (оригинал). Ш.1176. Инв.1176.2 папки. Тема: «Казахские исторические легенды, родословная и устная литература собранная Машхур Жусип Копеевым». 1920-1925 ж. П. 102. 204 б.

Объем папки: 33х23. Внутри тетради с объемами: №1 тетрадь: 29 х19,5; №2 тетрадь: 28,5 х20.

П папка. 1894 г., 1908-1909 гг. 7 сентябрь записано в Ташкенте М.Ж. Копеевым. П.123. Б.246. Ж.60.

Объем: №3 тетрадь: 30х22, внутри листы объемом: 26х18. №4 тетрадь: 30х22; внутри объемами: 28,5х19; 27х18. №5 тетрадь: 30,5х20,5. Внутри объемами: 19,2х14,5; 18х11. №6 тетрадь: 29х19,5; 14,5х20,3. №7 тетрадь: 32х25,4; 31,5х 25,3. №7 тетрадь 1,2 со стихотворными строками, написанными карандашом [12].

ЦНБ НАН РК (оригинал). Ш.1177. Инв.1177. 1920 г. «Жетісу өлкесінде» М.Ж. Копеев собрал находясь в Семиречье. 1946 г. В ЦНБ сдал Ж. Жусипулы. П.129. Б.258. Ж.58.

Объем листов: 21х35; 17х 28,5 [13].

ЦНБ НАН РК (оригинал) Ш.1178. Инв. 1178. 1905-1906 г. М.Ж. Копеев собрал эти материалы на территории Баянаулы и в 1915 году материалы были записаны самим М.Ж. Копеевым. Б.306. П.153. Ж.32.

Объем листов: 30х19. 1920 г. Был переписан А. Диваевым. В 1941 г. в ЦНБ НАН оригинал рукописи сдала Ф. Габитова [14].

Несмотря на все трудности, М.Ж. Копеев за короткий период (1870-1920 гг.) собрал огромный материал по истории Казахстана и великолепно научно обосновал все свои взгляды о степной устной исторической традиции. В работе исследованы некоторые неизвестные рукописи Машхур Жусипа, а также впервые поднимаются неизученные вопросы истории и культуры казахов, в частности генеалогия казахов.

Список использованной литературы

- 1 ЦНБ НАН РК. Папка -1177. – С.45., 25-26, 46-51; Папка - 874, папка - 1177, так же хранятся в семейном архиве.
- 2 Копеев М. Ж. Пророк Соломон и муравей // Азия. – 1992. – 5 июль. – № 3. Пророк Ной и старуха // Школа Казахстана. – 1994. – № 4-5. – С.79.
- 3 Жемчужины веков (Казахские фольклорные образцы в собрании В.В. Радлова). – Алматы.; Наука, 1994. – С. 40-67, 287-293, 408.
- 4 ЦНБ НАН РК. Папка - 1173
- 5 Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. – Москва: Наука, 1985. – 311 с.
- 6 Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы (ҚКҒС) / Редакциясын басқарған Ғабдуллин М. – Алматы: Ғылым, 1975. – Т.1. – 347 б.
- 7 Бөжеев М. Мәшһүр Жүсіп мұралары хақында // Жалын. – 1974. – N4. – 127 б.
- 8 Марғұлан Ә.Х. Мәшһүр-Жүсіп Көпеев // Қазақ әдебиеті. – 1940. – 5 қаңтар. – №2; Тілеке Ж. Шежіре: Ертіс-Баянауыл өңірі. – Павлодар: Дауа-Қазақстан, 1995. – 1 кітап. – 368 б.
- 9 Бекмаханов Е. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында (Оқу құралы). – Алматы: Санат, 1994. – 416 б.
- 10 Абусейтова М.Х. Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII вв.: история, политика, дипломатия. – Алматы: Дайк-Пресс, 1998. – 268 с.
- 11 ОҒКҚҚ. М.Ж. Көпеев қолжазбасы. – №1177-папка.
- 12 ОҒКҚҚ. М.Ж. Көпеев қолжазбасы. – №1176-папка.
- 13 ОҒКҚҚ. – № 1170 «а», «б» папка.
- 14 ОҒКҚҚ. М.Ж. Көпеев қолжазбасы. – №1171-папка.

References

- 1 CNB NAN RK. Papka-1177. – S.45, 25-26, 46-51, papka-874, papka-1177, takzhe hranyatsa v semeinom arkhive.
- 2 Kopeyev M.Zh. Prorok Solomon i muravei // Azia. – 1992. – № 3. – 5 iyul'; Prorok Noi i staruha // Shkola Kazakhstana. – 1994. – № 4-5. – S.79.
- 3 Zhemchuzhiny vekov (Kazakhskie folklornie obrazcy v sobranii V.V. Radlova). – Almaty; Nauka, 1994. – S. 40-67, 287-293, 408.
- 4 CNB NAN RK, papka – №1173
- 5 Khalidov A.B. Arabskie rukopisii arabskaya rukopisnaya tradiciya. – Moskva: Nauka, 1985. – 311 s.
- 6 Qazaq qolzhazbalarinin gylimi sipattamasi (KKGS) / Redakciasyn baskargan Gabdullin M. – Almaty: Gylim, 1975. – T.1. – 347 b.
- 7 Bozheyev M. Mashkhur Zhussip muralari khakinda // Zhalyn. – 1974. – N4. – 127b.
- 8 Margulan A.Kh. Mashkhur-Zhussip Kopeyev // Qazaq adebiyeti. – 1940. – 5 qantar. – №2; Tileke Zh. Shezhire: Ertis-Bayanaula oniri. – Pavlodar: Daua-Kazakhstan, 1995. – 1 kitap. – 368 v.
- 9 Bekmakhanov E. Qazaqstan XIX gasirdin 20-40 zhildarinda (Oku kurali). – Almaty: Sanat, 1994. – 416 b.
- 10 Abusseitova M.K. Kazakhstan i Centralnaya Aziya v XV-XVII vv.: istoriya, politika, diplomatika. – Almaty: Dajk-Press, 1998. – 268 c.
- 11 OGK. M.Zh. Kopeyev qolzhazbasy. – №1177 papka.
- 12 OGK. M.Zh. Kopeyev qolzhazbasy. – №1176 papka.
- 13 OGK. № 1170 «a», «b» papka.
- 14 OGK. M.Zh. Kopeyev qolzhazbasy. – №1171 papka.

Л.Қ.Жүсіпова¹

Е. Қ.Жүсіпов¹

¹С. Торайғыров ат. Павлодар мемлекеттік университеті
Павлодар қ., Қазақстан

МӘШХҰР ЖҮСІП КӨПЕЕВТІҢ ҚОЛЖАЗБА ҚОРЛАРЫН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін

Жазбаша және ауызша шығыс еңбектерінде, сондай-ақ қазақ ойшылдарының еңбектерін жариялау Қазақстан тарихының негізгі мәселелерінің бірі болып табылады. Әзірге, этникалық зерттеу, саяси, әлеуметтік және экономикалық тарихы мен қазақтардың мәдени мұра байырғы халықтың тарихи мұрасын қатысуынсыз, негізінен біржақты тәртіппен жүргізілді.

М.Ж. Көпеев ХІХ-ХХ ғасырдың соңында жазылған қолжазбалар ғана емес, сонымен қатар Қазақстан тарихынан басқа да ғылым салаларына қатысты орасан зор мәліметтерге бай бірегей деректер бар деп тұжырымдайды. Отарлық жүйе кезінде, Кеңес өкіметінің репрессиялық режимі тұсында оның мәдени мұраларын зерттеуге келгенде түрлі тосқауылдар қойылды.

Барлық қиындықтарға қарамастан, қысқа мерзім ішінде Ж. Көпеев (1870-1920 жж.) Қазақстан тарихымен далалық ауызша тарихнамалық дәстүрі бойынша барлық материалдардың мүмкін емес зор мөлшерін жинады. Кезінде белгісіз боп келген Мәшхұр Жүсіп қазақ халқы туралы, атап айтқанда, генеалогиясы туралы, орасан зор мәдени мұрасын хатқа түсіріп мол мұра қалдырды.

Түйін сөздер: М.Ж. Көпеев, қолжазба, қор, зерттеу, деректер, тарих, Қазақстан

L.K. Zhussupova¹,

E.K. Zhussupov¹

¹S.Toraighyrov Pavlodar State University
Pavlodar, Kazakhstan

PROBLEMS OF STUDYING THE MASHKHUR ZHUSSIP KOPEYEV'S MANUSCRIPT FUND

Summary

Publishing of written and spoken oriental works and also the works of the thinkers of the past is one of the main problems in the history of Kazakhstan. Until nowadays the study of ethnical, political, socio-economical history and cultural heritage of the Kazakhs was mostly carried out unilaterally without taking into consideration the historical heritage of indigenous population of Kazakhstan.

The present article is devoted to the important, vital and at the same time burning topic – the history of the Kazakhs in the eyes of the orientalists of the end of the 19th century. The manuscripts written in the late 19th-early 20th century by M. Zh. Kopeyev with the medieval Arabian graphic contain rich, in many respects, and unique material not only on the history of Kazakhstan but also on other sciences. This historical monument was created and collected in a difficult political situation when repressive regime of the Soviet authority came to replace Tsar colonial system.

Despite all the difficulties M. Zh. Kopeyev collected an inconceivably enormous material on the history of Kazakhstan for the short period of time (1870-1920) and brilliantly gave scientific reasons for his views on steppe spoken and historical-graphical traditions. Exploration of the earlier unknown manuscripts of Mashkhur Zhussip for the first time raises some unstudied issues of eventful history, chronology, genealogy and culture of the Kazakhs.

Keywords: manuscripts, M.Zh. Kopeyev, studies, sources, history, Kazakhstan.

А.Ш. Бимендиев¹¹Независимый исследователь, к.т.н.,
г. Алматы, Казахстан

ЕЩЕ РАЗ О ТЕРМИНЕ «ЖУЗ»

Аннотация

В статье анализируются сравнительно-исторические условия возникновения слова *жуз*, его возможная семантика и варианты произношения на разных языках и диалектах тюркской языковой семьи, а также дальнейший генезис в новое словообразование, такое как *журт* (сотни, род). По мнению автора, термин *жуз* (*йуз*) имел не только числительное значение, но и магическое, обозначавшее на особом «шаманском» языке понятие *кут*. Под влиянием разных обстоятельств *кут* в древнетюркских языках стал обозначаться как *суз* или *сус*, представлявшими собой диалектные произношения слова *жуз* и *жур*.

Ключевые слова: жуз, жур, журт, йуз, йурт, кам, кут, род, сто, суз, сус, хунно, йузбеги, Йуз-Орда

Общеизвестна трехчастная структура казахского народа – в давние времена три *жуза* составили один единый казахский народ. Сведения о жузовом делении казахов хорошо сохранились в казахских исторических преданиях и родословиях (*шежіре*) [1, с. 64-74]. В последующем данные о казахских жузах появились в русских источниках, где они именуются *ордами*. Так первые упоминания о Казахской Большой Орде (*Ұлы жуз*) исследователи обнаружили в документах Посольского приказа Русского государства за 1585 г. [2, с. 170; 3, с. 182; 4, с. 113] и 1616 г. [3, с. 267; 5, с. 243].

В книге «Обозрение Киргиз-кайсацкой степи» (1803 г.) поручик Я.П. Гавердовский высказывается о причинах разделения казахов на три орды. По его мнению, наследники Чингиз-хана на востоке Казахской степи носили титул великих ханов и верховных властителей всех орд, и народ их поэтому назывался Великою или Большою ордою; в окрестностях Урала были кочевья Меньшей орды, называвшиеся так поскольку «по сравнению с первой в рассуждении сил, сколько же и по зависимости в начальстве Золотой Орды»; «между оными двумя» кочевали казахи Средней орды [6, с. 46-49, 193-194, 386-387]. В.В. Вельяминов-Зернов, автор известной книги «Исследование о Касимовских царях и царевичах» (1863 г.) писал: «Ученые долго искали, и теперь еще ищут эпохи и причины разделения Киргиз-Кайсаков на Орды. Положительных известий об этом не сохранилось никаких» [7, с. 382-383]. По его мнению, это «загадочное деление» следует отнести к эпохе владычества казахских ханов над Ташкентом и Туркестаном, т.е. к XVII в. [7, с. 382-383].

В дальнейшем проблема происхождения казахской триальной жузовой системы волновала умы не одного поколения исследователей истории казахской государственности. До сих пор эта тема принадлежит к числу животрепещущих и не до конца раскрытых в отечественной историографии.

Интересна и показательна дискуссия советских историков Казахстана. Например, Ю.А. Зуев указывал на отсутствие научной доказательности у большинства опытов реконструкции ранней истории жузов и их семантики, основанной на отыскании более или менее созвучных фонетических параллелей слова *жуз* в исторических документах без привлечения контекста [8, с. 63]. По мнению В.П. Юдина, иной методики нет [9, с. 48] и нужно искать, прежде всего, не фонетические созвучия, а само слово *йүз/жуз* и вести поиск сдвигов его семантики

в сторону специфического казахского значения *жуз* [9, с. 38]. Исследователь вводит в научный обиход сведения об употреблении в источниках названия *Йуз-Орда*. Однако, правомерность такого прочтения (*йуз* вместо *боз*) была справедливо оспорена современными авторами [10, с. 136].

Такова вкратце небольшая история изучения вопроса. В настоящей статье мы попытаемся предложить свое видение скрытого значения слова *жуз*. По нашему мнению, есть основания полагать, что современный казахский термин *жуз* в средневековый период мог произноситься и читаться несколько иначе. На это предположение нас натолкнули несколько обстоятельств.

Известные татарские ученые Д.Г. Мухаметшин и Ф.С. Хакимзянов в своей книге «Эпиграфические памятники города Булгара» проанализировали около 150 эпиграфических памятников на Булгарском городище и пришли к заключению, что в языковом отношении их можно разделить на три группы: написанные на арабском языке, тюркском *р*-языке (*хир* – «девушка, дочь»; *тохур* – «девять») и тюркском *з*-языке (*кыз* – «девушка, дочь», *токуз* – «девять»). Причем, пишут авторы книги, *р*-язык, отраженный в этих каменных памятниках не тождественен разговорному языку волжских булгар, т.е. на этом языке народ уже не говорил. В свою очередь, рассмотрение текстов *р*-язычных надписей показывает, что они по некоторым фонетическим признакам не едины; например, формам *жети* – «семь», *болты* – «было», *зерати* – «его место погребения» в некоторых памятниках соответствуют *жечи*, *болчи*, *зерачи*, т.е. перед «и» звук «т» смягчается и переходит в «ч». Это свидетельствует, по словам авторов, об отражении в памятниках двух диалектов, свойственных уже языку древних болгар и, видимо, эти же племена участвовали в формировании народности волжских булгар. Авторы, совершенно справедливо, на наш взгляд, констатируют, то очевидное обстоятельство, что употребление звука *ж* в начале слова, характерное среднетатарскому диалекту (*жылан* – «змея» – *йылан*, *жиде* – «семь» – *йите*, *жыр* – «песня» – *йыр*), считается реликтом волжскобулгарского языка. Так называемые, «джокающие» тюркские языки, кроме отдаленного якутского (там этот звук перешел в «с»), сосредоточены в трех областях: в Поволжье, в степях Казахстана и в северных краях Кавказа. В контексте наших размышлений интересно слово *жур*, зафиксированное в этих памятниках. По мнению Д.Г. Мухаметшина и Ф.С. Хакимзянова, слово *жур* – означает числительное «сто». Его же древнее состояние в форме *дьур* зафиксировано в северокавказских надписях. Наиболее близким к булгарскому *жур* является чувашская форма *сер* («сто»), в то же время в татарском *йөз*, башкирском *юз*, казахском *жуз*. По мнению исследователей, здесь в конце слова имеет место фонетический переход «з» в «р», так называемый ротацизм [11, с. 60-65].

Предложенный татарскими исследователями пример ротацизма наталкивает нас на мысль о возможности поиска генетических истоков многозначительного казахского слова *жуз*. Вполне допустимо, что в условиях перемещений и массовых миграций населения в годы монгольского господства на территории современного Казахстана могли фиксироваться различные диалекты тюркского языка, в том числе приведенный пример произношения слова *жуз* как *жур*. Составители «Этимологического словаря тюркских языков» в статье под словом «*йу:рт*» отмечали неясность его генетических связей и приводили единственную сомнительную попытку его этимологизации возведением к глаголу *йур-у-* ‘ходить’, откуда *йуру-т* > *йурт* ‘хождение, кочевание’ [12, с. 255]. Учитывая с одной стороны предложенный нами пример фонетических переходов и с другой – значения слова *йурт* / *журт* как родина, земля с населением, родовое подразделение и т.д. [12, с. 255] можно предложить иную модель *жуз* = *жур-т*, в таком прочтении числительное с аффиксом *-т* означает множественное число *журт* *сотни*.

Таким образом, слово «*жуз*» – *сто* могло выражаться как «*жур*» в некоторых распространенных диалектах степи, и восходило к образованию слова «*журт*»,

которое, в свою очередь, получило автономную семантику как «род» или «племя» и, соответственно, получив свои линии развития семантики в виде *жуз* и *журт*, воспринимались как синонимы.

Обратимся к примерам всемирной истории, в частности к социальному устройству древнегерманских племен. Так согласно описаниям известного немецкого историка Ханса Дельбрюка (1848-1929 гг.), автора многотомной «Истории военного искусства в рамках политической истории», германцы, подобно галлам, не знавшие политического единства, распадались на племена, которые в свою очередь распадались на роды и сотни. «Эти объединения называются родами, – пишет Дельбрюк, – так как они были образованы не произвольно, а объединяли людей по естественному признаку кровной связи и единства происхождения... Роды назывались также сотнями, ибо в каждом из них насчитывалось около 100 семей или воинов. Впрочем, эта цифра на практике часто бывала больше, так как германцы употребляли слово «сто, сотня» в смысле вообще большого округленного числа. Цифровое, количественное наименование сохранялось наряду с патриархальным, так как фактическое родство между членами рода было очень далеким. Роды не могли возникнуть в результате того, что первоначально жившие по соседству семьи в течение столетий образовывали крупные роды. Скорее следует считать, что слишком разросшиеся роды должны были разделиться на несколько частей для того, чтобы прокормиться (в условиях Казахстана: скотом или вместиться в пастбища. – А.Б.) на том месте, где они жили (или напр.: кочевали. – А.Б.). Таким образом, определенный размер, определенная величина, определенное количество, равное приблизительно 100, являлись образующим элементом объединения наряду с происхождением. И то, и другое давало свое название этому союзу. Род и сотня тождественны» – заключает Дельбрюк [13, с. 20].

Члены рода, являвшиеся в то же время соседями по деревне, образовывали во время войны одну общую группу, одну орду. Орда, которая шла вместе на войну и которая вместе селилась, была одной и той же ордой. Поэтому из одного и того же слова образовались названия поселения, деревни и воинов бойцовой дружины.

«Во главе каждой общины, – продолжает Дельбрюк, – стоял избираемый чиновник, который носил название «альдерман» (старейшина) или «хунно», подобно тому, как община называлась либо «родом», либо «сотней»... В Германии слово «хунно» сохранялось в течение всех Средних веков в названиях «хунне», «хун», «хундт», обозначающих сельского старосту. Это слово существует ещё и поныне в Семиградье в своей современной форме «хон».

Альдерманы или хунны являются начальниками и руководителями общин во время мира и предводителями мужчин во время войны. Но они живут с народом и в народе...» [13, с. 22]. «... Тесная спайка германской сотни, находившейся под начальством своего хунно, обладала такой прочностью, которую не могла превзойти даже самая строгая дисциплина римского легиона» [13, с. 41].

Общественный строй германцев находит аналогии в реалиях современного ему гуннского кочевого общества с его похожей военно-демократической патриархальной организацией [14, с. 63-71]. Гунны, далекие предки народов, составивших основу постзолотоордынских, тюрко-монгольских государств, в т.ч. казахов, подчинили себе ряд германских и других племен, что позволило им создать и возглавить мощный союз племен. Они предприняли опустошительные походы во многие страны Европы. Наибольшего могущества гунны достигли при Атиле [15, с. 153-185]. Общеизвестно, что ушедшие из центральноазиатских степей в Западную Европу гуннские племена своей миграцией положили начало эпохе великих переселений народов. Общность эпохи, исторической судьбы, совместная деятельность не могли не наложить отпечаток одного общества на другое. Об этом может свидетельствовать и приведенный выше пример т.н. сотенной организации. Числительное сто, сотня, его производные словосочетания, довольно

активно участвовали в формировании абстрактной номенклатуры структурно-иерархической терминологии родоплеменной организации не только тюрко-монгольских, но и германских (швейцарских) объединений, союзов, народов, их общественно-политической и военно-административной терминологии. Если у германцев «род» и «сотня» действительно тождественны, причем вождь такого родоплеменного объединения является хунно, то похожие аналогии есть у гуннов или хуннов. Вполне вероятно терминология могла заимствоваться в обе стороны. Хунну, хунно – с одной стороны, это известные нам гунны, а с другой, основа слова *hundert* – «сто», что может означать тождественность следующей цепочки слов: хунно (хунни) – род – сто у германцев и соответственно, в центральноазиатском варианте: гунны (сюнну) – журт – жуз.

Для разбора значений слова *жуз/йуз* и его производных и тождественных, на наш взгляд, форм: *гунн*, *журт* (*jurt*), *йуз*, а также для выявления его истинного и скрытого значения, причин семантических сдвигов, здесь, по нашему мнению, необходимо обратиться к древнетюркским толкованиям, с учетом различных аспектов их применения и особенно, в мировоззренческом контексте тюрко-монгольской кочевой цивилизации.

Необходимо обратить внимание, что *жуз* при применении в смысле *журт* (*jurt*, *йу:рт*, *орда*), если верно наше предположение, подразумевает народ, население, страну, землю с населением и ставкой правителя и т.д. [12, с. 255; 16, с. 282], т.е. все население с женщинами, детьми, стариками, мужчинами и предводителем. В таком значении можно понять термин *орда* в приводимой В.В. Трепавловым цитате из источника: «он (Улуг-Мухаммед) пришел съ поля согнать з Большіа Орды отъ брата своего Кичи-Ахмета» [17, с. 8]. По словам историка, здесь можно видеть упоминание Орды как государства и как ставки [17, с. 8].

Приведенные примеры использования термина *жуз* или *хунно* как в тюрко-казахском, так и в германском обществе в качестве боевой единицы сотни показывают, что оно обозначало исключительно мужское войско.

Вместе с тем, в древнетюркском лексиконе термин *йуз* имел несколько значений. Например, в военном деле это *лезвие*, *острие* (*топора*). В обыденном значении – *сустав*, *лицо*, *чело* и *лоб*. Использовался этот термин и в шаманском лексиконе, но тут он предварительно претерпел фонетическое изменение, став *сус* на якутском яз., *чус* на тувинском яз., *чул* на хакасском яз. [12, с. 259-260]. Это отражает закономерности исторического развития этих языков.

Остановимся на последнем («шаманском») значении интересующего нас термина. По мнению исследователей тенгрианства термины *кут*, *сус*, *сур*, *чула*, *сульде*, *тын* и т.п. могут обозначать состояние шамана при камлании, достигаемого при помощи духа-помощника. Вместе с тем эти же термины используются для обозначения зародыша, двойника человека, жизненной силы человека, счастья, благодати и состояния души человека, а также духов или предков. Все это входит в круг т.н. *родовой сакральности* [18, с. 30; 19, с. 77-78]. При более внимательном рассмотрении обнаруживается, что, например, *кут* – это жизненное начало, свойственное не только людям, но и домашнему скоту, зверям, растениям. *Кут* послан местной природой. Ее образ олицетворяется и почитается в виде антропоморфных «хозяев» (*ээзи* / *иеси* – каз.) местности, гор, тайги и т.д. Как правило они принимают женский облик (подр. см.: [20, с. 145-160; 21, с. 275]).

Таким образом, фонетические параллели термина *жуз*, сохранившиеся в других тюркских языках в форме *сус* дают нам пищу для поиска его семантического значения. Иными словами, рассматриваемый термин мог, по всей видимости, отражать процесс взаимоотношения душ живых и ушедших из жизни. Например, когда Чингизиды обращались к духу Чингиз-хана, сыну «вечного Синего Неба», их великого предка. Для самого же Чингиз-хана, как известно, посредником между ним и Вечным Небом стал Кокочу Тэб-Тенгри, «самый небесный шаман, осветивший на великом курултае власть Темучжина над монголами и всем миром».

Для раскрытия смысла родовой сакральности, интересно вспомнить одно упоминание о барабане у ханьцев (барабан всегда являлся вместилищем сакральной субстанции предка): Ханьский полководец Ли Лин, воевавший против 30-ти тысячного войска шаньюя, приказал «при звуках барабана наступать, при звуках гонга стоять на месте». Однако отчаявшиеся ханьцы не слушали команд, на что Ли Лин сказал: ««Дух моих воинов несколько упал, почему они не встают, когда бьют в барабаны? Неужели в отряде есть женщины?»». Следует сказать, что вначале, когда отряд выступал в поход, жены разбойников, переселенные за границу из района Гуаньдун, последовали за отрядом как жены воинов, многие из них прятались в повозках; [Ли] Лин обыскал повозки, нашел их и отрубил всем головы» [22, с. 111-112]. Позже потерпевший поражение Ли Лин хотел приказывать бить в барабаны, чтобы поднять воинов к отступлению, их глухой звук предвещал поражение, но барабаны не звучали [22, с. 114].

На основании этого отрывка можно сказать следующее: барабан вместилище харизмы предков, он помогает роду (род = *жуз*, сотня как боевая единица, сто мужчин), поскольку этот род (*жуз*) представляет собой *сус*, *сур*, *кут* – душу, жизненную силу этого рода. Члены *жуза* = *суса* являются носителями духа предков, и именно предки ниспосылают свыше в помощь силу и божественное вспоможение, а также ангелов, пери и див для оказания им поддержки. Но помешать действию сакральности предка могут и женщины, как представительницы других родов и, соответственно, носители враждебной сакральности.

В военном понимании *жуз* является боевой единицей, членами которой могут быть исключительно мужчины этого рода. Подобные аналогии мы видели в обществе древних германцев. Дельбрюк указывал, что *хунни* в мирное время являются начальниками общины, а во время войны предводителями мужчин [13, с. 22].

Такое семантическое значение термина *жуз* можно видеть в источниках по истории Большой Орды: в 1477 г. «безбожный царь Ахмат Кишиахметович с всею Ордою поиде на Русь, и подошел близ Руси, и оставил у царицы старых, больных и малых». Под ордой в данном случае подразумевается ханская рать, а не ставка, где остались «царицы» с небоеспособными татарами [9, с. 8].

Жуз, являющийся боевой единицей и состоящей из мужской боеспособной части населения того или иного рода (*журта*), обладает своей собственной родовой сакральностью – *кут*, где последнее олицетворяет жизненную силу, души и духи предков. Приведем по этому поводу цитату из «Тайной истории монголов»: «Потом, когда ты сокрушил ненавистных врагов татар, этих убийц дедов и отцов наших, когда мы в справедливое возмездие за их злодеяние, поголовно истребили татарский народ, примеряя детей их к тележной оси» [23, § 214, с. 105]. И в другом месте дополняется: «Всех мечом до конца истребим, примеряя к тележной оси. Всех, кто выше, мечу предадим, остальных же, рабами навек мы по всем сторонам раздадим» [17, § 154, с. 123].

Данный фрагмент говорит нам о господствовавшем среди кочевников представлении, приравнивавшем народ к его мужской половине. Другими словами, уничтожая мужчин, умеющих держать оружие в руках, монголы тем самым уничтожают весь народ. Выжили дети, ростом ниже арбы (телеги), и прочие недееспособные (небоеспособные), которых обратили в рабство или «раздали по сторонам». Термин «стороны» является одним из значений слова «жуз / йуз» [12, с. 259].

Приведенные примеры из источников, увязывает между собой термин *жуз*, который присутствует и в шаманской и военной терминологии. Здесь, в шаманско-военной терминологии, возможно, и следует искать истоки его возникновения и дальнейшего генезиса в новые термины. Согласно приведенным Л.П. Потаповым сведениям, у тюркских народов в древности название шамана выражалось словом *кам*. «Наиболее раннее упоминание его в значении «шаман» относится к

середине V в. – пишет Потапов. – Оно обнаружено в сообщениях позднеантичного историка Приска, жившего некоторое время у гуннов при дворе Атиллы» [18, с. 125]. В ритуальные функции *кама* входили: лечебная магия, путешествие на небо, предсказания и прорицания (Жан-Поль Ру). Л.П. Потапов добавляет к профессиональным обязанностям *камов* = *шаманов* их участие (религиозно-магическими средствами) в военных делах и операциях древних тюрков [18, с. 130]. Роль шаманов в военном деле была важной и престижной. Отметим, что на основании свидетельств Приска Л.П. Потапов делает выводы о титулатуре гуннских шаманов = *камов*. Исследователь полагает, что слово «кам» входило в некоторые титулы гуннской правящей верхушки. Напр., один из них – *ata kam* (букв. «шаман-отец») – носил верховный шаман; второй титул – *ās kam* – означал «сподвижник», «соучастник» кагана по управлению государством. Третий титул с компонентом *кам* Ю. Немет отметил среди аварских (= тюркских, гуннских) слов – *qam sauči*. Он расшифровывал его как «шаман-посол», «шаман-посланник», указав, что слово *sauči* в значении «посол», «посланник» часто употреблялось в политической жизни тюрков [18, с. 126]. Насколько достоверна подобная трактовка документальных свидетельств? Приск Панийский, автор «Готской истории», единожды упоминает человека по имени Атакам из царского рода, который предал гуннского царя и бежал к римлянам. Римляне в соответствии с договором выдали его вместе с другими перебежчиками гуннам. Гунны не церемонясь распяли всех предателей «во фракийском укреплении Карее в наказание за бегство» [24, с. 245; 25, с. 21-22]. В другом эпизоде Приск упоминает гунна по имени Эскам (‘εσκᾰμ), на дочери которого хотел жениться Атила, «хотя он уже имел множество жен, но хотел еще взять и эту по скифскому обычаю» [24, с. 253]. По мнению Г.С. Дестуниса, «так как иностранные имена собственные, оканчивающиеся на *ам*, перешедшие в греческий язык, не склоняются, то мы и не знаем наверное, какого тут падежа, винительного или родительного, т.е. хотел ли Атила жениться на дочери своей Эскаме, или на дочери Эскама (какого-то)» [25, с. 45, прим. 55]. Все эти сведения позволили Л.П. Потапову говорить о том, что «уже нет сомнений в значении терминов со словом «кам», сообщенных Приском» [18, с. 126].

Если *камы* (шаманы) были в обществе европейских гуннов, то вполне вероятно они были и в обществе их предков – азиатских хуннов. К тому же у нас есть свидетельства китайских источников о существовании шаманов. Ханьский полководец Чунхэ-хоу захватил в плен лазутчиков варваров (хуннов), которые сказали: «Услышав, что должны прийти ханьские войска, сюнну велели шаманам на всех дорогах, по которым они могли следовать, а также в местах около воды закопать в землю овец и быков и просить духов ниспослать на ханьские войска погибель. Когда шаньюй посылает Сыну неба лошадей и шубы, он всегда велит шаманам молить духов ниспослать на него несчастья. Связывание лошадей делается с целью навлечь на войска противника гибель» [22, с. 120].

Продолжая наш поиск семантики термина *жуз* хотелось бы отметить следующее: если принять во внимание наличие *камов* = *шаманов* в обществе гуннов = хуннов и считать имя тестя или дочери Атиллы не именем, а титулом – *ас кам* – то можно найти ему аналогии в источниках с термином *йуз* = *жуз*.

В начале статьи мы обращали внимание на фонетические переходы казахского слова *жуз* в тюркских языках в древности и в средние века. Древняя форма *дьур* через болгарское *жур* и чувашское *сер* трансформировалось в татарское *йөз*, башкирское *юз*, казахское *жуз*. Последний вариант, закрепившись в речи казахов и их предков, прежде, по нашему предположению, дал жизнь новой форме мн. ч. *журт*, о чем писалось выше, а его другие варианты в форме *суз* – *сус* – *сур* вошли в лексику древних шаманов, обретая там свой смысл. Алтайский миссионер и протоиерей В.И. Вербицкий писал, что у алтайских народов есть несколько терминов для обозначения души. Напр., *сузы* – сила необходимая, чтобы быть

здоровым, долговечным, как человеку, так и скоту; *сюр* – то, что изгоняется из человека смертью [19, с. 77]. Л.П. Потапов суммировал мнения исследователей о вере алтайцев в двойника и его обозначениях [18, с. 57-63]. Названия *сур* и *сус* причисляемые к категории душ обозначают чаще всего «внешний облик», «изображение», «призрак», «образ», «душа-лицо».

Схожие значения мы видим у слова *йуз* – лицо, лик, облик, лицевая сторона, правая сторона, фасад-лоб, поверхность, сторона [12, с. 259]. В словаре Махмуда ал-Кашгари созвучное *йуз*-у слово *уз* имеет значения – сам; родственник; сердце, живот [26, с. 84], которые можно трактовать как человек и его двойник. Он же приводит стих, в котором упоминается «название трепещущей части тела, ее называют душой» – *уз кунуки* [26, с. 84].

В средневековых источниках содержится еще одно известное, но интересное для нас слово – *йузбеги* [5, с. 22, 29, 31, 84, 296]. Термин, обозначавший одного из низших военачальников, командовавшего сотней – бек-сотник, глава сотни. Однако как отметил В.П. Юдин, в источниках «встречается такое употребление термина «йузбеги», которое заставляет усомниться в том, что он всегда должен переводиться словами бек-сотник или синонимичными ему. Например, в тюркоязычном сочинении «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» встречаются такие выражения как «йузбеги гор Огуз (Окуз) Кушчи-йузбеги», или «Чакмак (Чикмак)-йузбеги». Значительность сана названных лиц, что вытекает из контекста, не позволяет принимать их за обычных сотников. По-видимому, истинное общественное, административное или военное положение этих лиц было иным и его еще предстоит выяснять» [9, с. 37]. Нас интересует загадочная фраза «йузбеги гор Огуз Кушчи-йузбеги» [5, с. 31], в другом источнике: «юзбеги Окуз-таги, по имени Кушчи» [5, с. 117]. Получается, что некий Кушчи имел должность *йузбеги Огузских гор* (об этих горах см.: [5, с. 501: прим. 154]). Но, вероятно, что кушчи не имя, а титул, обозначавший предводителя племени при ханской ставке, впоследствии ставший этнонимом (этнонимозаменитель по Ю.А. Зуеву) [8, с. 77]. Ю.А. Зуев приводит сведения источников, согласно которым прозвание *кушчи* было лакабом племени *кукильдаш* (молочный брат). Термин *кукильдаш* восходит к слову *кукиль* («сердце как вместилище чувств»). Это имя носил один из сыновей мифического Огуза, положивший начало одноименному племени. По Ю.А. Зуеву *кукили* (= *кукильдаш* = *кушчи*) вошли в число конгыратов [8, с. 77-78]. Племя кушчи еще в XIII в. получил себе Шибан, сын Джучи. Мухаммад Шайбани-хан, далекий потомок Шибана, потомственный владыка племени кушчи, очевидно помня их генеалогический миф об Огузе, назначил (или переназначил) их (или их часть кушчи-йузбеги) хранителями (йузбеги) гор Огуз-Таг. Как видно в этом отрывке исторические события перемешались с мифическими сюжетами.

Обратимся теперь к упоминанию горы (*таг*) в этом отрывке. Общеизвестно почитание гор в мировой истории, это древнее и распространенное явление. Оно было присуще религиозным воззрениям и древних тюрков и их наследников. У тюрко-монгольских народов Саяно-Алтая родовые горы (*таг*), где проводились ежегодные моления Небу, – верховному божеству, – носили особые названия, кроме собственных имен. У тубаларов – «тось-тау» (основная, изначальная гора), у челканцев и кумандинцев – «тось-таг» или «аргін-таг», у шорцев – «улуг-таг» [20, с. 150]. Тос (начало, основание), т.е. духи первоначальные, искони существовавшие [20, с. 151]. Такие горы (почитаемые, священные родовые горы), всегда находились на территории рода или племени его почитавшего. Яркой особенностью ритуала молений небу у качинцев, сагайцев и бельтиров было то, что возглавляли его не шаманы, а наиболее почтенные старики, умевшие обращаться к Небу с призыванием, чествованием божества кроплением, просьбами о кут и т.д. [22, с. 264]. Свою попытку объяснения семантики ритуала поклонения и моления небу на вершине невысокой горы мы предложили в нашей прежней работе «Символы власти казахских чингизидов. Трон – как феномен кочевой культуры» [27, с. 75-98].

Завершая рассмотрение этого сюжета, отметим следующее: в тексте источника с упоминанием *йүзбеги гор* использована по всей видимости шаманская терминология близкая по своей семантике к гуннскому *ās kam*. Последний термин мог переводиться как «сподвижник», «соучастник» кагана по управлению государством, но если его разбить на составные части, то по своему значению он может быть иным. В ряде тюркских языков слово *ac* (*au-*, *aš-*) обозначает «высота», «гора», «возвышенность», а другие значения «подниматься вверх», «восходить», «возноситься на небо» [28, с. 212-213]. Данные переводы слова *ac* указывают на непосредственные функции шамана – *аскама* (кама, возносящегося на небо). Схожие элементы мы отмечали в обряде интронизации Чингизидов, состоящем из двух этапов: сначала претендента поднимали на войлоке (вознесение к небу), затем возводили на каменную плиту – трон (интронизация) [27, с. 75-98]. Г. Вамбери считал гомогенными корни *as*, *tas*, а формы с начальным *t*- первичными, остальные вторичными [28, с. 213].

Таким образом, семантика слова «жуз» переключается, как по звучанию, так и по смыслу с шаманской терминологией тенгрианского мировоззрения, где главным божеством является Тенгри – Вечное Синее Небо. Одним из краеугольных понятий во взаимодействии человека и небесного божества является «душа» самого человека и образ предков. Из вышесказанного следует новое представление о жузе, т.к. его семантика явно неоднозначна и сопоставима со значениями слов «кут» (*сус*) у тюрко-монгольских народов Саяно-Алтая. Отсюда вытекает понятие оболочки, «внешнего облика» материнского начала, жизни рода. Жузы – это субстанция, понимаемая как качество, выходящее за пределы повседневного, носителями которой являлись мужчины, несущие в себе «душу», «кут» рода (племени), выступающие в образах их предков, на определенной родовой территории. Предводители – это члены рода, которые имели особые свойства, сакральную силу. Такая сила вселялась в шамана во время камлания.

Вся эта терминология могла существовать у тюркских народов вне зависимости от письменной или разговорной речи. Она сохранилась в особом языке шаманов. Л.П. Потапов, один из известных специалистов в этой отрасли, обращает внимание на наличие особой религиозно-культовой лексики у камов тюрко-монгольских народов Сибири [18, с. 50]. Я.И. Линденау, автор замечательных историко-этнографических описаний народов Сибири и участник Второй Камчатской экспедиции 1733-1743 гг., отмечал, что слова шамана во время камлания не понимают ни переводчики, ни его соплеменники, «так как шаманы, у какого бы народа они ни были, имеют свой особый язык во время камлания» [29, с. 39-40]. Дореволюционный этнограф С.Д. Майнагашев, в статье «Загробная жизнь по представлению турецких племен Минусинского края», написанной на основе полевых материалов, собранных во время летних поездок к минусинским тюркам в 1913 и 1914 гг., писал: «Вообще на языке шаманов многие предметы обозначаются необычными терминами» [30, с. 278]. У алтайцев такую лексику называли *тујук сѳс* – «скрытые (замкнутые) слова» [18, с. 50]. Слово в схожем значении содержится в словаре Махмуда ал-Кашгари: «**тујук киши** – удрученный, угнетенный человек». **тујук кун** «сумрачный день». **тујук кабуг** «запертая дверь» [26, с. 865]. У Н.П. Дыренковой в посмертной публикации материалов по шаманству телеутов, есть упоминание о «шаманском языке» [31, с. 175: прим. 2]. Э. Таубе отмечает особый язык у тувинских шаманов Монгольского Алтая, когда шаман, беседуя наедине с духами, употребляет «дьявольские слова» (*azatun sōzū*), т.е. слова, которые понимают только духи и приводит образцы таких слов (см.: [18, с. 51]). Саяно-Алтайские шаманы при обращении к божествам и духам-покровителям употребляли подобные шаманские слова: самого себя называли не *кам*, а *аданлыг*, *аксаныг* [18, с. 51], обыкновенного человека не *кижи*, а *кѳксу тујук кунгу āl* – «с замкнутой (или закрытой) грудью солнечный человек». А духи, слова которых шаман произносил от их имени,

шамана называли – *узы jālbu кам удудым* – «мой шаман с ртом (наполненным) духами» [18, с. 51].

В самом начале говорилось о термине *Йуз-Орда*, который В.П. Юдин предлагал использовать в качестве нового свидетельства фонетических параллелей слова *жуз* [9, с. 34-38]. По словам автора «Бахр ал-асрар» Махмуда ибн Вали (XVII в.), «что касается Бахадура, сына Шайбан-хана, который был вторым из двух светил на небосводе величия, то, когда его знаменитый отец переселился из брэнного мира в обитель вечности, он вместо отца стал главенствовать над элем и улусом. Повелев собраться близким родственникам, племенам и четырем каучинам, он выбрал для зимовок и летовок Ак-Орду, которая известна также как *Йуз-Орда*» [5, с. 347]. Подробный разбор этого термина, возможные переводы и историю его изучения привел В.П. Юдин, остановившийся на переводе *Орда-Сотня* [5, с. 327-328, 551: прим. 81; 9, с. 34; 32, с. 267]. По мнению Ю.А. Зуева речь о традиции выделения юношей (подростков) племени или группы близкородственных племен в особую корпорацию *Йуз-Орду* или *Йуз оглан* с отдельным ее поселением вне основных жилищ племени, с наложением на нее определенных функций, в том числе военных (сторожевой, авангардной) [33, с. 49]. Хотя позже он пересмотрел свое мнение и писал, что ««Юз оглан» – это не военная дружина-сотня..., а религиозная консорция сотня-«школа» молодых учеников-послушников» [34, с. 208]. По мнению Т.И. Султанова, слово *йуз* в случае с *Йуз-Орда* следует переводить не в прямом числительном значении (сто, сотня), а в метафорическом смысле – *основная, главная Орда* [35, с. 73].

Высказанные точки зрения, на наш взгляд, не противоречат друг другу, если мы примем во внимание двойной смысл термина *Йуз-Орда*. *Йуз* олицетворяет собой *кут* – духовную субстанцию из религиозно-культовой лексики тэнгрианского мировоззрения. *Кут* – душа, двойник живого человека, он ниспослан высшим божеством человеку перед рождением [18, с. 46]. Почитание *кут* существовало в религиозно-шаманских ритуалах, но в религиозном сознании тюрко-монгольских народов и у казахов в том числе, термин его обозначающий, по нашему мнению, изменился, получил новое название *йуз*. Исходя из этого, вышепротитированную фразу Махмуда ибн Вали можно трактовать в таком ключе. *Ак-Орда*, общая орда всего народа – *журут* – из нее выделяется *Йуз-Орда*, союз мужской части этого народа, его *жуз* / *йуз*. *Йуз-Орда*, таким образом, это носители *кут* и душ близких родственников, племен, а также духов предков.

Отсюда вытекает метафорический смысл, как «основная главная Орда», заключающийся в широте восприятия на огромной территории некоего макромра с космосом, состоящий из живых и духовных существ, имеющих разное предназначение, строение, жизненный ритм, но объединенных общей формой, наиболее объективно выражающей все важнейшие космогонические и бытовые компоненты философии и социальной жизни кочевников.

Такая традиция могла быть живучей, если мы учтем факт преемственности шаманистических представлений, как у древних тюрков, так и у их многочисленных наследников, казахов в том числе. По мнению, Л.П. Потапова, «религиозные представления древних тюрков обладают поразительной устойчивостью» [21, с. 265]. Е.А. Алексеенко, исследовавший шаманизм у кетов, писал о том, что шамана от обычных людей отличал «шаманский дар», который «признавался вечным, а его носители – отдельные шаманы – составляли всего лишь временные (на одну человеческую жизнь) звенья в общей, бесконечной цепи его существования» [36, с. 99]. Л.П. Потапов приводит сведения источников о существовании у древних тюрков и их наследников особой категории шаманов (шаманов-правителей), игравших видную роль в политической и государственной жизни кочевников. Среди них «были и основатели, и главы некоторых государств, советники правителей, вожди племен, словом, шаманы, входящие в правящую верхушку» [18, с. 122].

Шаманы-цари были у жужаней, уйгуров, найманов, кыпчаков и канглы; шаманы-советники были у гуннов в Европе и в Азии; шаманы-«хаканы» были у средневековых тюрок и монголов, состояли при дворе Чингиз-хана в Каракоруме и Хубилая в Ханбалыке; шаманами были дети правителей, например, сын Чингиз-хана Чагатай и его жена [18, с. 122]. Некоторые сведения источников указывают на сохранение таких традиций у казахских и кыргызских баксы (шаманов) [37, с. 199]. А.А. Семенов в работе «К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбани-хана» цитирует источники начала XVI в., сведения которых проливают свет на скрытые семантические пласты многозначительного слова *жуз* – сторона, край, берег и внешний облик, оболочка и рубеж [38, с. 30]. По словам автора «Михман-наме-йи Бухара» Фазлаллаха ибн Рузбихана Исфাহани «эта обширная степь является летним становищем узбеков, и в летние дни, когда наступает зной таммуза и время множества пожаров и сгорания, казахский народ занимает места по *окраинам, по сторонам и рубежам* (курсив наш. – А.Б.) степи. Вследствие множества скота и нужды в пастбищах они занимают всю эту обширную степь, и каждый из их султанов имеет в своем владении и подчинении определенную местность этой области» [39, с. 93]. «В каждом известном улусе есть [свой] полновластный султан из потомков Чингиз-хана, который со своим народом пребывает в какой-либо местности, старинном юрте. [Султаны] сидят там до сих пор еще со времени Ючи-хана и Шибан-хана и пользуются пастбищами. Точно так же они располагаются и занимают места по ясе [Чингиз-хана]» [39, с. 94].

Эти сведения свидетельствуют о традиции коллективной памяти казахов и их соседей (в частности узбеков Шайбани-хана), выражавшейся в признании легитимности власти казахских ханов как потомков Чингиз-хана над конкретной родовой территорией. Этот феномен политической власти связан с мировоззренческими представлениями кочевого общества.

Таким образом, как видно из предложенных выше семантических толкований слова «жуз» – в значении воинско-хозяйственного контингента, числительного «сто» и шаманского кут-покровителя племени, каждый из них кардинально отличен один от другого по смыслу, но в то же время они, как по отдельности, так и в совокупности хорошо укладываются в рамки генеалогической мифологемы казахских жузов, идущей от тенгрианской картины мира наших предков.

Список использованной литературы

- 1 Казахский фольклор в собрании Г.Н. Потанина (архивные материалы и публикации). – Алма-Ата: Наука, 1972. – 383 с.
- 2 Исин А.И. Материалы Посольского приказа Русского государства о Казахском ханстве XVI – начала XVII в. // Вопросы историографии и источниковедения Казахстана (дореволюционный период). – Алма-Ата: Наука, 1988. – С. 161-170.
- 3 Посольские материалы Русского государства (XV–XVII вв.). / Сост., транскрипция скорописи, спец. редакт. текстов, вступит. статья, коммент., сост. словарей указ. А. Исина. [Сер. «История Казахстана в русских источниках». Т. I]. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 704 с.
- 4 Исин А.И. Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине XV–XVI в. – Семипалатинск: Тенгри, 2002. – 140 с.
- 5 Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). / Сост.: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата: Наука, 1969. – 652 с.
- 6 Первые историко-этнографические описания казахских земель. Первая половина XIX века / Сост. И.В. Ерофеева, Б.Т. Жанаев. [Сер. «История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков». Т. V]. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 620 с.
- 7 Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевичах. Ч. 2. – СПб., 1864. – 498 с.

8 Зуев Ю.А. Историческая проекция казахских генеалогических преданий (К вопросу о пережитках триальной организации у кочевых народов Центральной Азии) // Казахстан в эпоху феодализма. Проблемы этнополитической истории. – Алма-Ата: Наука, 1981. – С. 63-78.

9 Юдин В.П. Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая... // Утемиш-хаджи. Чингиз-наме / Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, примечания, исследование В.П. Юдина. – Алма-Ата: Гылым, 1992. – С. 14-56.

10 Мустакимов И.А. Еще раз к вопросу о цветообозначениях орд в Улусе Джучи (Термин Боз-Орда в источниках XVI-XIX вв.) // Золотоордынское обозрение. – 2015. – №2. – С. 129-145.

11 Мухаметшин Д.Г., Хакимзянов Ф.С. Эпиграфические памятники города Булгара. – Казань: Татарское кн. изд-во, 1987. – 128 с.

12 Этимологический словарь тюркских языков. Общeturкские и междтуркские основы на букву «Ж», «Ж», «Й». / Отв. ред. к. филол. н. Л.С. Левитская. – М.: Наука, 1989. – 292 с.

13 Дельбрюк Г. Истории военного искусства в рамках политической истории. Т. 2. Германцы. – М.: Гос. воен. изд-во, 1937. – 400 с.

14 Руднеко С.И. Культура хуннов и Ноинулинские курганы. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – 206 с.

15 Никаноров В.П., Худяков Ю.С. «Свистящие стрелы» Маодуня и «Марсов меч» Аттилы: Военно дело азиатских хунну и европейских гуннов. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2004; – М.: Филоматис, 2004. – 320 с.

16 Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.

17 Трепавлов В.В. Большая Орда – Тахт эли. Очерк истории. – Тула: Гриф и К, 2010. – 112 с.

18 Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. – Л.: Наука, 1991. – 321 с.

19 Вербицкий В. И. Алтайские инородцы. Сборник этнографических статей и исследований Алтайского миссионера, протоиерея В.И. Вербицкого, изданный Этнографическим отделом Имп. Общ-ва любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящего при Московском университете. / Под ред. А.А. Иванского. – М.: Т-во скоропечатни А.А. Левенсон, 1893. – 221 с.

20 Потапов Л.П. Культ гор на Алтае // Советская этнография. – 1946. – № 2. – С. 145–160.

21 Потапов Л.П. Умай – божество у древних тюрок в свете этнографических данных // Тюркологический сборник 1972. – М.: Наука, 1973. – С. 265-286.

22 Материалы по истории сюнну (по китайским источникам). Вып. 2 / Пред., пер. и примеч. В.С. Таскина. – М.: Наука ГРВЛ, 1973. – 167 с.

23 Козин С. А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием *Mongol-yn niḡuḡa tobḡiyan*. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный изборник. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1941. – 619 с.

24 Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории. – 1948. – № 4 (26). – С. 225 (656)-298 (729).

25 Дестунис Г.С. Сказания Приска Панийского // Ученые записки второго отделения Императорской академии наук. – Кн. VII. – Вып. 1. – СПб.: Имп. АН, 1861. – С. 1-112.

26 Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / Пер., пред., ком. З.-А. М. Ауэзова. Индексы сост. Р. Эрмерсом. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с.

27 Бимендиев А.Ш. Символы власти казахских чингизидов. Трон – как феномен кочевой культуры // Отан тарихы. – 2015. – № 4. – С. 75-98.

28 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. (Общeturкские и междтуркские основы на гласные). – М.: Наука, 1974. – 768 с.

29 Линденау Я.И. Описание народов Сибири. – Магадан, 1983. – 176 с.

30 Майнагашев С. Д. Загробная жизнь по представлению турецких племен Минусинского края // Живая старина. – СПб., 1915. – Т.24. Вып. 3. – 278 с.

- 31 Дыренкова Н.П. Материалы по шаманству у телеутов // Сборник Музея антропологии и этнографии. Вып. X. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – С. 107-190.
- 32 Юдин В.П. Центральная Азия в XIV–XVIII веках глазами востоковеда. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 384 с.
- 33 Зуев Ю.А. О формах этносоциальной организации кочевых народов Центральной Азии в древности и средневековье: Пестрая Орда, Сотня (сравнительно-типологическое исследование) // Военное искусство кочевников Центральной Азии и Казахстана (эпоха древности и средневековье) Сб. ст. – Алматы, 1998. – С. 49-100.
- 34 Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 338 с.
- 35 Султанов Т.И. О терминах Ак-Орда, Кок-Орда и Йуз-Орда // Изв. АН КазССР. Сер. обществ. наук. – 1972. – №3. – С. 71-73.
- 36 Алексеенко Е.А. Шаманство у кетов // Проблемы истории общественного сознания аборигенов Сибири. – Л., 1981. – 99 с.
- 37 Фиельструп Ф.А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века. – М.: Наука, 2002. – 300 с.
- 38 Семенов А.А. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбанихана // Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. – Вып. I. Труды Института истории, археологии и этнографии АН ТаджССР. – Т. XII. – Сталинабад: Изд-во АН ТаджССР, 1954. – С. 7-37.
- 39 Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани. Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя). / Пер., предисл. и прим. Р.П. Джалиловой / Под ред. А.К. Арендса. – М.: Наука, 1976, 186+338 с. (Серия «Памятники письменности Востока». XXVII).

References

- 1 Kazakhskiy fol'klor v sobranii G.N. Potanina (arhivnye materialy i publikacii). – Alma-Ata: Nauka, 1972. – 383 s.
- 2 Isin A.I. Materialy Posol'skogo prikaza Russkogo gosudarstva o Kazakhskom khanstve XVI -nachala XVII v. // Voprosy istoriografii i istochnikovedeniya Kazakhstana (dorevolucionnyi period). – Alma-Ata: Nauka, 1988. – S. 161-170.
- 3 Posol'skie materialy Russkogo gosudarstva (XV-XVII vv.). / Sost., transkripciya skoropisi, spec. redaktir. tekstov, vstupit. stat'ya, komment., sost. slovnikov ukaz. A. Isina. [Ser. «Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikah». T. I]. – Almaty: Dajk-Press, 2005. – 704 s.
- 4 Isin A.I. Kazakhskoe khanstvo i Nogaiskaya Orda vo vtoroy polovine XV-XVI v. – Semipalatinsk: Tengri, 2002. – 140 s.
- 5 Materialy po istorii kazakhskikh khanstv XV-XVIII vekov (Izvlecheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochineniy). Sost.: S.K. Ibraghimov, N.N. Mingulov, K.A. Pishchulina, V.P. Yudin. – Alma-Ata: Nauka, 1969. – 652 s.
- 6 Pervye istoriko-etnograficheskie opisaniya kazakhskikh zemel'. Pervaya polovina XIX veka / Sost. I.V. Erofeeva, B.T. Zhanaev. [Ser. «Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikah XVI-XX vekov». T. V]. – Almaty: Dajk-Press, 2007. – 620 s.
- 7 Vel'yaminov-Zernov V.V. Issledovanie o Kassimovskikh tsaryah i tsarevichah. Ch. 2. – SPb., 1864. – 498 s.
- 8 Zuev Yu.A. Istoricheskaya proekciya kazakhskikh genealogicheskikh predaniy (K voprosu o perezhitkakh trial'noy organizacii u kochevykh narodov Central'noy Azii) // Kazakhstan v epokhu feodalizma. Problemy etnopoliticheskoy istorii. – Alma-Ata: Nauka, 1981, s. 63–78.
- 9 Yudin V.P. Ord'y: Belaya, Sinyaya, Seraya, Zolotaya... // Utemish-hadzhi. Chingiz-name / Faksimile, perevod, transkripciya, tekstologicheskie primechaniya, primechaniya, issledovanie V.P. Yudina. – Alma-Ata: Gylym, 1992. – S. 14–56.
- 10 Mustakimov I.A. Eshche raz k voprosu o cvetooboznacheniyah ord v Uluse Dzhuchi (Termin Boz-Orda v istochnikah XVI-XIX vv.) // Zolotoordynskoe obozrenie. – 2015. – №2. – S. 129-145.
- 11 Mukhametshin D.G., Khakimzhanov F.S. Epigraficheskie pamyatniki goroda Bulgara. – Kazan': Tatarskoe kn. izd-vo, 1987. – 128 s.

- 12 Etimologicheskii slovar' tyurkskikh yazykov. Obshchetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy na bukvy «Ж», «Zh», «J». / Otв. red. k. filol. n. L.S. Levitskaya. – M.: Nauka, 1989. – 292 s.
- 13 Del'bryuk G. Istorii voennogo iskusstva v ramkah politicheskoy istorii. – T. 2. Germancy. – M.: Gos. voen. izd-vo, 1937. – 400 s.
- 14 Rudneko S.I. Kul'tura hunnov i Noinulinskie kurgany. – M.; L.: Izd-vo AN SSSR, 1962. – 206 s.
- 15 Nikanorov V.P., Hudyakov Yu.S. «Svistyashchie strely» Maodunya i «Marsov mech» Attily: Voennoe delo aziatskikh hunnu i evropeiskikh gunnov. – SPb.: Peterburgskoe Vostokovedenie, 2004; – M.: Filomatis, 2004. – 320 s.
- 16 Drevnetyurkskiy slovar'. – L.: Nauka, 1969. – 676 s.
- 17 Trepavlov V.V. Bol'shaya Orda – Takht eli. Ocherk istorii. – Tula: Grif i K, 2010. – 112 s.
- 18 Potapov L.P. Altayskiy shamanizm. – L.: Nauka, 1991. – 321 s.
- 19 Verbitskiy V. I. Altayskie inorodtsy. Sbornik etnograficheskikh statey i issledovaniy Altayskogo missionera, protoiereya V.I. Verbitskogo, izdannyy etnograficheskim otdelom Imp. Obshch-va lyubiteley yestestvoznaniya, antropologii i etnografii, sostoyashchego pri Moskovskom universitete. Pod red. A.A. Ivanovskogo. – M.: T-vo skoropechatni A.A. Levenson, 1893. – 221 s.
- 20 Potapov L.P. Kul't gor na Altaye // Sovetskaya etnografiya. – 1946. – № 2. – S. 145-160
- 21 Potapov L.P. Umai – bozhestvo u drevnih tyurok v svete etnograficheskikh dannyy // Tyurkologicheskii sbornik 1972. – M.: Nauka, 1973. – S. 265-286.
- 22 Materialy po istorii syunnu (po kitayskim istochnikam). – Vyp. 2 / Pred., per. i primech. V.S. Taskina. – M.: Nauka GRVL, 1973. – 167 s.
- 23 Kozin S. A. Sokrovennoe skazanie. Mongol'skaya khronika 1240 g. pod nazvaniem Mongol-yn niguča tobčiyān. Juan' Chao Bi Shi. Mongol'skiy obyden'nyi izbornik. – M.; L.: Izd. AN SSSR, 1941. – 619 s.
- 24 Latyshev V.V. Izvestiya drevnih pisateley o Skifii i Kavkaze // Vestnik drevney istorii. – 1948. – № 4 (26). – S. 225 (656)-298 (729).
- 25 Destunis G.S. Skazaniya Priska Paniyskogo // Uchenye zapiski vtorogo otdeleniya Imperatorskoy akademii nauk. – Kn. VII. – Vyp. 1. – SPb.: Imp. AN, 1861. – S. 1-112.
- 26 Mahmud al-Kashgari. Divan Lugat at-Turk / Per., pred., kom. Z.-A. M. Auezova. Indeksy sost. R. Ermersom. – Almaty: Dajk-Press, 2005. – 1288 s.
- 27 Bimendiev A.Sh. Simvoly vlasti kazakhskikh chingizidov. Tron – kak fenomen kochevoy kul'tury // Otan tarikhy. – 2015. – № 4. – S. 75–98
- 28 Sevortyan Ye. V. Etimologicheskii slovar' tyurkskikh yazykov. (Obshchetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy na glasnye). – M.: Nauka, 1974. – 768 s.
- 29 Lindenau Ya.I. Opisanie narodov Sibiri. – Magadan, 1983. – 176 s.
- 30 Mainagashev S. D. Zagrobnaya zhizn' po predstavleniyu turetskikh plemen Minusinskogo kraia // Zhivaya starina. – SPb., 1915. – T.24. – Vyp. 3. – 278 s.
- 31 Dyrenkova N.P. Materialy po shamanstvu u teleutov // Sbornik Muzeya antropologii i etnografii. – Vyp. X. – M., L.: Izd-vo AN SSSR, 1949. – S. 107–190.
- 32 Yudin V.P. Central'naya Aziya v XIV-XVIII vekah glazami vostokoveda. – Almaty: Dajk-Press, 2001. – 384 s.
- 33 Zuev Yu.A. O formah etnosocial'noy organizatsii kochevykh narodov Central'noy Azii v drevnosti i srednevekov'ye: Pestraya Orda, Sotnya (sravnitel'no-tipologicheskoe issledovanie) // Voennoe iskusstvo kochevnikov Central'noy Azii i Kazakhstana (epoha drevnosti i srednevekov'ye). Sb. st. – Almaty, 1998. – S. 49-100.
- 34 Zuev Yu.A. Rannie tyurki: ocherki istorii i ideologii. – Almaty: Dajk-Press, 2002. – 338 s.
- 35 Sultanov T.I. O terminah Ak-Orda, Kok-Orda i Yuz-Orda // Izv. AN KazSSR. Ser. obshchestv. nauk. – 1972. – №3. – S. 71-73.

36 Alekseyenko E.A. Shamanstvo u ketov // Problemy istorii obshchestvennogo soznaniya aborigenov Sibiri. – L., 1981. – 99 s.

37 Fiel'strup F.A. Iz obryadovoy zhizni kirgizov nachala XX veka. – M.: Nauka, 2002. – 300 s.

38 Semenov A.A. K voprosu o proiskhozhdenii i sostave uzbekov Sheybani-khana // Materialy po istorii tadzhikov i uzbekov Sredney Azii. – Vyp. I. Trudy Instituta istorii, arkheologii i etnografii AN Tadzh SSR. – T. XII. – Stalinabad: Izd-vo AN Tadzh SSR, 1954. – S. 7-37.

39 Fazlallah ibn Ruzbikhan Isfakhani. Mihman-name-yi Bukhara (Zapiski bukharskogo gostya). / Per., predisl. i prim. R.P. Dzhililovoy. Pod red. A.K. Arends. – M.: Nauka, 1976, 186+338 s. (Seriya «Pamyatniki pis'mennosti Vostoka». XXVII).

Ә.Ш. Бимендиев¹

¹Тәуелсіз зерттеуші, техн.ғ.к.,
Алматы қ., Қазақстан

ТАҒЫ ДА «ЖҮЗ» ТЕРМИНІ ТУРАЛЫ

Түйін

Мақалада жүз сөзі пайда болуының салыстырмалы-тарихи алғышарттары, оның түркі тілдері мен диалектілеріндегі айтылуы мен семантикасы, сондай-ақ *жұрт* (ру, ел) секілді жаңа сөзжасамның әрі қарайғы генезисі сарапталады. Автордың пікірінше, *жүз* (*йүз*) терминінің тек сан мағынасы ғана емес, ерекше «шаман» тіліндегі құт ұғымын білдіретін магиялық мәні де болған. Алуан жағдайлардың ықпалымен көне түркі тілдеріндегі *құт* түрлі диалектілерде *жүз* және *жұр* мағынасын білдіретін *сүз* немесе *сус* түрінде айтыла бастаған.

Түйін сөздер: жүз, жұр, жұрт, йүз, йұрт, қам, құт, ру, сүз, сүс, хунно, йүзбегі, Йүз Орда

A. Sh. Bimendiyev¹

¹Independent Researcher, Candidate of Technical Sciences
Almaty, Kazakhstan

ONCE AGAIN ABOUT THE TERM «ZHUZ»

Summary

The article analyzes the comparative-historical conditions for the origin of the word zhuz, its possible semantics and pronunciations in different languages and dialects of the Turkic language family, as well as the further genesis of a new word formation, such as *jurt* (hundreds, genus). According to the author, the term *zhuz* (*yuz*) had not only the numeral value, but also magical, which denotes a special «shaman» concept *qut*. Under the influence of different circumstances *qut* in ancient Turkic languages began to be referred to as *suz* or *sus*, which represents a dialectal pronunciation of words *zhuz* and *zhur*.

Keywords: zhuz, zhur, zhurt, juz, jurt, qam, qut, clan, tribe, hundred, suz, sus, hunno, juzbegi, Juz-Orda

УДК 94(4)(574)

Т.Д. Джуманалиев¹
¹КНУ им. Ж. Баласагына,
г. Бишкек, Кыргызстан

ДУАЛЬНАЯ ЭТНОПОЛИТИЧЕСКАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ НОМАДОВ ПРИТЯНЫШАНЬЯ В XVI-СЕРЕДИНА XVIII ВЕКОВ

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы формирования дуальной системы, её структуру, роль и место в кочевом обществе. Специфика дуальной системы заключалась в сочетании родоплеменной организации и военно-административной системы, их совместное функционирование в кочевом обществе, при этом обе формы взаимно дополняли друг друга, иногда могли вступать в противоречие, в частности, с одной стороны централизация на основе темничества, а с другой сегментация родоплеменных подразделений.

Ключевые слова: дуальная система, правое и левое крылья, родоплеменные подразделения, военно-административная система, номадический тип правления.

Становление общества номадического типа всегда предполагает объединение родственных или смежных племен в более или менее стабильные военно-политические союзы для защиты пастбищ и собственности, а также для совершения совместных набегов на соседние или на более отдаленные земли с целью грабежа и захвата добычи. Именно благодаря таким набегам, совершавшимся степными народами на оседло-земледельческие страны Центральной Азии, Ближнего и Среднего Востока. Кочевники были вовлечены в мировой исторический процесс, как субъекты, фигурирующие на исторической арене.

Родовая организация не оставалась неизменной, поскольку в обстановке постоянных войн и набегов вынуждала объединяться в небольшие общины как по родственному принципу, так и по территориальному, возможно под покровительством могущественных родов. Кочевой общине был присущ дуализм – с одной стороны, родовая организация с её родоплеменными институтами, а с другой, введение военно-административной системы на территориальной основе в целях организованной мобилизации общества для войн.

В условиях кочевого общества, постоянных войн и миграций, организационно-управленческая функция уходит на второй план, развивается тенденция военной функции, она в жизни общества становится значимой, родоплеменная знать трансформируется в военно-аристократическую иерархию. Таким образом, военно-аристократический путь стал доминантой в политогенезе кочевого общества, через военную функцию осуществлялись институционализация и укрепление власти.

Симбиоз функции военной и племенной организации не привел к уничтожению последней, т.е. не разрушалась родоплеменная структура, благодаря десятичной системе. Тем не менее, племенная и военная организация управления находилась в противоречии с образом жизни кочевников, системой материального производства, которые определяли дисперсную структуру хозяйства и природопользования. Однако, война требовала максимальной централизации, тогда как кочевой образ жизни, наоборот, требовал сегментации. Но это противоречие разрешалось путем разделения власти на «сферы влияния», помогало «рассеиванию» власти и приводило к децентрализации всего общества. Поэтому племенная организация

носила аморфный характер и тяготела к сегментации и дифференциации, и, только в случае успешной внешней экспансии и тотальной милитаризации кочевого общества преобразовывались в крупные кочевые империи. Можно утверждать – что вышеотмеченный эволюционный путь является парадигмой кочевого общества. В конечном итоге она создала предпосылку возникновения государственности у кочевников.

Кочевым обществам евразийских степей изначально была характерна *триальная система* (левое, правое крылья и центр), которая, в сущности, была военно-административной по своим функциональным задачам, по структуре управления и организации, естественно, наряду с ней сосуществовали родоплеменные институты.

Триальная система в кочевом обществе якобы была введена правителем во избежание конфликтов между претендентами на престол. На самом деле, в источниках фиксируется факт уже существовавшего ранее деления кочевников на три единицы, которое олицетворяло распределение на крылья и центр, поскольку в тех же летописях отмечается существование у кочевников левых и правых правителей, левых и правых главнокомандующих. Триальная система основана на военном принципе наступления левым и правым флангами во главе с центром построения во время проведения облавных охот [1, с. 65-66].

Триальная система предполагала управление кочевым обществом с военным принципом наступления левым и правым флангом. Трансформация триальной системы в дуальную вызваны внутриполитическим кризисом в кочевом обществе, а также вмешательством внешних сил, в конечном итоге она привела к ликвидации центральной власти и падению авторитета правителя, олицетворявшего консолидацию общества. Дуальная организация сложилась из самой природы кочевого общества и кочевого образа жизни, эволюционно и синхронно складывавшиеся в процессе становления родоплеменной организации, её структуры и управления. Рода и племена, составлявшие ядро кочевого общества сохраняли за собой относительную автономию, независимость и самостоятельность, поскольку постоянное передвижение кочевников в поисках кочевий и пастбищ требовало иного типа организации и иного управления.

Государственные образования кочевников, основанные на племенных, родовых принципах были непрочными и недолговечными, они, легко образовывались, также и легко распадались на множество карликовых владений опять же по родовым и племенным признакам.

Образования дуальной системы, тому яркие свидетельства, левые и правые крылья, входившие туда племена и рода, их расселения согласно статусу, определение места кочевания, не допущение их распыления и рассеивания на вновь обретенной территории, а также на новых землях. Истоки дуальной системы уходят вглубь веков, когда племена считали необходимыми создавать племенные союзы конфедеративного типа, в целях защиты от внешних врагов, либо совместного объединения соплеменников против соседей с целью вытеснения их из кочевий или пастбищ. Возникновение дуальной системы связано с военно-организационной структурой кочевого общества, когда при построении войск подразделялись на правый и левый фланги.

Кроме того, в самом кочевом обществе существовала градация племен и родов, в зависимости от их могущества и численности, соответственно занимали определенный порядок в иерархии кочевого общества, согласно их статусу. На первом месте стояли согласно статусу правящий род или племя, а затем их близкие соплеменники по генеалогическому преданию, следующие по статусу, и последние инкорпорированные рода и племена в результате их добровольного или насильственного присоединения. Так, например, в Древнетюркском каганате, где родоплеменная организация состояла из левого и правого флангов. Левый фланг

(крыло) занимала племенная группа төөлөс, которая считалась в иерархии племен более весомым и сильным, нежели племенная группа тардуши, которая занимала правый фланг (крыло), который считался менее престижным [2, с. 112]. В данном случае, когда каган сидел лицом, обращенным к югу, его левая рука указывала на Восток, а правая на Запад.

В некоторых случаях, сохраняя прежнее название, рода и племена входили в племенной союз или в конфедерацию. Многие племена и рода, особенно в эпоху господства династии чингизидов некоторые племена и рода связывали свою генеалогию с правящим родом, т.е. борджигином, откуда был сам Чингис-хан. Об этом неоднократно упоминал выдающийся персидский историк Рашид ад-Дин в своем фундаментальном труде «Джами ат-таварих» («Сборник летописей»), где подробно описывает, какие племена действительно являются монгольскими, а какие являются мнимыми [3, с. 92].

По мнению А. Мокеева, создание дуальной этнополитической организации на *оң канат* (правое крыло) и *сол канат* (левое крыло) кыргызов на Тянь-Шане хронологически относится к первой половине XVI в. и она сыграла решающую роль в процессе формирования кыргызского народа, стала важнейшим этапом при переходе от принципа кровнородственных отношений в структуре территориально политической организации [4, с. 118-119].

Возникновение дуальной системы как тип военно-политической организации уходит своими корнями в глубь веков, т.е. в VIII-VII вв. до н.э., в эпоху ранних кочевников. Дуальная система сложилась в силу внешнего фактора, когда необходимо было совместно защищать свои кочевья от вероятных противников. Помимо внешнего фактора в определенной степени имело место демографический фактор, когда рост кочевого населения и ограниченность пастбищной территории для кочевания, вызывал внутреннюю напряжённость в межплеменных и межродовых отношениях. Существовала реальная угроза без того аморфное кочевое общество могло разделиться на множество карликовых сообществ, требовалось создание соответствующей организации, способной регулировать возникающие внутренние конфликты.

К другим факторам можно отнести географический и хозяйственный факторы, так географическое расположение кочевого населения, его большая часть обитала в межгорных долинах, север и юг были разделены мощными горными хребтами Тянь-Шаня. Как известно, кочевое хозяйство было автаркичным, т.е. когда люди благодаря натуральному хозяйству обеспечивали сами себя самыми необходимыми продуктами, в том числе питанием, одеждой и т.д. Кочевники в условиях натурального хозяйства особо не нуждались в рынке. Все это не способствовало этническим, хозяйственным и межкультурным связям севера и юга. Вот почему кочевое население юга больше тяготели к городам Ферганской долины, а севера к городам Восточного Туркестана.

В связи с ослаблением, а затем с ликвидацией центральной власти мооголов, как бы центр тяжести сместился в сторону локальных родоплеменных подразделений, например, в форме организации двух крыльев или иначе «оң канат», «сол канат». Очевидно, такая форма политической организации признавалась всеми приемлемой, поскольку в условиях отсутствия центральной власти необходимо было регулировать межродовые и межплеменные отношения. К этому времени система крыльев трансформировалась, она уже не имела милитаризованный характер как раньше и стала социальной. Об этом китайские источники сообщают следующее: что «еще в начале XVI в. была создана военно-политическая система правого, левого крыла и в результате мирного договора разделили население на две равные части. Выделили два подразделения, выбрали из богатых двух предводителей, каждому указали владения: земли, реки, горы. Разделились на две ветви – северную и южную... Каждая делилась внутри ветви» [5, с. 201-202, 207.].

Известный кыргызский историк начала XX в. Белек Солтоноев о разделении кыргызских племен на *онг канат* («правое крыло») и *сол канат* («левое крыло»), отмечал, что «северные и южные кыргызы разделились на две ветви во времена Тагай-бия, (т.е. XVI в.), их границей стали горы Ала-Тоо (Тянь-Шаня). Племена, проживавшие на правой стороне (северные склоны Ала-Тоо), дали название Онг, а племенам, проживавшим на левой стороне дали название Сол», – пишет Б. Солтоноев, ссылаясь на исторические предания кыргызского народа [6, с. 103-104].

Дуальная этнополитическая организация оказалась действенной внутренней политической структурой, способной решать межродовые и межплеменные проблемы, противостоять внешним угрозам, она также учитывала интересы родов и племен, соответствовала особенностям родоплеменной и социальной организации кыргызского общества того времени.

Во главе каждого племенного объединения стоял **верховный бий (чоң бий)**, который занимался общим управлением делами всех соответствующего крыла. Но фактически Чоң бий не обладал значительной и постоянной силой, не имел реальной власти над старшими биями – правителями родоплеменных объединений. Скорее, эта должность верховного бия, носила номинальный характер и служила символом единства всех племен конкретного крыла. Каждое родоплеменное объединение, во главе которого стоял старший **бий (улук бий)**, представляло собой самостоятельную административно-политическую единицу и обязательно имело свою **тамгу**, (родовой знак родоплеменных подразделений) а также свой боевой клич – **ураан** [7, с. 465].

Согласно преданию и по санжыра кыргызские племена в Тянь-Шане происходят от некоего Долон-бия, и считаются «новыми» кыргызскими родами. Особо выделялись так называемые «старые» кыргызские племена, которые считаются в основном исчезнувшими, хотя их названия встречаются нередко среди позднейших кыргызских, а также и среди племен других народов [8, с. 14-18].

Опять же по преданию у родоначальника Долон-бия родились два сына близнеца, названные Ак – уул и Куу – уул, от которых ведут свое начало два крыла кыргызских племен – Оң и Сол, правые и левые. Кроме правых и левых крыльев, среди кыргызов имеется ряд племен, считавшихся некыргызского происхождения, но смешавшихся с ними. Таковыми считаются племена найман, кыпчак, кытай, ичкилик [9, с. 24-27; 10, с. 207-208].

Существует предположение о том, что Оң (правый) и Сол (левый) служат обозначением распределения родовых групп по отношению к странам света (у древних тюрков), другое предположение, что в те далекие времена, во времена владычества могущественного хана, его приближенные знатные кыргызы расположились по правую и левую сторону хана, отчего потомки получили общее название «правых» и «левых» [11, с. 151-152].

Существует третье предположение о таком подобном делении «отуз уул» и «он уул», которых отождествляют с крылом Оң («отуз уул»), а «Он уул» с сол. Предание связывает происхождение «отуз «и «он уул» с происхождением всего кыргызского народа от потомства 40 девушек [12, с. 42].

Правое крыло делятся на главные подразделения **адигине** и **тагай**, те в свою очередь делятся на подроды, их насчитываются несколько десятков. Крупными родовыми подразделениями правого крыла признаются следующие: багыш, саяк, азык, сарыбагыш, черик, жедигер, монгол, адигине, мунгуш и другие [13, с. 15-83]

Левое крыло делится на главные подразделения кушчу, саруу, мундуз, кытай, басыз, чон-багыш, жетиген, кылыч, тамга, тобой и др. К левому крылу причислялись все те племена, которые ведут свое происхождение от этнически других родоплеменных объединений, а не от тех позднейших основных кыргызских родов, которые считались потомками Долон-бия [14, С. 153-157].

Ичкилики делятся на следующие главнейшие роды: канды (или канглы), төөлөс, тейит, найман, кесек, бостон, нойгут, кыпчак и другие (всего 11 подразделений) [14, с. 157-169].

По мнению Н.А. Аристова, что «родовое имя «ички» встречается несколько раз в «Шейбани-намэ» (автор Камаль ад-Дин Бенаи (XVв.)), возможно это происхождение имени союза или группы ичкилик от имени какого-нибудь вождя из рода ички». Далее Н.А. Аристов пишет, что «отсутствие в именах известных подразделений ичкиликов имен каракиргизских родов и костей удостоверяет их иноплеменность, непринадлежность по происхождению к кара-киргизам», и далее: «в именах делений ичкиликов нет известных тюркских племенных и родовых имен. Поэтому можно полагать, что ичкилики составились из различных пришлых племен, не сохранивших своих народных и родовых именовании» [15, с. 49].

Следует отметить, что некоторые племена и рода ведут свое начало от военнопленного раба, некоторые от лиц, перебежавших к кыргызам от других народов, некоторые ведут свое начало от целых родов, присоединившихся к кыргызам и сохранивших свои прежние родовые названия.

Что касается военной организации кыргызов Тянь-Шаня в XVI-XVIII вв., то она была традиционной и своими корнями уходит в эпоху хуннов. Кочевая империя хуннов была построена на военно-административных принципах, основанных по дуальной системе административно-территориального распределения государства – правое и левое крылья и на «**десятичной**» системе войск. Согласно принципам «десятичной» системы, вся армия делилась на воинские подразделения в 10, 100, 1000 и 10 000 чел.

В последующем такая система существовала в Древнетюркском каганате и государстве енисейских кыргызов (VI-IX вв.), в XIII-XIV вв., в империи Чингис-хана и Тамерлана. В эпоху Чингис – хана десятичная система была доведена до совершенства, путем перегруппировки родов и племен в рамках этой структуры, на местах создавались новые военно-административные единицы в виде – «**тумен**».

Согласно сведениям китайских источников, у кыргызов войско состояло из племенных ополчений и по той же десятичной системе. Во главе десяти человек стоял **Он баши (десятник)**, глава сотни – **Жузбаши (сотник)**, **Миң баши (тысячник)** глава тысячи человек. Как у древних тюрков и монголов предполагалось расположение основных военных подразделений в центре, правом и левом флангах [16, с. 42-43]. Такое деление было связано с подразделением кыргызских родоплеменных объединений на два «крыла» и отражало политическую структуру общества. Военные отряды комплектовались по принципу родоплеменного деления, а затем распределялись по десяткам, сотням, тысячам и десяткам тысяч.

Организация похода войск кыргызов состояла из следующих этапов: во время похода соблюдался определенный порядок войск (**кошуун**). Количество воинов в кошууне колебалось от 100 до несколько тысяч, впереди походной колонны находилась разведгруппа (**чалгын**), вслед за ней шел дозорный отряд (**кайгуул**), в обязанности которого входило осуществление разведки боем, в случае обнаружения разведгруппы или дозорного отряда противника они подвергались уничтожению. Впереди основных сил шла сторожевая охрана (**кароол**), которая одновременно выполняла функцию авангарда. Походную колонну замыкал арьергард (**оорук**), где кроме обоза, находились раненые и персонал тылового обеспечения. Ещё в эпоху Чингис-хана в структуре войск была создана интендантская служба, которая занималась обеспечением войска провиантом, обмундированием и оружием. Относительно тактики и стратегии ведения боя, то вначале легковооруженные отряды вступали в бой, задача которых заключалась в том, чтобы расстроить порядок войск противника, отводилась важная роль в организации засады (**буктурма**), затем в бой вступали основные силы войск.

Командующие всех этих военных подразделений подчинялись приказам и указаниям **жолбаишчы**, главная обязанность которого составляли организация похода войск, определения пути движения и место дислокации, выбора места и расположения войск для сражения, максимальное владение информацией о своем

противнике, его силы, место нахождения, выбора тактики в предстоящем сражении. В целом функциональные обязанности жолбашчы примерно соответствуют обязанностям начальника штаба современного войска [4, с. 144-145].

Таким образом, особенностью кочевого общества Центральной Азии является сочетание родоплеменной организации с военно-административной системой, где важное место занимал институт темничества или десятичная система. Десятичная система была широко распространена у кочевников Центральной Азии еще с эпохи хуннов, а позже жуань жуани ввели аналогичную систему у себя, а затем древние тюрки, кидани и монголы создали институт темничества как основу военно-административной системы и довели её до совершенства.

Военная организация кыргызов в XVI-XVIII веках развивалась на собственной основе и явилась результатом развития общественных и политических отношений. В целом её форма оставалась традиционной, т.е. её элементы существовали в виде институтов, уже созданных и апробированных кочевыми империями хуннов, древних тюрков, енисейских кыргызов и монголов. Главными элементами этих общих традиционных институтов оставались два крыла – правое (**он**); левое (**сол**); центр (**кол**), а также десятичная система военно-административной организации общества и войска.

Список использованной литературы

- 1 Зуев Ю.А. Историческая проекция казахских генеалогических преданий // Казахстан в эпоху феодализма. – Алма-Ата: Наука, 1981. – 365 с.
- 2 Бернштам А.Н. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрков VI-VIII веков. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – 209 с.
- 3 Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. I. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т. I. – Кн. 1 / Пер. с персидского Л.А. Хетагурова. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – 222 с.
- 4 Мокеев А. Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане. – Бишкек: Изд-во Кырг.-Турец. ун-та «Манас», 2010. – 279 с.
- 5 Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана. (Извлечения из китайских источников II в. до н.э. – XVIII в.). // МИКК. – Т. 2. – Бишкек, 2003. – 260 с.; Материалы по истории киргизов и Киргизии. – Вып. I. – М., 197. – 280 с.
- 6 Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы. – Бишкек: Ушкун, 2003. – 447 б.
- 7 История Киргизской ССР с древнейших времен до середины XIX в. – Т. 1. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984. – 798 с.
- 8 Эсенкул Төрөкан уулу. Кыргыздын кыскача санжырасы. Т. 1. – Бишкек, 1995. – 225 б.
- 9 Закиров С. Кыргыз санжырасы. – Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын Баш редакциясы, 1996. – 430 б.
- 10 Сайф ад-Дин Ахсикенди. Маджму ат-таварих // МИКК. – Вып. 1. – М.: Наука, 1973.
- 11 Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. – СПб: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 346 с.
- 12 Петров К.И. Очерк происхождения киргизского народа. – Фрунзе: АН КССР, 1963. – 148 с.
- 13 Абрамзон С.М. Этнический состав киргизского населения северной Киргизии // Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции (сокр. ТКАЭЭ). – Т. IV. – М., 1960. – 367 с.
- 14 Винников Я.Р. Родоплеменной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии // ТКАЭЭ. – Т. I. – М., 1956. – 183 с.
- 15 Аристов Н.А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен. – Бишкек: Сорос-Кыргызстан, 2003. – 460 с.

16 Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана. (Извлечения из китайских источников II в. до н.э. – XVIII в.). // МИКК. – Т. 2. – Бишкек, 2003. – 260 с.

References

- 1 Zuev Yu.A. Istoricheskaya proekciya kazakhskih genealogicheskikh predaniy // Kazakhstan v epokhu feodalizma. – Alma-Ata: Nauka, 1981. 365 s.
- 2 Bernshtam A.N. Social'no-ekonomicheskii stroy orkhono-eniseyskikh tyurok VI-VIII vekov. – M.; L.: Izd-vo AN SSSR, 1946. – 209 s.
- 3 Rashid ad-Din. Sbornik letopisey. T. I. Rashid ad-Din. Sbornik letopisey. – T.I. Kn. 1 / Per. s persidskogo L.A. Khetagurova. – M.; L.: Izd-vo AN SSSR, 1952. – 222 s.
- 4 Mokeyev A. Kyrgyzy na Altaye i na Tyan'-Shane. – Bishkek: Izd-vo Kyrg.-Turets. Un-ta «Manas», 2010, 279 str.
- 5 Materialy po istorii kyrgyzov i Kyrgyzstana. (Iz vlecheniya iz kitayskikh istochnikov II v. do n. e. – XVIII v.). // MIKK. – Т. 2. – Bishkek, 2003, 260 str.; Materialy po istorii kirgizov i Kirgizii. - Vyp. I. – М., 1973. – 280 s.
- 6 Soltonoev B. Kyrgyz tarykhy. – Bishkek: Ushkun, 2003. – 447 b.
- 7 Istoriya Kirgizskoy SSR s drevneyshih vremen do serediny XIX v. – Т. 1. – Frunze: Kyrgyzstan, 1984. – 798 s.
- 8 Jesenkul Torokan uulu. Kyrgyzdyn kyskacha sanzhyrasy. – Т. 1. – Bishkek, 1995. – 225 b.
- 9 Zakirov S. Kyrgyz sanzhyrasy. – Bishkek: Kyrgyz enciclopediyasiynyn Bash redakciyas, 1996, 430 b.
- 10 Saif ad-Din Akhsikendi. Madzhmu at-tavarih // MIKK. – Vyp. 1. – М.: Nauka, 1973.
- 11 Klyashtornyi S.G., Savinov D.G. Stepnye imperii drevney Evrazii. – SPb: Filologicheskii facul'tet SPbGU, 2005. – 346 s.
- 12 Petrov K.I. Ocherk proiskhozhdeniya kirgizskogo naroda. – Frunze: AN KSSR, 1963. – 148 s.
- 13 Abramzon S.M. Etnicheskii sostav kirgizskogo naseleniya severnoy Kirgizii // Trudy kirgizskoy arkheologo-etnograficheskoy ekspedicii (sokr. TKAJeJe). – Т. IV. – М., 1960. – 367 s.
- 14 Vinnikov Ya.R. Rodoplenennyy sostav i rasselenie kirgizov na territorii Yuzhnoy Kirgizii // TKAEE. – Т. I. – М., 1956. – 183 s.
- 15 Aristov N.A. Trudy po istorii i etnicheskomu sostavu tyurkskikh plemen. – Bishkek: Soros-Kyrgyzstan, 2003. – 460 s.
- 16 Materialy po istorii kyrgyzov i Kyrgyzstana. (Iz vlecheniya iz kitayskikh istochnikov II v. do n.e. – XVIII v.). // MIKK. – Т. 2. – Bishkek, 2003. – 260 s.

Т.Д. Жұманалиев¹

¹Ж. Баласағұн атындағы Қырғызстан ұлттық университеті
Бішкек, Қырғызстан

XVI-XVIII ғ. Ортасындағы Тяньшань маңы көшпелілерінің қосарлы этносаяси ұйымы

Мақалада қосарлы жүйенің қалыптасу мәселелері, оның құрылымы, көшпелі қоғамдағы рөлі мен орны қарастырылады. Қосарлы жүйенің өзгешелігі көшпелі қоғамдағы рулық-тайпалық ұйым мен әскери-әкімшілік жүйенің үйлесімділігі, олардың бірлесе қызмет етуінде. Сөйте отырып, екеуі бірде бірін-бірі толықтырса, бірде өзара қарама-қайшылықтары да туындап отырған. Ішінара, бір жағынан түменбасылықтары негізінде орталықтандырылса, екінші жағынан рулық-тайпалық құрылымдардың бөлінуі байқалады.

Түйін сөздер: қосарлы жүйе, оң және сол қанат, рулық-тайпалық құрылымдар, әскери-әкімшілік жүйе, басқарудың көшпелілік түрпаты

T.D. Jumanaliev¹

¹Zh. Balasagyn Kyrgyz National University,
Bishkek, Kyrgyzstan

DUAL ETHNOPOLITICAL ORGANIZATION OF THE NOMADS OF TIEN SHAN IN THE XVI-MIDDLE XVIII CENTURY

Annotation

The article deals with the problem of the formation of the dual system, its structure, role and place in a nomadic society. Specificity of the dual system is a combination of tribal organizations and the military administrative system, and their co-operation in nomadic societies, with both forms complementing each other, and sometimes conflicting, in particular, on the one hand, on the basis of ten thousand warriors unit centralization, and on the other segmentation of tribal divisions.

Keywords: dual system, the right and left wings, tribal divisions, military-administrative system, nomadic type of government.

ӘОЖ 351.852.1(574)

А.Ф. Ибраева¹
З.Е. Колумбаева²

¹М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
²«Тұран-Астана» университеті

КЕҢЕС КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН МУЗЕЙЛЕРІНІҢ ҚОРЛАРЫН ЖАБДЫҚТАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация

Ғылыми мақала кеңес кезеңіндегі музей қорларын жабдықтау мен толықтырудың бағыттары мен ерекшеліктеріне арналған. Кеңес кезеңінде музей қорлары жабдықталуында екі бағытты байқауға болады: бірінші, дәстүрлі, революцияға дейінгі қалыптасқан дәстүр бойынша әр музей саласына қарай қорларын жабдықтау (экспедиция, жекелеген адамдардан, түрлі мекемелерден келіп түскен заттар арқылы); екінші, дәстүрлі бағытта жинақтау материалдары өзгере бастағандығымен ерекшеленді. Қорлардың заттармен жабдықталуындағы тарихи-археологиялық, этнографиялық, палеонтологиялық сұраныстың орнына тарихи-революциялық, таптық ұстанымдардың қалыптасуына негіз болған заттарға деген сұраныстың басым болғандығын көрсетеді.

Түйін сөздер: революция, кеңес кезеңі, музей, қор, экспедиция, жабдықтау, коллекция, тарихи-өлкетану, музейлік заттар.

1920 жылдардың басында дүбірлі тарихи оқиғалардан кейін республика көлемінде қайта қалпына келтіру жұмыстары жүргізіліп, жаңа социалистік қоғамдық құрылысқа көшуде қиыншылықтар күрделі болды. Дегенмен, өлкедеге саяси, әлеуметтік-экономикалық үдерістердің әсерімен музейлер өмірінде де жандану байқалды. Кеңес үкіметі орнаған алғашқы кезеңде музейлердің коллекциялық қорының қалыптасуы мен толығыуына Қазақстанды зерттеу қоғамының үлесі зор. Оның құрамында тарихшылар А.П. Чулошинков,

А.П. Гра, Ә.А. Диваев, С.М. Петров, А.Л. Мелков, И.В. Мелкова, А.А. Четыркина, И.М. Расторгуев, Н.А. Чулошникова жаратылыстану ғылымдарының өкілдері Л.П. Лошкарев, М.И. Рожанец, В.Е. Тележников еңбек етті. Қоғамының мәжілістерінде этнограф ғалым А.А. Четыркинаның «Қазақ оюларының үлгілері», А.Л. Мелкованың «Қазақ ауылдарына жазғы саяхаттың нәтижелері», А.П. Чулошниковтың «Өлкенің XV ғасырдың ортасынан XVIII ғасырдың басына дейінгі мәдениетінің жалпы жағдайы», Д. Букиничтің «Торғай және Қостанай уездеріндегі қазақтардың құлпы тастары мен зираттарының сәулеттік көріністері» тақырыптары бойынша ғылыми экспедицияларының нәтижелері баяндалған есептері тыңдалған [1].

Музей қызметкері А. Четыркина Ақтөбе, Торғай, Амангелді аудандарын, Қостанай, Батыс Қазақстан, Гурьев, Семей облыстарынан музей қажеттілігі үшін этнографиялық бұйымдар жинаған. Заттардың ішінде Ақтөбе губерниясы Түзтөбе болысы 187-ші ауылдан алынған киімдер өте құнды болып табылады. Олардың арасында 61 сом 8 тиынға ер адамның, 35 сом 42 тиынға әйелдің киімдері сатылып алынған [2]. Киімдердің ішінде орта ауқаты бар бір қазақтың бойында жеті бөлек киімі болатындығы жақсы көрсетілген. Атап айтсақ, қара шұғадан сырып шытпен астарлаған «жалбағай» бұл күндері кездесе қоймайтын сирек зат. Оны қатты боранда жел мен қардан қорғану үшін тымақтың сыртынан киген. Орталық Қазақстан мен Торғай төңірегіне тән «жалбағайға» ұқсас «далбағай» деген бас киім Оңтүстікте кездеседі [2, 63-п.]. Жинақталған құндылықтар Орынбор музейінің қорына өткізілді. А.Л. Мелков жинағының ішінде әйелдердің кеудеге салынатын «өңіржиек» немесе «алқа» аталатын зат әшекейлері, жасалу шеберлігі жағынан қолөнердің ғажайып туындысы. Өңір жиектің біреуі Гурьев жағының адайларынан, екіншісі бұрынғы Орынбор губерниясы, Буырты болысынан әкелінген. Қыздардың шашбауларына тағатын салпыншақты шолпылар мен ауқымды әсем сырға, тас көзді жалпақ күміс білезік, оған ілмеліп тасталған күсмұрын күміс жүзіктер, алтын-күміс шұбартпалар музейдің этнографиялық коллекциялар қорын толықтыра түсті [3].

Қоғам мүшелері Орынбор өлкетану музейінің Қырғыз (қазақ) ХАК-ы құрамына берілгеннен кейін музей жәдігерлері толық тізімделіп, өткізілуіне айтарлы үлесін қосты. 1921 жылы 10 қаңтар күні жәдігерлерді қабылдау аяқталып, арнайы актіге қол қойылды. Осы акті бойынша Қазақстанға музей ғимаратымен қоса мынадай жәдігерлер берілді:

– тарихи-мәдени бөлім бойынша: а) археологиядан – 622, ә) нумизматикадан – 853 күміс және мыс тиындар, қағаз ақшалар, 45 медаль, 18 несиелік билет, б) қару-жарақтан – 18 жеңіл зеңбірек, 14 мылтық, 12 тапанша, 4 садақ, 32 қылыш, 8 сауыт, 3 дулыға, в) этнографиядан – 18 әр халықтар киім-кешегі, 62 бас киім мен әйел әшекейлері, 97 үй жиһаздары, 63 қытай жапон халықтары жиһаздары, г) қоғамдық тұрмыстан 65 фарфор ыдыс, 19 гравюра, 9 картина, 62 ескі құжаттар;

– табиғат бөлімі бойынша: а) геология және минералогиядан – 2000, ә) палеонтологиядан – 140, б) зоологиядан – 502 құстар, 63 сүтқоректілер 20 бауырымен жорғалаушылар тұлыптары. Осы жәдігерлермен қатар қорында 7356 кітабы бар музей кітапханасы да берілді [4].

XX ғасырдың 20-шы жылдарының басында Қырғыз (Қазақ) АКСР Орталық музейінде қызмет атқарған қазақтың аяулы азаматтарының бірі белгілі ғалым, қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынов болды. Музей қорын жабдықтауға және ғылыми сұрыптауға қосқан үлесі жайлы мәліметтер мұрағат қорларында сақталған. Мәселен, музейдің ғылыми кеңесшісі болған А. Байтұрсыновтың Орталық музей қорының бейнелеу өнері коллекциялық қорының негізгі бөлігін құраған Н. Хлудовтың туындыларын ғылыми сұрыптау қорытындысы туралы мәлімет сақталған. Онда мынадай қызықты жәйттерді кездестіруге болады: «Н. Хлудовтың суреттерінен қазақ халқының тұрмысы тек суреттегі күйінде кездесуі мүмкін,

не мүлдем кездеспейді. Мүмкін, суретшіні қазақтардың қарапайым тұрмысы қызықтырмаған болуы керек, не болмаса «жартылай жабайы» деп санайтын ол қазақ халқының тұрмыс-тіршілігімен, әдет-ғұрпын үстіртін білген. Осындай көзқарас төмендегі суретші туындыларында орын алған:

– Қазақ ерлері мен әйелдерін жалаң аяқ суреттеу. Әдетте қазақ әйелдері жалаң аяқ жұмыс істемейді, ал ерлері тек сирек жағдайларда ғана. 12-13 жастағы балалар жалаң аяқ жүруі мүмкін.

– Қазақ қыздарының бас киімсіз, шаштарын шығыңқы суреттеу. Әдетте қазақ қыздары бас киімсіз жүрмейді. 3) Жалғыз киіз үйлердің суреттелуі. Қазақтар ауыл болып өмір сүреді. Бірнеше ауылдардың топтасуы шаруашылық түріне байланысты. Бұдан шығатын қорытынды Хлудовтың суреттері орындалуы жағынан керемет, мазмұны жағынан шынайылықтан ауытқыған кемшіліктерге толы» [5].

Қазақ тұрмыс-тіршілігін білетін ғалымның сын-ескертпелері орынды деп пайымдауға болады. Бүгінгі таңда ҚР Орталық Мемлекеттік музейінің қорында Н. Хлудовтың туындылары музейдің бейнелеу өнері қорының негізгі бөлігін құрап отыр. Суретшінің толық туындылар жинағымен музей қызметкерлері әзірлеген еңбектен танысуға болады [6].

Орталықта болып жатқан іс-шаралар лебі жергілікті жерлерге де әсерін тигізіп, Қазақстан музейлері қызметін жаңа қоғам талаптарына сай етіп құруға белсенді кірісті. Қырғыз (қазақ) өлкесінің Орталық өлкетану музейі мемлекеттендіріліп, қызметін өлкетану бағытына икемдеп, ғылыми-қор жинақтау жұмысын ойдағыдай жүзеге асырып жатты. Сонымен қатар, Кеңес өкіметінің алғашқы он жылдығында Қостанайда, Оралда, Көкшетауда, Шымкентте, Ақмолада, Петропавлда ұйымдастырылған музейлер жаңа қоғам талаптарына сай өз жұмыстарын қалыптастырды. 1920 наурызында негізі қаланған Көкшетау музейіне жинақталған түрлі заттардан археологиялық, палеонтологиялық, жаратылыстану, тарихи, жағрафиялық және этнографиялық бөлімдер ашылса, ондағы жәдігердің саны небәрі 130 ғана болған. Тек, тамыз айында Шучье ауылының құрметті ұстазы И.С. Хохловты музейдің меңгерушісі етіп тағайындаумен, оның жұмысы ілгері жылжыды. Музей ісін жандандыру бағытында аянбай қызмет атқарған И. Хохловтың еңбегінің арқасында 1926 жылы музей қорындағы заттар саны 1956-ға жетті. Оның ішінде археологиядан 793, палеонтологиядан 76, жаратылыстанудан 685, этнографиядан 91, жағрафиядан 40, технологиядан 6, өнерден 100 жәдігер болған. Музей қорындағы бүкіл заттардың құны 3000 сомға бағаланған [7].

Музейдегі қор жабдықтау жұмысы ғылыми экспедиция жабдықтау арқылы жүзеге асырылып отырды. Мәселен, И. Хохлов бастаған музей қызметкерлері Көкшетаудан 20 шақырым қашықтықта орналасқан Шеңгелді өзенінің маңындағы көне бейітке зерттеу жұмыстарын жүргізіп, одан ұзын басты адамның қаңқасы мен бірге жерленген найзаның ұштары, сүйектен және мыстан жасалған жебелер, аң тістерінен тізбектелген моншақтар, екі жақсы өңделген тас (үтіктегіш, қол балға), жоғарғы жағы өрнектеліп қара саздан жасалған шағын ыдыс, сынған ыдыс қалдықтары, жылқының екі бас сүйегі (жылқылар мәйітпен бірге арнайы жерленген болуы керек), аңның мүйізі, ине немесе біз түріндегі сүйек, мыс пластиналар, сүйектер және тастар табылды. Музей жұмысының негізгі бағыты өлкетанулық болғандықтан бұл заттардың музей үшін маңызы өте зор еді [6, 194-п.].

Жетісу, Сырдария және Оңтүстік Қазақстан музейлері қорларының жабдықталуында белгілі профессорлар Д.И. Нечкин, А.А. Семенов, Б.П. Денике, Гориздо-Кульчицкийлердің үлесі зор болды. Мысалы, 1922-1923 жылдары профессор Гориздо-Кульчицкий бастаған экспедиция Шымкент уезінде болып, балықтар, жәндіктер мен өсімдіктер түрлерін жинастырса, профессор Н.Н. Кузнецов басқарған экспедиция Жетісу өңірінен 3 мыңнан аса жәндік түрлерін Жетісу музейіне жинап тапсырды. Бұл заттар ғалымдар үшін өлке табиғаты жайында берері мол құнды

деректерге айналды [8]. Мемлекет тарапынан музейлерді қаржылай қамтамасыз етуде қиындықтар болғандықтан, бұл міндетті 1922 жылға дейін музей ісі және өнер, табиғат пен көне ескерткіштерді қорғау жөніндегі Түркістан комитеті мойнына алып, тек 1922 жылдың 12 маусымнан бастап, № 45 Түркеспубликасының Кеңестік халық комитетінің декретіне сәйкес жергілікті дәрежедегі музейлерді қаржыландыру жергілікті бюджеттің негізінде жүргізілетін болды.

1925 жылдың 1 сәуірінде музейге меңгеруші болып, өлкетанушы, ғалым Б.П. Тризна тағайындалады. 1924-1925 жылдарға берген есебінде музейдің сол кезеңдегі ауыр жағдайы туралы былай деп жазады: «1920 жылы негізі қаланған Шымкент музейі 1924 жылдың 1 қазанында ешкімге керексіз аянышты халде кешуде. Музей жылумен қамтамасыз етілмегендіктен тонсыз, пимасыз отыру мүмкін емес. Меңгерушіге және күзетшіге берілетін жалақы бірде Ташкенттен, бірде Шымкенттен үзілді-кесілді төленеді» [9]. Музей жұмысын дамытуға жергілікті өлкетанушы-ғалымдар М.А. Быков, Т.А. Шпота, Б.П. Тризна мен И.К. Шпоталар белсене ат салысты. Республиканың оңтүстігінде музей ісінің дамуына белгілі ғалым, археолог М.Е. Массонның еңбегі өте зор болды. Музей қорын жабдықтау мақсатында М.Е. Массонның ұсынысы бойынша Қазақстанның оңтүстік аудандарында бірнеше ғылыми экспедициялар ұйымдастырылып, оның қоры археологиялық, ботаникалық, зоологиялық, палеонтологиялық материалдармен толықтырылды. Сырдария музейі жұмысына өлкетанулық сипат беріліп, ол жаратылыстану-тарихи, жағрафия мен статистикалық-экономикалық және мәдени-тарихи бөлімдерге бөлініп, құрамында жалпы саны 2 мыңнан аса жәдігерлері болды [9, 41-п.].

Музейлер қорының тез қарқынмен толығын 1923-24 жылдардағы Орталық музейдің есебінен оның бөлімдерінің көбейгенін аңғару қиын емес. Атап айтсақ, бұрынғы тарихи-этнографиялық – 4730 және жаратылыстану-тарихи – 2884 бөлімдерімен қоса, ауылшаруашылығы бұйымдары – 173, мектепке дейінгі әлеуметтік тәрбие – 796 бөлімдері ашылып, музей қоры толық түскен [10]. Егер 1923 жылы музей қоры 45 затпен толықса, 1924 жылы 671 затқа көбейген. Жабдықтау түрі көбіне сыйға тарту түрінде қала берді. Мұндай жабдықтау жұмысы сол кезеңде республика көлеміндегі барлық музейлерге тән болды. Мәселен, Семей музейіне Тифлис маңынан табылған парсы мыс ақшасы сыйға тартылған [11].

Қазақ АКСР Орталық өлкелік музейінің қорына түскен жәдігерлердің қатарында: Кіші Орданың батыс бөлігінің билеушісі сұлтан Баймұхаммед Айшуақовтың 18 оғы бар қынабы – № 4372; 1869 жылы Кіші Орданың орта бөлігін билеген сұлтан Мұхамеджан Баймұхамедұлының 8 оғы бар бешпеті – № 4373; Ішкі Бөкей Ордасының ханы Жәңгірдің жұбайы Фатима ханшаның алтынмен өрнектелген барқыт бешпеті және көйлегі – № 4392; Ержан Шолақұлының малақайы (бөрік), белбеуі; Кенже Нұрмұхамедқызының күміс және алтынмен әшекейленген қызыл барқыттан тігілген сәукелесі; әшекейленген белбеу; император II Александрдың қола мүсіні – № 4397; император II Николайдың қола мүсіні – № 4398; марал мүйіздері – 4; 1332 жылғы бұхар пистолеті және т. б. заттармен музей қоры толықты. Сонымен қатар, көрме ұйымдастыру, дәріс оқу, экскурсиялық жұмыстардың дұрыс ұйымдастырылуы әртүрлі әлеуметтік топтағы музей көрерменінің санын өсіре түсті [12]. Суретші Репиннің қаламының ұшынан туындаған «Галкин-Врасский» атты суреті, 1814 жылы Париж алынғаннан кейін Наполеон сарайынан алынған сағат, «пролетариат көсемі» В.И. Лениннің портреті музей қорына түсіп құнды заттар қатарына жатқызылды. Бұдан шығатын қорытынды, мақсатты зат жинақтауға және ғылыми экспедициялар ұйымдастыруға қаржының тапшылығы, арнайы мамандардың және қажетті құралдардың жетіспеушілігі музей қорын жабдықтауда кездейсоқтық принципінің үстем болғанын аңғартады.

1928-1929-шы жылдары музей қызметкерлері Талас Алатауында, Мерке ауданында, Мойынқұмда экспедициялық-жинақтау жұмыстарын жалғастырды. Этнографиялық заттарды іздестіру мақсатында экспедиция мүшелері Мерке ауданының 37-ші ауыл тұрғындарының өмірі мен тұрмысын бейнелейтін аяқ киім, су құюға арналған ыдыстар, қобыз, тоғыз құмалақ ойыны қажеттіліктері және басқа да жәдігерлер алып қайтты. Ортағасырлық Сайрам, Сығанак, Сүрнен, Майлықөл және Жабағлы қоныстарындағы мәдени ескерткіштерді суретке түсіріліп, есепке алынды. Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесі құрылысы және оның тарихи-архитектуралық ескерткіштері жайында 1930 жылы Қазақстанды зерттеу қоғамы бөлімінің мүшесі М.Е. Массон Ташкент қаласында 2000 данамен басылып шыққан монография жазды.

Орталық музей директоры А.С. Махонин, ғылыми қызметкер М.Н. Ленонтовский, лаборант П.И. Зарецкий, препаратор Мотылев, аңшылар Паршин мен Жвирблис және 2 практикант Невская мен Усенко Алматы аңшылар қорығының флорасы мен фаунасын зерттеуге барды. Нәтижесінде зоология мен ботаникадан 3 мыңдай жәдігер жиналып, 50 фотосурет және түрлі эскиздер жасалды. Музей қызметкерлері Есік өзені бойына жасаған саяхатында едәуір жәдігерлер жинап, фотосуреттер түсірді. Музей қызметкерлерінің Таушелек орман шарушылығына барған ғылыми экспедицияны музей ғылыми қызметкері М.Н. Ленонтовский басқарып, марал, доңыз, елік және т.б. аңдар атылып алынды. Экспедиция мүшелері осы өңірдің марал өсіруге қолайлы екендігі, аңшылық шаруашылығын ұйымдастыру мүмкіндігі жайында қорытындыға келді [13].

Алайда, социалистік революция жемісі және Одақ көлемінде таралып келе жатқан әкімшіл-әміршіл жүйе қоғамның қай саласы болмасын сыңаржақтылыққа бой ұрдыра бастады. Осы бағытта Кеңес үкіметінің жасаған алғашқы қадамдарының бірі 1928 жылы 27 тамызда байларды тәркілеу туралы декреттің қабылдануы еді. Онымен бірге БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті «Барлық еңбекшілерге» деген үндеу қабылдап, осы екі құжатта 5 қыркүйекте баспасөзде жарияланды. Байларды тап ретінде жою туралы іс-әрекетінің қаншалықты орасан қайғы өкелгенін тарих дәлелдеп отыр. Кезінде қазақ қоғамын жақсы білетін алаш интеллигенциясының өкілдері Ә. Бөкейханов пен А. Байтұрсыновтың: «Қазақтарда бай мен кедейдің арасында таптық қайшылық жоқ, оларда рулық мүдде немесе жалпықазақтық мүдде таптық мүддеден басым түсіп жатады», – деген пікірлері кейіннен, болшевиктер тарапынан «реакциялық теория» ретінде өткір сынға алынды [14].

Тап қайшылығын шиеленістірудегі Кеңес үкіметінің саясаты бірден қолға алынып, шолақ белсенділер тарапынан тез қарқынмен жүзеге асырыла бастады. Музейлер де кенже қалған жоқ. Мәселен, Петропавл Көкшетау, Оңтүстік Қазақстан тарихи-өлкетану музейі 1927-1928 жылдары ғылыми қор жабдықтау жұмысын жаңа тұрмыс талаптарына сай жасақтау қағидаттарына сөйкес бөлімдерді қайта құрудан бастады. Нәтижесінде едәуір жәдігерлер социалистік құрылыс талаптарына сай емес деп табылып, көрмеден алынды. Жаңа жәдігерлер негізінде экспозициялар құрылып, түрлі тақырыптарда көрмелер ұйымдастырылды. Жаңа көрнектемелердің негізгі идеясы бай мен кедейдің тұрмыс-тіршілігін салыстырмалы түрде көрсету қағидаттарына сүйеніп, қанаушы таптың қолданған бұйымдары қажетсіз деп танылды [2, 23-п.]. Ал, Семей тарихи-өлкетану музейінің 1926 жылғы Орталық музейге берген есебінде, тарих бөлімінде – 255, археология бөлімінде – 1489, этнография бөлімінде – 461, геология бөлімінде – 1366, зоология бөлімінде – 1769, ботаника бөлімінде – 3827, ауылшаруашылық бөлімінде – 526 және көркемсурет бөлімінде – 1433 жәдігер барлығы көрсетілген. Осы есебінде музей меңгерушісі «көрме бөлімдеріндегі жиһаздардың тозығы жеткендіктен оларды айырбастау қажет, жәдігерлер жергілікті мекемелер мен жекелеген тұрғындардың сыйлықтары негізінде қалыптасуда, мүмкіндігінше сатып алу шараларын да қарастырып отырамыз, осы істерді жүзеге асыруға қаражат бөлулеріңізді сұраймыз», – деп

жазды. 1927 жылы музей қоры 833 жәдігермен толықты [15].

Музейлер жұмысының негізгі бағыты салалық деңгейде қор жинақтау, музейлік мәні бар ескерткіштерді іріктеу, оларды зерттеу, құжаттау, талапқа сай сақтау сияқты жұмыстармен айналысты. Қазақстан музейлерінің қорында нумизматикалық заттар (алтын, күміс, мыс теңгелер мен медальдар, ақша) коллекциясы да аз болған жоқ. Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік музейінің қорында Оңтүстік Қазақстан ортағасырлық қалалар орындарынан табылған ақша нұсқалары сақталған. Бүгінгі таңда олардың саны 34 мыңнан астам. Антикалық (ежелгі грек, кушан, қытай), Түркі (түргеш теңгелері), Қарахан, Алтын Орда, кейінгі орта ғасыр (шағатай, тимуридтер, шейбанидтер), Қазақ хандығы кезеңдеріне жататын бұл заттар Қазақстанның ортағасырлық тарихындағы экономикалық жағдайы, тауар-ақша қатынасы, басқа мемлекеттермен саудасаттық байланысы жайлы мол мағлұмат беретін деректік материалдар болып табылады [16].

Қазақ халқының тағдырында өткен XX ғасыр өзінің сан-алуан оқиғаларымен орын алды. Ұлттық зиялы қауым өкілдерінің саяси көзқарасының қалыптасып, қайраткер ретінде танылуына біріншіден, рухани негізді айтсақ, екіншіден, олар өмір сүрген кезеңнің өзіндік ерекшелігінде, тұрақсыздығында еді. Қазақстан музей ісінде тарихи-мәдени мұраны сақтау ісіне араласқан ұлт зиялыларының үлесін мұрағат қорларында сақталған деректер дәлелдеп отыр. Әсіресе Қазақстанның тұңғыш астанасы болған Орынбор қаласының 1924 жылғы территориялық межеллеуге байланысты Ресейдің құрамына кетуі көптеген ұлттық қазынымыздың тағдырына кері әсерін тигізгені белгілі. Жаңа астана болған Қызылорда қаласына барлық басқару органдары мен мәдени мекемелері көшірілді. Бірақ, жаңа астанада лайықты ғимараттың болмауына байланысты көптеген мекемелер алғашқы уақытта Орынбор қаласында қалып қойды. Осындай мекемелердің арасында Қазақ АКСР Орталық өлкетану музейі де болды. Бұл жағдай Орталық өлкетану музейі мен енді ұйымдастырылып жатқан Орынбор губерниялық музейінің арасында арасында жәдігерлер таласын тудырды.

РКФСР құрамына енген күннен бастап Орынбор губерниялық атқару комитеті Қазақ АКСР Орталық өлкетану музейінен Орынбор өлкесін бейнелейтін бірнеше құнды жәдігерлерді беруді талап ете бастады. Нәтижесінде Орталық музейдің қорынан бөліп берген жәдігерлеріне Орынбор губерниялық Атқару комитеті қанағаттанбай мәселені шешу Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті қарауына берілді [17].

1925 жылы 13 шілдеде Комитет Президиумы мәжілісінде Орталық музей Қазақстан табиғатын, тарихын, этнографиясы мен шаруашылығын бейнелейтін жалғыз мәдени мекеме болғандықтан музейді Қазақстан басқаруында қалдырып, ондағы Орынбор өлкесіне тиісті жәдігерлерді губерниялық атқару комитетіне беруді міндеттейтін шешім қабылдады. Бұған қанағаттанбаған Орынбор губерниялық атқару комитеті өзіне тиісті емес жәдігерлерге қайта талас тудырып, Орталық музей орналасқан ғимараттан губерниялық музей үшін бөлмелер босатуды, жәдігерлер орналасатын жиһаздарға ауыз салды. Орынборлықтарға губернияны бейнелейтін жәдігерлер берілсе де, олар оған қанағаттанбай тарихи-этнография бөлімі бойынша – 2061, жаратылыстану-тарихи бөлімі бойынша – 431, дін бөлімі бойынша – 627 жәдігерді беруді талап етті.

Орынборлықтар Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті шешімін місе тұтпай, қазақстандықтар тек өз республикасын сипаттайтын жәдігерлерді ғана алу керек деген жаңа пікірлерін алға тартты. Бұл таласты шешу қайта Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетіне шығып, оның Президиумының 1927 жылы 9 мамыр күнгі мәжілісі Қазақстан музейі қорынан Орынбор өлкесіне тиісті жәдігерлерді беріп, РКФСР ХАК-ын бір ай аралығында талас тудырып отырған жәдігерлерді анықтап шешуді міндеттеп, Орынбор губерниялық Атқару комитетінің Орталық музей орналасып отырған ғимараттан бөлмелер босатып берудегі өтінішін

заңсыз деп тапты. Қалыптасқан жағдайға байланысты мәселенің екі жақты қанағаттандыратындай шешілуі үшін, екі жақтың өкілдерінен комиссия құрылу керек деп шешті [18].

Мәдени құндылықтардан айрылып қалу қаупі төніп тұрған кезде мәселенің тиімді шешілуіне белсене араласқан ұлт зиялылары мемлекет және қоғам қайраткерлері, сол кезеңде Қазақ АКСР-ның Халық Ағарту Комиссары Токтабаев, Ғылыми-әдістемелік Кеңестің төрағасы Т. Шонанов, ғалым хатшы Махонин, Сайдалин, Кенжин сынды тұлғалардың есімдерін ерекше айтуға болады. Орынбор губерниялық Атқару комитеті қалыптасқан жағдайды Мәскеу арқылы шешуді қаласа, Қазақстан өкілдері орынборлықтарға да, өздеріне еш нұсқан келмейтіндей бағытты ұстады. 1927 жылдан бастап Қазақстан Орталық өлкетану музейінің менгерушісі қызметіне тағайындалған А. Махонин республика Халық Ағарту Комиссары О. Жандосовқа жазған хатында: «Қазіргі кезде талас тудырып отырған 472 жәдігердің 395-ін орынборлықтар беруден мүлде бас тартуда. Олардың көпшілігі еш күмәнсіз Қазақстан Орталық өлкетану музейіне берілуі тиіс. Бұл жәдігерлердің арасында қымбат тастармен безендіріліп таза күмістен жасалғандары адамзат қолөнерінің қайталанбас туындылары. Таза күмістен құйылып, өрнектеліп жасалған кішкене шараға баға беру мүлде мүмкін емес», – деп жазды [19]. Сонымен қатар, талас тудырып отырған заттардың арасында шығыс үлгісінде өрнектеліп жасалған екі күміс ыдыс – № 83, 84, тұнғыс бақсысының киімі – № 80, киік мүйізі – № 294, ерте дәуірден сақталып келе жатқан теңгелер – № 203, 209, 226, 229, генерал-губернатор Перовскийдің жиналмалы үстелі – № 73 т.б. қазақ халқының тарихы мен мәдениетін бейнелейтін құнды заттар бар еді [19, 73-п.].

Екі музей арасындағы талас тарихи-этнографиялық және тарихи-жаратылыстану жәдігерлері төңірегінде туды. Дін бөлімшесі бойынша 778 жәдігердің «бұратана» халықтар жөніндегі патша үкіметінің миссионерлік саясатын бейнелейтіндері Қазақстан Орталық өлкетану музейіне қалдырылып, қалғаны Орынбор губерниялық музейіне берілсін деген шешім қабылданды. Орынбор губерниялық атқару комитетінің сұрауы бойынша 633 әр кезең ақшалай белгілері және Орталық өлкетану музейі қорындағы 14 зеңбіректің 11-і, 11 балбал тастың 9-ы көшкен кезде қиындық тудырады деген себеппен Орынборда қалдырылды. Ол аздай Орынбор губерниялық атқару комитеті өзінің жылғы 13 ақпандағы қаулысымен музейдің мұрағаты мен кітапханасына да ауыз салды. Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесіне жолдаған хатында Халық Ағарту Комиссарының орынбасары Оликов пен Ғылыми-әдістемелік кеңестің төрағасы Т. Шонанов аталған қаулының еш негізсіз екендігін айта келіп, Орынбор губкомының іс-әрекеті Бүкілодақтық Атқару Комитетінің қаулысына қайшы келетін шешім екендігін Бүкілодақтық Атқару Комитетіне тез арада хабарлауды сұрады. Орынборлықтардың негізгі талабы музей құрамындағы кітапхана мен мұрағат қорын Орынбор музейінде қалдыру еді. Қазақстан өз тарапынан кезінде Орынбор-Торғай губернияларының тарихы қатталған деректер мен Қазақстанды зерттеу қоғамының жандануына үлес қосқан кітапхана қоры тек Қазақстанға тиесілі екенін білдірді. Мәселе Қазақстан үшін тиімді шешілгенімен, көптеген құнды деректер асығыс көшкен кезде Орынборда қалды. 1929 жылы Қазақстан Орталық өлкетану музейі Орынбор музейімен жәдігерлерін бөлісіп, жаңа астана Алматы қаласына көшіп келді [13, с. 7-9].

Байқап отырғанымыздай, патша өкіметінің өктемдік саясаты Кеңестік кезеңде жалғасын тауып, тіпті өзгелерді қойғанда музей ісінде де көрініс берді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Труды общества изучения Казахстана (Киргизского края). – Оренбург, 1925. – Т. 5. – 308 с.
- 2 Протоколы Совета Центрального музея // ҚР ОММ. 81-қ., 1-т., 1021-іс, 19-п.
- 3 Есова С., Оразбаева Н. Казахская национальная одежда. – Алматы: Жалын, 1976. – 168 с.
- 4 Переписка с научными обществами по вопросам музейного строительства // ҚР ОММ. 81-қ., 1-т., 26-іс, 22-п.

5 Заключение консультанта музея Байтурсынова по картинам Хлудова // ҚРОММ. 1308-қ., 1-т., 154-іс, 27-28-пп.

6 Хлудов Н.Г. Каталог произведений: живопись и графика. / Науч. ред. Н. Алимбай. – Алматы: Издательство ЦГМ, 2003. – 224 с.

7 Государственный архив города Кокшетау. 76 - қ., 1-т., 672 -іс, 3-п.; 76-қ., 1-т., 749-іс, 129-131-пп.

8 Известия Средне-Азиатского Комитета по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы «Средазкомстарис». – Ташкент, 1926. – Вып. 1. – С.16.

9 Оңтүстік Қазақстан облыстық Мемлекеттік мұрағаты. 201-қ., 2-т., 3-іс, 39-п.; 201-қ., 2-т., 3-іс, 4-5-пп.

10 Социалистическое строительство в Казахстане в восстановительный период (1921-1925 гг.). – Алма-Ата: АН КазССР, 1962. – 560 с. – С. 505-506.

11 Труды общества изучения Киргизского края. – Оренбург, 1922. – Вып. III. – 286 с.

12 Инвентарная опись музейных экспонатов // ҚР ОММ. 81-қ., 1-т., 1316-іс, 221-п.

13 Вестник Центрального Краевого музея. – Алма-Ата: ЦГМ, 1930. – 30 с.

14 Омарбеков Т. XX ғасырдың 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 328 б.

15 Отчет о состоянии и деятельности Центрального музея за II полугодие 1925 г. // ҚР ОММ. 1308-қ., 1-т., 45-іс, 7-8-пп.

16 Базылхан Н. Монеты в фондах Центрального Государственного музея РК // Орталық музей еңбектері: музей ісі, тарих, этнология, фольклортану, антропология, деректану, нумизматика / Әлімбай Н., Смағұлов О., Самашев З., Қасқабасов С. т.б.; Ғылыми редактор Әлімбай Н. – Алматы: Ғылым, 2004. – 395 б.

17 Инвентарная опись музейных экспонатов // ҚР ОММ. 81-қ., 1-т., 1316-іс, 221-п.

18 Приказы, постановления, резолюции, инструкции // ҚР ОММ. 30-қ., 1-т., 485-іс, 79-п.

19 Годовой отчет о работе Центрального музея // ҚР ОММ. 81-қ., 1-т., 1392-іс, 69-70-пп.

References

1 Trudy obshchestva izucheniya Kazakhstana (Kirgizskogo kraja). – Orenburg, 1925. – Т. 5. – 308 s.

2 Protokoly Soveta Central'nogo muzeya // QR OMM. 81-q., 1-t., 1021-is, 19-p.

3 Yessova S., Orazbayeva N. Kazakhskaya nacional'naya odezhda. – Almaty: Zhaly, 1976. – 168 s.

4 Perepiska s nauchnymi obshchestvami po voprosam muzeynogo stroitel'stva // QR OMM. 81-q., 1-t., 26-is, 22-p.

5 Zaklyuchenie konsul'tanta muzeya Baitursynova po kartinam Hludova // QR OMM. 1308-q., 1-t., 154-is, 27-28-pp.

6 Hludov N.G. Katalog proizvedenij: zhivopis' i grafika / Nauch. red. N. Alimbaj. – Almaty: Izdatel'stvo CGM, 2003. – 224 s.

7 Gosudarstvennyi arkhiv goroda Kokshetau . 76-q., 1-t., 672-is, 3-p.; 76-q., 1-t., 749-is, 129-131-pp.

8 Izvestiya Sredne-Aziatskogo Komiteta po delam muzejev i okhrany pamyatnikov stariny, iskusstva i prirody «Sredazkomstaris». – Tashkent, 1926. – Vyp. 1. – S.16.

9 Ontustik Qazaqstan oblystyq Memlekettik muragaty. 201-q., 2-t., 3-is, 39-p.; 20-q., 2-t., 3-is, 4-5-pp.

10 Socialisticheskoe stroitel'stvo v Kazakhstane v vosstanovitel'nyi period (1921-1925 gg.). – Alma-Ata: AN KazSSR, 1962. – S. 505-506.

11 Trudy obshchestva izucheniya Kirgizskogo kraja. – Orenburg, 1922. – Vyp. III. – 286 s.

12 Inventarnaya opis' muzeynyh eksponatov // QR OMM. 81-q., 1-t., 1316-is, 221-p.

13 Vestnik Central'nogo Kraevogo muzeya. – Alma-Ata: CGM, 1930. – 30 s.

14 Omarbekov T. XX gasyrdyn 20-30 zhyldardagy Qazaqstan qasireti. – Almaty: Sanat, 1997. – 328 b.

15 Otchet o sostoyanii i deyatel'nosti Central'nogo muzeya za II polugodie 1925 g. // QR OMM. 1308-q., 1-t., 45-is, 7-8-pp.

16 Bazylkhan N. Monety v fondah Central'nogo Gosudarstvennogo muzeya RK Ortalyq muzey enbekteri: muzey isi, tarih, etnologiya, fol'klortanu, antropologiya, derektanu, numizmatika / Alimbay N., Smagulov O., Samashev Z., Qasqabassov S. t.b.; Gylymi redaktor Alimbay N. – Almaty: Gylym, 2004. – 395 b. – b. 354.

17 Inventarnaya opis' muzeynyh eksponatov // QR OMM. 81-q., 1-t., 1316-is, 221-p.

18 Prikazy, postanovleniya, rezolyucii, instrukcii // QR OMM. 30-q., 1-t., 485-is, 79-p.

19 Godovoy otchet o rabote Central'nogo muzeya // QR OMM. 81-q., 1-t., 1392-is, 69-70-pp.

А.Г. Ибраева¹
З.Е. Колумбаева²

¹Северо-Казахстанский государственный университет
им. М. Козыбаева

²Университет «Туран-Астана»

ОСОБЕННОСТИ КОМПЛЕКТОВАНИЯ ФОНДОВ КАЗАХСТАНСКИХ МУЗЕЕВ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА

Резюме

Научная статья посвящена основным направлениям и особенностям комплектования и пополнения музейных фондов Казахстана в советский период. В комплектовании музейных фондов сложилась два направления: *во-первых*, традиционное, в связи со сложившейся дореволюционной традиции, комплектование музейных фондов предметами музейного значения осуществлялось за счет поступления в результате экспедиционных исследований, личных пожертвований и т.д.; *во-вторых*, подходы в комплектовании материалов постепенно изменяются. Вместо устоявшихся традиций комплектования музейных фондов предметами историко-археологического, этнографического, палеонтологического направления, большее внимание стало уделяться предметам отражающим классовый подход.

Ключевые слова: революция, советский период, музей, фонд, экспедиция, комплектование, коллекция, историко-краеведческий, музейные предметы.

A.G. Ibraeva¹,
Z.E. Kolumbaeva²

¹M. Kozybayev North Kazakhstan State University
²«Turan-Astana» University

PECULIARITIES OF THE KAZAKHSTAN MUSEUMS STOCK REPLENISHMENT IN THE SOVIET PERIOD

Summary

The article is devoted to the main directions and features of completing and replenishment of museum funds of Kazakhstan during the Soviet period. In the completion of museum funds there were two directions: *in the first*, traditional, in connection with developed pre-revolutionary tradition the completion of museum funds with the subjects of museum value was carried out in result of expedition research, personal donations, etc.; *secondly*, the approaches of materials replenishment change gradually. Instead of the established traditions of museum funds replenishment with historical, archaeological, ethnographic, paleontological subjects, more attention is given to the subjects reflecting the class approach.

Keywords: revolution, Soviet period, museum, fund, expedition, completing, collection, local history, museum subjects.

ТАРИХ ЖӘНЕ ДЕМОГРАФИЯ ИСТОРИЯ И ДЕМОГРАФИЯ HISTORY AND DEMOGRAPHY

ӘОЖ 314.14(574)

Ж. Талдыбаев¹

¹ Астана қаласы бойынша құқықтық статистика және арнайы есеп комитетінің басқарма бөлімінің прокуроры

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫ: ҚҰРАМЫНДАҒЫ ТАРИХИ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР (1926-1959 ж.ж.)

Аңдатпа

Мақалада 1926 және 1959 жылдар аралығындағы қазақ халқының құрамы, соның ішінде жынысы, жасы және білім деңгейіндегі тарихи демографиялық өзгерістер зерттеу аралығында жүргізілген санақтар мен статистикалық мәліметтер арқылы салыстырмалы ғылыми талдаулар негізінде есептеліп, мұрағат құжаттары мен тарихи демографиялық бағыттары бойынша ғылыми еңбектер мен ғылыми зерттеулерді қарастыру негізінде жазылған. Қазақ халқының республика көлеміндегі жыныс құрамы, соның ішінде ұл немесе қызға және ерлер мен әйелдерге бөлінуі Қазақстанның аймақтары мен өңірлері және қалалары мен ауылдары бойынша қарастырылып, ғылыми жағынан тұжырымдалған есептік немесе пайыздық талдаулар арқылы қарастырылған. Сондай-ақ, қазақтардың жас құрылымы санақ аралығындағы жылдарға сәйкес, жаңадан туылған жас сәбилерден бастап қартайғандар мен қариялар арасындағы, топтарға бөлу бойынша ұл немесе қызға және ерлер мен әйелдер арқылы, есептік талдаулар негізінде салыстырмалы тұжырымдар көлемінде көрсетілген. Сонымен бірге, қазақ халқының білім деңгейінде сауатсыздықты жою мәселесінде сауат ашу орындарының көптеп ашылып, олардан сауатын ашушылардың қатарының көбеюі қарастырылса, мектептер қатарындағы білім беруде мектептер санының артып, оқитын оқушылардың санының өскені көрсетіледі. Ал орта білім және жоғары білім беру мәселелерінде орта және жоғары оқу орындарының қатары артып, олардан білім алушы қазақ жастарының саны мен үлесінің өсіп келе жатқандығы байқалып, қазақтардың білім деңгейінде тарихи демографиялық жағынан сандық немесе пайыздық негізде қарастырылып, салыстырмалы тұжырымдар жасалған ғылыми талдаулар арқылы баяндалады.

Түйін сөздер: халық, ғылым, білім, тарих, демография, құрам, жыныс, жас, сан, пайыз, үлес, санақ, мұрағат, дерек, мағұлмат, тұжырым, аймақ, өңір, қала, ауыл.

Зерттеу аралығы бойынша, 1926 және 1959 жылдарды қамтитын кеңестендіру кезеңіндегі қазақ халқының басынан өткізген қасіретті тарихын демографиялық жағынан алып қарастырғанда тарихи демографияның назар аударатын салаларының бірі халықтың құрамы болып табылады. Демек, қазақ халқының құрамы үш бағытта, негізінен – жынысындағы, жасындағы және білім деңгейіндегі демографиялық өзгерістеріне байланысты. Мысалы, қазақтың ұлдары немесе қыздарының және ерлері мен әйелдерінің арасындағы саны мен үлесі, қазақтардың жасына қарай топтарға бөлінуі және қазақтардың білім деңгейіндегі өзгерістер деген мәселелер бойынша тарихи демографиялық тұрғыдан қарастырылады. Яғни, бұл саланың зерттелу бағыттары республикамыздың аймақтары, оның ішінде қалалары мен ауылдық жерлерінде тұратын қазақтардың арасындағы жынысқа бөліну мәселесінде (сандық көрсеткіштерін демографиялық ғылыми талдаулар арқылы салыстырмалы түрде) ұл немесе қызға және ерлер мен әйелдерге бөліну негіздері көп немесе аз екендігі есептік ғылыми салыстырмалы талдаулар жүргізілу арқылы жүйеленуге

негізделетінін байқаймыз. Ал жас аралық деңгейіне қарай, топтарға бөлу арқылы дүниеге келген қазақ сәбилерін қоса отырып, бір жастағы балалардан бастап 60-тан асып, қартайғандар мен 70-тен асқан қариялар қатарындағы саны мен үлесіне есептік салыстырулар негізінде анықтап, соның арасында қай топтағылардың қатары басым немесе кем екендігін есептеулер бойынша пайыздық талдаулар жүргіземіз. Сонымен бірге білім деңгейінде қазақтардың сауаттылығын анықтауда жалпы білім берудің ішінде, бастауыш, орта, арнайы орта және жоғары білім беру мәселелерін тарихи демографиялық тұрғыдан деректік мәліметтерге сүйене отырып зерттеулер арқылы талдаулық тұжырымдар жүргізіп, демографиялық ғылыми нәтижелер бойынша қарастырамыз.

Халықтың, оның ішінде қазақ халқының табиғи өсіп-өнуі немесе демографиялық жағынан дамуы үшін оның құрамы: жынысы, жасы және білім деңгейіндегі үлес салмақтарының тепе-теңдігі мен өзгерістерінің тарихи демографиялық тұрғыдан зерттеудің маңызы зор. XX ғасырдың басындағы тарихи оқиғалар қазақ халқының өміріне мүлде жаңа өзгерістер әкелді. Қазақстандағы жүргізілген индустрияландырудың іске асырылуының қиыншылықтары, күштеп ұжымдастыру, тәркілеу немесе жер аудару іс-әрекеттері, бұған қоса 1931-1933 жылдардағы ашаршылық апаты, жаппай жазалау, асу, ату, қуғындау салдары мен репрессиялық зобаландар және Ұлы Отан соғысының шығыны мен зардаптары, тың игеру науқанының салдары қазақ халқының құрамына, соның ішінде саны мен үлесіндегі көрсеткіштеріне айтарлықтай демографиялық өзгеріс енгізді. Сонымен бірге, XX ғасырдың екінші жартысындағы тың игеру жылдарындағы көптеген ұлттардың елімізге келуі қазақ халқының тарихында ғана емес демографиялық өзгеруінде де өзіндік із қалдырғаны мәлім. Міне, осы айталғандардың бәрін сұрыптай келе демография ғылымы қандастарымыздың құрамындағы жынысы мен жасына және білім деңгейлеріне бөліну негізіндегі сандық немесе пайыздық көрсеткіштер бойынша тарихи демографиялық тұрғыдан өзіндік ой қорытуға негіз қалайды.

1926 жылы Қазақстан территориясында тұратын халықтардың 3329518-і, яғни басым бөлігі 52,1 пайызы ерлер болса, ал 3171377-і, демек азырақ бөлігі 47,9 пайызы әйелдер болып, ерлермен салыстырғанда әйелдердің қатары 158141 адамға, яғни 2,3 пайызға төменірек екені байқалса [1], 1939 жылы олардың 3203239-ы, яғни көбірек бөлігі 52,1 пайызы ерлер болса, ал 2947863-і, демек азырақ бөлігі 47,9 пайызы әйелдер болып, ерлермен салыстырғанда әйелдердің қатары 255376 адамға, яғни 4,2 пайызға төменірек екені байқлып [2], ал 1959 жылы олардың 4422184-і, яғни азырақ бөлігі 47,5 пайызы ерлер болса, ал 4887663-і, демек басымырақ бөлігі 52,5 пайызы әйелдер болып, ерлермен салыстырғанда әйелдерінің қатары 465479 адамға, демек 5,0 пайызға басымырақ екені байқалады [3].

1926 жылы қазақтардың ерлерінің саны 1953711 басымырақ, яғни 52,6 пайыз болып, әйелдерінің қатары 1759683 төменірек, демек 47,4 пайыз болса, оның ішінде ерлерінің қатарын әйелдерінің санымен салыстырғанда 194028 адамға, яғни 5,2 пайызға көбірек болған екен. Ал орыстардың ерлерінің саны 614675 төменірек, яғни 48,0 пайыз болып, әйелдерінің қатары 665404 басымырақ, демек 52,0 пайыз болса, оның ерлерінің қатарын әйелдері санымен салыстарғанда 50829 адамға, демек 4,0 пайызға азырақ болған еді. Мұнда қазақтардың ерлерінің санына қарағанда орыстардың ерлерінің қатары 1339136 адамға, яғни 4,6 пайызға төменірек болса, ал қазақтардың әйелдерінің қатарына қарағанда орыстардың әйелдерінің саны 1094279 адамға азырақ болса, керісінше үлесі 4,6 пайызға көбірек екені байқалады [1, с. 16-19]. 1939 жылы қазақтардың ерлерінің саны 1177207 басымырақ, яғни 50,6 пайыз болып, әйелдерінің қатары 1150418 төмен, демек 49,4 пайыз болса, оның ерлерінің қатарын әйелдерінің санымен салыстырғанда 26789 адамға, яғни 1,2 пайызға басым болған. Ал орыстардың ерлерінің саны 1280720 жоғары, яғни 52,3 пайыз болып, әйелдерінің қатары 1168408 төмен, демек 47,7 пайыз болса, оның

ерлерінің қатарын әйелдерінің санымен салыстырғанда 112312 адамға, демек 4,6 пайызға басымырақ болға еді. Мұнда қазақтардың ерлерінің санына қарағанда орыстардың ерлерінің қатары 103513 адамға, басымырақ болып, керісінше үлесі 1,7 пайызға азырақ болса, ал қазақтардың әйелдерінің қатарына қарағанда орыстардың әйелдерінің саны 17990 адамға, көбірек болса, керісінше үлесі 1,7 пайызға азырақ екені байқалады [4]. 1959 жылы қазақтардың ерлерінің саны 1344913 төменірек, яғни 48,1 пайыз болып, әйелдерінің қатары 145 0053 басымырақ, демек 51,9 пайыз болса, оның ерлерінің қатарын әйелдерінің санымен салыстырғанда 105140 адамға, яғни 3,8 пайызға азырақ болған екен. Ал орыстардың ерлерінің саны 1840183 төменірек, яғни 46,3 пайыз болып, әйелдерінің қатары 2134046 басымырақ, демек 53,7 пайыз болса, оның ерлерінің қатары әйелдерінің санымен салыстырғанда 293863 адамға, демек 7,4 пайызға азырақ болған еді. Мұнда қазақтардың ерлерінің санына қарағанда орыстардың ерлерінің қатары 495270 адамға, басымырақ болып, керісінше үлесі 1,8 пайызға азырақ болса, ал қазақтардың әйелдерінің қатарына қарағанда орыстардың әйелдерінің саны 683993 адамға, демек 1,8 пайызға азырақ екені байқалады [3, с. 168-185].

Қазақстан халқының 1926-1959 жылдар аралығындағы жалпы жыныс құрамында бірнеше ерекшеліктер болды. 1926-1939 жылдары кезінде әйелдерге қарағанда ерлер едәуір басым болса, 1939-1959 жылдары ішінде керісінше әйелдердің көптігі айқын көрінеді. Бұл жағдай екінші дүние жүзілік соғысқа (1939-1945 ж.ж.), әсіресе Ұлы Отан соғысына (1941-1945 ж.ж.) тікелей байланысты болды. Себебі 1,2 миллионнан астам ер азаматтар әскер қатарына шақырылды, қолына қару алып, талай қырғын шайқастарға қатысты, көпшілігі елге оралмай, олардың орны толмай қала берді. Мысалы: 1926 жылы 1000 әйелге Қазақстан бойынша 1047 [1, с. 162-163], ал 1939 жылы 1086 еркек келіп, 39 пунктке өссе [8], 1959 жылы 904 еркек қана болған [3, с. 162-163], яғни еркектердің саны 1926 жылға қарағанда 143 пункт, ал 1939 жылмен салыстырғанда 1082 пункт төмендеп кеткен. Бұл жағдай, яғни табиғи өсімге тікелей әсер ететін ерлер мен әйелдердің өзара салмағы қазақтар арасында да өз ерекшелігімен айқындала түседі. Мысалы, 1926 жылы әрбір 1000 қазақ әйеліне 1110 еркектен келген, яғни Қазақстан халқының жыныс құрамындағы жалпы деңгейге қарағанда, қазақтар арасында еркектер едәуір-63 пунктке басым болса, 1939 жылы-сол 63 пунктке төмендеп кеткен. Ол 1931-1933 жылдардағы жаппай ашаршылықтың республикадағы басқа ұлт өкілдерінен гөрі қазақтарға өте үлкен жағдай тигізгеніне, әсіресе, еркектердің көбірек құрбан болуына байланысты. Дегенмен, 1959 жылы әрбір 1000 әйелге 927 еркектен келген [3, с. 168-185], яғни 1926 жылға қарағанда 183 пункт [1, с. 16-19], ал 1939 жылмен салыстырғанда 96 пункт төмен болғанымен қазақтар жалпы республикалық деңгейден 23 пунктке асып түскен [4, 1-92-пп.]. Жалпы әйелдердің басым болуы қазақтардың табиғи өсу деңгейінің жоғарлауына мүмкіндік жасаған еді. Қаладағы қазақтар арасында 1926 жылы және 1939 жылы әйелдерден ерлер едәуір басым (58 пайыз және 56 пайыз), ал 1959 жылы әйелдермен тең (50 пайыз және 50 пайыз) болды. Ауылдағы жағдай мұнан өзгешелеу еді, 1926 жылы – 53 пайыз, 1939 жылы әйелдермен тең (50 пайыз және 50 пайыз), ал 1959 жылы әйелдерден төмен – 48 пайыз еді [1, с. 56-57]. Қазақстанның негізгі аймақтарында, олардағы қалалармен ауылдық жерлерде де осы деңгей 1926 және 1939 жылдары әйелдерге қарағанда ерлердің басымдылығы, ал 1959 жылы аздығы кейбір болмашы ауытқуларына қарамай, толық байқалады, десек те болады.

Қазақстан халқының 1926-1959 жылдары жалпы жас құрамындағы өзгерістерге келсек, 9 жасқа дейінгілер мен 15 жас арасындағы балалар қатары 1926 жылы 38,0 пайыздан, 1939 жылы 36,0 пайызға төмендеп, 1959 жылы олар 36,4 пайызға өскен. 16 мен 29 жас арасындағы жастар 1926 жылы 26,6 пайыздан 1939 жылы 27,0 пайызға жоғарлап, 1959 жылы оның қатары 26,0 пайызға кеміген. 30 бен 49-дың арасындағы ересектер ішінде 1926 жылы 22,9 пайыздан 1939 жылы 25,9 пайызға

артып, 1959 жылы олар 22,3 пайызға кеміген. 50 мен 59 жас арасындағы егде тартқандар 1926 жылы 6,1 пайыздан 1939 жылы 6,0 пайызға азайып, 1959 жылы оның қатары 7,4 пайызға жоғарлаған. 60-тан асып, қартайғандар мен 70-тен асқан қариялар саны 1926 жылы 6,4 пайыздан 1939 жылы 5,0 пайызға кеміп, 1959 жылы олар 7,8 пайызға өскен еді [3, с. 186-187].

Қазақтардың 9 жасқа дейінгілер мен 15 жас арасындағы балалар қатары 1926 жылы 35,5 пайыздан 1939 жылы 36,2 пайызға, оның ерлері 35,3 пайыздан 36,1 пайызға жоғарлап, ал әйелдері 35,5 пайыздан 36,3 пайызға артқан. 16 мен 29 жас арасындағы жастар 1926 жылы 25,5 пайыздан 1939 жылы 23,6 пайызға төмендеп, яғни ерлері 24,6 пайыздан 22,9 пайызға кеміп, әйелдері 26,6 пайыздан 24,4 пайызға азайған. 30 бен 49-дың арасындағы ересектер ішінде 1926 жылы 25,3 пайыздан 1939 жылы 27,5 пайызға жоғарлап, демек ерлері 26,3 пайыздан 29,3 пайызға өсіп, әйелдері 24,5 пайыздан 25,7 пайызға өскен. 50-мен 59 жас арасындағы егде тартқандар 1926 жылы 6,9 пайыздан, 1939 жылы 6,7 пайызға төмендеп, оның ерлері 7,3 пайыздан 6,3 пайызға кеміп, әйелдері 6,3 пайыздан 7,0 пайызға өскен. 60-тан асып, қартайғандар мен 70-тен асқан қариялар саны 1926 жылы 6,8 пайыздан [1, с. 56-57] 1939 жылы 6,0 пайызға азайып, яғни ерлері 6,5 пайыздан 5,4 пайызға төмендеп, әйелдері 7,0 пайыздан 6,6 пайызға кеміген екен [5].

1959 жылы қазақтардың некеде тұрған 1000 адам есебімен 16 жастан жоғарғылар қатары 1333 болса, оның ерлері 722-ге көбірек, әйелдері 611-ге аз. 16-19 жас аралығындағылар 326, яғни ерлері 51-ге азырақ, әйелдері 275-ке көп. 20-24 жас аралығындағылар 1171, демек ерлері 395 азырақ, әйелдері 776 көбірек. 25-29 жас аралығындағылар 1758, оның ерлері 854 азырақ, әйелдері 904 көбірек. 30-34 жас аралығындағылар 1849, яғни ерлері 947 көбірек, әйелдері 902 азырақ. 35-39 жас аралығындағылар 1824, демек ерлері 968 көбірек, әйелдері 856 азырақ. 40-44 жас аралығындағылар 1726, оның ерлері 975 көбірек, әйелдері 751 азырақ. 45-49 жас аралығындағылар 1659, яғни ерлері 978 көбірек, әйелдері 681 азырақ. 50-54 жас аралығындағылар 1573, демек ерлері 976 көбірек, әйелдері 597 азырақ. 55-59 жас аралығындағылар 1509, оның ерлері 971 көбірек, әйелдері 538 азырақ. 60 жас және одан жоғарғыларда 1204 болып, яғни ерлері 914 көбірек, әйелдері 240 азырақ екендігі байқалады [3, с. 186-187].

Қазақ халқының белгілі бір уақыт ішіндегі дамуының ірі сипаттамасы – оның білім деңгейі мен білім беру жүйелерінің дәрежесі болып табылады. Сонымен 1926-1959 жылдар аралығында кеңес үкіметі тоталитарлық социализм құрылысының өң бойында халыққа, оның арасында, қазақ халқына білім беру жүйесін жетілдіруде болды.

1926-1959 жылдары аралығындағы қазақтардың білім деңгейінің өсуі негізінде сауатсыздық пен шала сауаттылықты жоюда ғана емес, сонымен бірге жалпы білім беретін (жастар үшін) әсерме бастауыш, орталау, орта, арнайы орта және жоғары білім беру орындарын ашып, олардың жүйесін кеңейте түсу арқылы жүргізіліп, ірі табыстарға қол жеткізу көзделді.

Одақ көлеміндегі халықтар арасындағы қазақтардың жас аралық сауаттылық көрсеткіші 1926 жылы 9 жас және одан жоғарғыларда 9,1 пайыз, 9-49 жас арасындағыларда 9,9 пайыз, 50 жас және одан жоғарғыларда 5,3 пайыз болған еді. Ал 1939 жылы 9 жас және одан жоғарғыларда 61,8 пайыз, 9-49 жас аралығындағыларда 71,4 пайыз, 50 жас және одан жоғарғыларда 11,4 пайыз болған екен. Сонымен, қазақ халқының сауаттылығын жынысы жағынан алып қарастыратын болсақ, сауаттылық көрсеткіші 9 жас және одан жоғарғылардың ерлерінде 1926 жылы 15,9 пайыз, 1939 жылы 71,2 пайыз болса, әйелдерінде 1926 жылы 1,3 пайыз, 1939 жылы 51,5 пайыз болған екен. Енді 9 жас пен 49 жас аралығындағы ерлерде 1,5 пайыз 1939 жылы 61,8 пайыз болған еді. Ал 50 жас пен одан жоғарғылардың ерлерінде 1926 жылы 9,6 пайыз, 1939 жылы 20,5 пайыз болса, әйелдерінде 1926 жылы 0,3 пайыз, 1939 жылы 3,2 пайыз сауатты болды.

Республика халқының (9 жастан жоғары) сауаттылығы 1926 жылы 22,8 пайыз ғана болса [1, с. 15-19-56-61], 1939 жылы 76,3 пайызға жетті [2, с. 83]. Яғни 53,5 пайызға өсті. Соның ішінде қазақтардың сауаттылығы 7 пайыздан 61,8 пайызға жетті. Әрине қазақтардың сауаттылығы осы жылдары күрт өскенімен, олардың

бұл мәселедегі деңгейі басқа ұлт өкілдеріне қарағанда әлі де төмен болып қала берді. Мысалы, орыстардың сауаттылығы 1926 жылы 36,0 пайыз болса, 1939 жылы 83,4 пайызға жеткен еді. Қазақтар арасында әйелдерге қарағанда ерлердің сауаттылығы едәуір жоғары болды. Мысалы, 1926 жылы ерлердің сауаттылығы 12,4 пайыз болса, әйелдердікі 1,0 пайыз болды. Сол сияқты қаладағы қазақтар (24,0 пайыз) ауылдағыларға қарағанда (6,6 пайыз) едәуір жоғары деңгейде сауатты еді [6]. Демек, қазақтардың сауаттылық жағынан көрсеткішінің аз болуы араб әрпімен сауат ашқандардың ескерілмеуінен еді.

1926-1928 жылдары республикадағы сауатсыздықты жою орындарының 2 382-і қазақша, ал 3 553-і орысша болса, олардан 67 975 қазақ, 100 875 орыс сауатын ашып, білімін жетілдірген. Соның ішінде 1926-1927 жылдары 691 қазақ және 669 орыс сауатсыздықты жою орындарынан 22 258 қазақ, 11 316 орыс сауатын ашса, ал 1927-1928 жылдары олардың қатары артып, 740 қазақ және 682 орыс сауатсыздықты жою орындарынан 22 358 қазақ, 21 690 орыс сауатын ашып, білімін тереңдеткен. Демек, қазақтардың арасындағы сауатсыздыққа байланысты дерек мәліметтері көрсеткендей, 1929 жылға дейін бар болғаны республика бойынша сауат ашқан қазақтар қатары 67 975 адамға, оның үстіне, бұл жағдайдан Қазақстандық орыстарда мәз емес екенін байқаймыз.

1926-1939 жылдары аралығында сауатсыздық пен шала сауатсыздықты жоюға байланысты 6886 мектеп жұмыс істеп, онда 8273 мұғалім сабақ жүргізсе, онда оқытылғандардың қатары 39,4 мыңнан 173,5 мыңға жетті, шала сауатсыз оқытылғандардың қатары 3,5 мыңнан 136,7 мыңға дейін өсті. 1930 жылы сауатсыздықты жоятын 3285 орын жұмыс істеп, онда 350 мың адам оқыса, олардың 70 пайызы қазақтар еді. Сауатсыздыққа байланысты қазақ жұмысшыларын оқыту қолға алынды. Мысалы, Түркісіб құрылысында 1930 жылы 104 сауат ашу орнының 69-ы қазақша болып, оларда 2700 адам оқыды. 1931 жылы 154 сауат ашу орнында 4684 адам оқыса, оның 49,3 пайызы қазақтар еді. 1931 жылы қазақ жұмысшылары басым болған Ембі кәсіпшілігінде 30-дан аса сауат ашу орындары мен ересектер мектептері жұмыс істеп, онда 879 адам оқыды. Сонымен бірге 1930 жылдары республикадан тыс жерлердегі қазақтар арасындағы сауатсыздықты жою ісі дамыды. 1934 жылы Кузнецк металлургия комбинатындағы сауатсыз қазақтардың 48,0 пайызы, ал Кемеров қаласы кәсіпорындарындағы сауатсыз қазақтардың 91,0 пайызы оқуға тартылып, шала сауатты 1107 қазаққа сабақ берілген [7].

1926-1959 жылдары аралығында қазақтардың сауаттылығын жоюда ғана емес, сонымен бірге жалпы білімін көтеруде, әсіресе бастауыш-орта, арнайы-орта және жоғары білім беруде ірі табыстарға қол жетті.

Зерттеу аралығы бойынша республика көлеміндегі қазақ халқының білім деңгейіне байланысты жалпы білім беретін мектептердің және олардың қатарындағы оқушылардың саны мен оларға дәріс берген мұғалімдерге келсек, Қазақстандағы жалпы мектептер 1926 жылы 3344 болса, 1939 жылы бастауыш, орталау және орта мектептер 7790-ға жетті, ал оның қатары 1959 жылы 9497-ге жеткен еді. Оның ішінде 1926 жылы бастауыш мектептер басым 3233, орталау мектептер 698 болса, 1959 жылы бастауыш 5301, орталау 2856, ал орта мектептер қатары 1326-ға өскен. Осы аралықта барлық оқушылардың саны 1926 жылы 232862 болса, 1939 жылы 1138187-ге артқан, ал 1959 жылы 1548409-ға өскен екен. Оларға сабақ берген барлық мектептердегі мұғалімдер 1926 жылы 6223 болса, 1939 жылы 44381-ге жетіп, ал 1959 жылы оның қатары 88006-ға өскен. Бастауыш мектептегі 1926 жылы 215141 оқушының 31,5 пайызы, 1939 жылы 297137 оқушының 39,0 пайызы қазақтар болса, 1959 жылы 217439 оқушы болды. Орталау мектептердегі 1926 жылы 17721 оқушының 17,2 пайызы, 1939 жылы 418538 оқушының 37,8 пайызы қазақтар екен, 1959 жылы 548707 оқушы еді. Орта мектептегі 1939 жылы 419137 оқушының 23,3 пайызы қазақтар болса, 1959 жылы 780903 оқушы екені байқалады [8]

Ал 1926/1927 оқу жылында – 232,6 мың оқушының 10,4 пайызы, 1927/1928 оқу жылындағы 251 мың оқушының 8,6 пайызы, 1928/1929 оқу жылындағы 277 мың оқушының 21,9 пайызы, 1929/1930 оқу жылындағы 320 мың оқушының 25,2 пайызы қазақ балалары болғанын көреміз. Қазақ ауылдарында үш жыл, екі жыл, тіпті бір жыл оқытатын, сонда бастауыш мектептің толық курсын қазақ оқушыларының 10,0 пайызы бітірген. Сонымен бірге 1927 жылы мектеп санағы бойынша Қазақстанда бастауыш сыныпқа баратын, немесе баруға тиісті қазақ балаларының тек 20,0 пайызы оқуға тартылған екен.

Алматыда 1935 жылы ашылған тұңғыш қазақ орта мектебінде бар болғаны 11 бала оныншы сыныпта оқыған. 1936/1937 оқу жылында 17 қазақ орта мектебінің ішінде тек №12 Алматы мектебінде 10 сыныпта 11 оқушы оқыды, ал 9 сынып үшін мектепте 40 оқушы, 8 сыныптың барлығында 944 қазақ баласы оқыды. Сонымен бірге 1935/1936 оқу жылында қазақ орта мектептерін 14 мың қазақ балалары бітірген болатын. Яғни 1950 жылдардың соңында қазақ орта мектептерінің қатары мен оларда оқитын қазақ оқушыларының саны өскен болатын. Республикада 3 395 қазақ, ал 3 758 орыс орта мектептері жұмыс істеген еді.

Арнайы орта оқу орындарының (техникумдар) саны 1926 жылы небәрі 23 (ауылшаруашылық – 7), (әлеуметтік-экономикалық – 1), (педагогикалық – 14), (дәрігерлік – 1) болса, 1939 жылы 120-ға (өнеркәсіптік және құрылыстар – 10), (жол және байланыс – 7), (ауылшаруашылық – 22), (кеңестік сауда – 2), (әлеуметтік экономикалық – 4), (оқу ағарту және өнер – 43), (дәрігерлік – 32) жеткен, ал 1959 жылы оның қатары 141-ге өскен. Ондағы студенттер саны 1926 жылы 3356-дан 1939 жылы 26321-ге артып, 1959 жылы 81549-ға көбейген. Олардың арасында қазақтар 1926 жылы 1242 болып, яғни 37,0 пайыз болса, 1935 жылы 9011-ге артып, демек 47,1 пайызға өскен. Жұмысшы факультеттер 1931 жылы 6 болса, оның қатары 1935 жылы 16-ға көбейген. Ондағы студенттер 960-тан 3633-ке артып, оның ішінде қазақтар 1935 жылы 2650-ге, яғни 72,9 пайызға өскен [6, с. 208-294].

1926-1929 жылдары техникум, кәсіптік-техникалық училищелер мен білім жетілдіру курстарында 10 мыңға жуық қазақтың ұл-қыздары оқыды. Осы жылдары жұмысшы шаруа мектептеріндегі оқушылардың 20,0 пайызы, әр түрлі курстардың 40,0 пайызы, ауылшаруашылығы техникумы жағындағы курстағылардың 38,0 пайызы, май шығарушы нұсқаушылар мен мастерлер курсына оқитындардың 26,0 пайызы, ал орман политехникумы курсынағылардың 24,0 пайызы қазақтар болған екен. Сонымен бірге 1926-1927 жылдары Қызылорда, Алматы, Семей, Орал, Шымкентте іс жүргізу және машинка басушылардың қазақша курсына 1 500-ден аса адам, ал 1927-1928 жылдары 2 000-нан аса адамның 32,3 пайызы қазақтар болса, ал 1928-1929 жылдары оларда оқыған қазақтардың саны 1 380-ге жеткен.

1927-1928 жылдары ашылған акушерлік техникумындағы 203 қыздардың 145-і ғана қазақ қыздары болды. Яғни барлық орта оқу орындарындағы орыстардың саны 12,0 пайызға көбейгенде, ал олардың арасындағы қазақтардың саны 7,0 пайызға ғана көтерілді. Сөйтіп кәсіптік білім беру жүйесіндегі қазақтардың үлесі Одақ бойынша ең төменгі дәрежеде болған екен. Яғни Бурят, Моңғол, Якутиямен бірдей деңгейде қалғанын көрсетеді.

Техникалық арнайы орта оқу орындарындағы қазақтар қатары өте аз болды. 1947 жылы Петропавл ауылшаруашылық техникумында оқығандардың 8,0 пайызы қазақтар болса, ал Қызылордадағы ауыл шаруашылық техникумында 48,0 пайыз қазақтар оқыған болатын. Сонымен бірге 1947 жылы Гурьевтің мұнай техникумын 150 адам оқыса, оның 14-і ғана қазақ жастары болып, ал 1948 жылы Акмола темір жол техникумында оқыған 36 адамның 4-і ғана қазақтар болған екен. Демек, ауыл шаруашылық техникумдарын 1920-1960 жылдары аралығында 25 мың мамандар оқып шықса, оның үштен бірі ғана қазақтар болды.

Енді 1959 жылдың 1 желтоқсанындағы мәліметтер бойынша орта білімі бар адамдардың 16,0 пайызы қазақтар болса, 63,6 орыстар екен, ал олардың арасында 9,4 пайызы қазақ әйелдері болса, 71,3 пайызы орыс әйелдері болған екен.

Осы аралықта 1928 жылы жоғары оқу орны – 1 ғана Қазақтың педагогикалық

институты екен, 1939 жылы 19-ға (политехникалық – 1), (ауылшаруашылық – 1), (малдәрігерлік – 1), (педагогикалық – 5), (дәрігерлік – 1), (заң – 1), (журналистика – 1), (мұғалімдер – 8) жетсе, ал оның қатары 1959 жылы 27-ге (политехникалық – 2), (ауылшаруашылық – 2), (малдәрігерлік – 2), (дәрігерлік – 4), (технологиялық – 1), (денетәрбиесі – 1), (педагогикалық – 12), (консерватория – 1), (құрылыс-көлік – 1), (жоғарғы партия мектебі – 1) өскен еді. Ондағы студенттер саны 1928 жылы 75-тен, 1939 жылы 8432-ге артып, 1959 жылы 70215-ке көбейген. Олардың арасында қазақтар 1929 жылы 75 болып, яғни 56,0 пайыз болса, 1935 жылы 1783-ке артып, демек 49,5 пайызға өскен. Жоғары Коммунистік ауылшаруашылық мектебі 1932 жылы 1-у болса, оның қатары 1935 жылы 6-ға көбейген. Ондағы студенттер 542-ден 2494-ке артып, оның ішінде қазақтар 1935 жылы 1793-ке, яғни 71,9 пайызға өскен [8, с.460-467].

1928 жылы ашылған жалғыз педагогикалық жоғарғы оқу орны Абай атындағы ҚазПИ-де қазақтардың оқуға тартылуы 1920 жылдардың аяғында қанағаттандыратын деңгейде болған жоқ. Яғни, Ф. Голощекиннің берген мәліметтеріне қарасақ, мұнда 1928-1929 оқу жылдарында оқыған 124 студенттің 79-ы қазақ болса, келесі 1929-1931 оқу жылында бірде-бір қазақ оқымаған. Тек 1931-1932 оқу жылында ғана мұнда барлық 438 студенттің қатары 250 қазақ жастарымен толықтырылған. Демек, ауылдағы әр түрлі көмпеске, бай-қулаққа айналдыру, ашаршылық тәрізді зобаландарға байланысты 1928 жылы оқуға түскендер кейін оқуды аяқтамай тастап кетуге мәжбүр болған деген негіз бар. Тағы бір деректерге жүгінсек 1928-1929 оқу жылында ҚазПИ-де 67 қазақ, 40 орыс, ал оның жанында ұйымдастырылған жұмысшылар факультетіндегі 89 оқушының 54-і қазақ болса, ал олардағы жұмысшы факультетіндегі 49 оқушының ішінде бірде-бір қазақ болмаған екен.

Демек, 1929 жылы Қазақстаннан тыс аймақтарда жоғары білім алған 44 маманның 11-і қазақ болса, 1935 жылы ол сан 271 есе өсті, оның 215-і қазақ ұлтынан еді. Сонымен 1930 жылдары Москва, Ленинград және РСФСР басқа қалалармен Украина, Беларуссияның жоғары оқу орындарын 1929/1930 оқу жылдарында – 3138, 1930/1931 оқу жылында – 3843, 1931/1932 оқу жылында – 440, 1932/1933 оқу жылында – 3232, 1934/1935 жылдарында – 4830 кешегі көшпенді қазақтардың ұл-қыздары оқып, білім алды [9].

Содан жоғарғы оқу орындарындағы қазақ студенттері жыл сайын көбейудің үстінде болған: 1933 жылы – 2 мың болса, ал 1935 жылы – 3,5 мың болған, 1936 жылы Қазақтың Мемлекеттік университетінде 42 оқытушысының 8-і ақ қазақ болса, 1939 жылы Алматы мал дәрігерлік-зоотехникалық институты студенттерінің арасында қазақтардың үлес саны 12-ақ пайыз еді.

Қазақ зоотехникалық мал дәрігерлер институты 1939/1940 оқу жылында бірінші курсқа қабылдаған 2 675 студенттің 1 025-і қазақ болды, олардың арасында 240 қазақ қызы оқыды. Ал республикадағы тұңғыш жоғары техникалық оқу орны болған қазақ металлургия институты 1937-1941 жылдар аралығында 258 маман дайындаса, оның 59-ы қазақ жастары болды.

Республикадағы жоғары оқу орындарындағы оқитын студенттердің арасында қазақ студенттердің де саны артып отырды. Демек, 1950 жылы 9,9 мың қазақ студенттері оқыса, ал 1959 жылы 22 мың қазақ ұл-қыздары оқыды. Қазақ қыздарының да студент қатарындағы саны өсті: 1931 жылы бар болғаны 19 қазақ қызы жоғары оқу орнының студенті болса, 1956 жылы олардың саны 4 663 болды. Яғни 1939 жылмен салыстырғанда 1959 жылы жоғары оқу орынындағы студенттер саны 6 еседен аса өсті, олардың арасында қазақ жастарының саны мен үлесі де басымырақ болды. Сондай-ақ 1950 жылдардың соңында жоғары білімді қазақ мамандарының да саны өсуде болды. Мысалы 1954 жылы 14 мың болса, ал 1957 жылы 26 мың болған еді.

Осының нәтижесінде 1926-1959 жылдары қазақ халқы арасында жоғары, орта білімді (орталауды қосқанда) 0,1 пайыздан 2,1 пайызға, яғни 2,2 пайыз болса, орыстарда 0,7 пайыздан 8,8 пайызға, демек 9,5 пайыз екен, ал қазақтардың біліміне

қарағанда орыстардікі 7,3 пайызға басымдау болған. Қазақтардың ерлерінде 0,1 пайыздан 3,6 пайызға, яғни 3,7 пайыз болса, орыстарда 0,9 пайыздан 11,1 пайызға, яғни 12,0 пайыз екен, ал қазақтардың әйелдерінде 0,1 пайыздан 0,7 пайызға, демек 0,9 пайыз болса, орыстарда 0,3 пайыздан 6,3 пайызға, яғни 6,6 пайыз болды. Қалалық жерлерде қазақтардың арасында 0,3 пайыздан 6,4 пайызға, яғни 6,7 пайыз болса, орыстарда 10,0 пайыздан 12,4 пайызға, демек 22,4 пайыз екен, ал қазақтардың біліміне қарағанда орыстардікі 15,7 пайызға басымдау болған. Қазақтардың ерлерінде 0,5 пайыздан 9,6 пайызға, яғни 10,1 пайыз болса, орыстарда 1,3 пайыздан 14,1 пайызға, демек 15,4 пайыз екен, ал қазақтардың әйелдерінде 0,1 пайыздан 2,4 пайызға, яғни 2,5 пайыз болса, орыстарда 0,6 пайыздан 10,7 пайызға, демек 11,3 пайыз болды. Ауылдық жерлерде қазақтардың арасында 0,1 пайыздан 1,3 пайызға, яғни 1,4 пайыз болса, орыстарда 0,5 пайыздан 6,7 пайызға, демек 7,2 пайыз, ал қазақтардың біліміне қарағанда орыстардікі 5,8 пайызға басымдау болған. Қазақтардың ерлерінде 0,1 пайыздан 2,3 пайызға, демек 2,4 пайыз болса, орыстарда 0,7 пайыздан 9,3 пайызға, яғни 10,0 пайыз екен, ал қазақтардың әйелдерінде 0,1 пайыздан 0,4 пайызға, демек 0,5 пайыз болса, орыстарда 0,2 пайыздан 3,5 пайызға, яғни 3,7 пайыз [5, 1-10-пп.].

Ал 1939-1959 жылдары Қазақстан халқы арасында (1000 адам есебімен) жоғары, орта білімді (орталауды қосқанда) 65-тен 250-ге жетіп, яғни 3,8 есе өсті. Оның ішінде ерлерде 87-ден 273-ке, демек 3,1 есе өссе, ал әйелдерде 40-тан 229-ға, яғни 5,7 есе өсті. Қалалық жерлерде 122-ден 317-ге, демек 2,6 есе өсіп, оның ішінде ерлерде 147-ден 329-ға, яғни 2,2 есе өссе, ал әйелдерде 95-тен 307-ге, демек 3,2 есе өсті. Ауылдық жерлерде 43-тен 198-ге, яғни 4,6 есе өсіп, оның ішінде ерлерде 63-тен 230-ға, демек 3,7 есе өссе, ал әйелдерде 19-дан 169-ға, яғни 8,9 есе өсті. Жоғары және орта білімділер (орталауды) қосқанда 1959 жылы жұмыс істейтіндердің арасында (1000 адам есебімен) 447-ге жетті. Оның ішінде ерлерде 445-ке, ал әйелдерде 452-ге өскен. Қалалық жерлерде 540 болса, оның ерлерде 504, әйелдерде 593, ал ауылдық жерлерде 374 болып, оның ерлерде 397, әйелдерде 340 болды.

1939-1959 жылдары қазақтар арасында (1000 адам есебімен) жоғары, орта білімді (орталауды қосқанда) 2-ден 194-ке жетіп, яғни 8,8 есе өсті. Оның ішінде ерлерде 37-ден 246-ға, демек 8,8 есе өссе, ал әйелдерде 7-ден 245-ке, яғни 21 есе өсті. Қалалық жерлерде 67-ден 264-ке, демек 3,9 есе өсіп, оның ішінде ерлерде 102-ден 320-ға, яғни 3,1 есе өссе, ал әйелдерде 25-тен 208-ге, демек 8,3 есе өсті. Ауылдық жерлерде 13-тен 171-ге, яғни 13 есе өсіп, оның ішінде ерлерде 24-тен 222-ге, демек 9,2 есе өссе, ал әйелдерде 4-тен 125-ке, яғни 31 есе өсті. Жоғары және орта білімділер (орталауды қосқанда) 1959 жылы жұмыс істейтіндердің арасында (1000 адам есебімен) 384-ке жетті. Оның ішінде ерлерде 439-ға, ал әйелдерде 288-ге өскен. Қалалық жерлерде 346 болса, оның ерлерде 409, әйелдерде 250 болды [3, с.188-189].

1959 жылы республиканың халық шаруашылығындағы 309,3 мың жоғары және орта арнайы білімі бар мамандардың 58,2 мыңы, яғни, 18,5 пайызы қазақтар болды [10]. Осы жылдары дипломды инженер-техник мамандарының қатарында қазақ мамандары – 7,8 пайыз, ауылшаруашылығы мамандары құрамында – 28,4 пайыз, педагогика және мәдениет мамандары құрамында – 8,2 пайызды ғана құрады. Халық шаруашылығындағы жоғары және орта арнайы білімі бар қазақ әйелдері 18,9 мың адам еді [11].

1959-1960 жылдардан кейінгі оқу жылында жоғары және орта арнаулы оқу орындарындағы студент қазақ қыздарының саны 19,1 мыңға жетті. Сонымен бірге, 10 мыңға жуық қазақ жігіттері мен қыздары 11 одақтас республикалардың институттарында оқып, білім алған. Яғни, қазақ мамандарының қатары жедел өсіп, егер 1941-1960 жылдары елімізде жоғары білімді мамандардың саны 3,9 есе өссе, оның ішінде қазақтар қатары 19 есе көбейді. 1939-1959 жылдары ой еңбегімен айналысатын қазақтар саны 1,6 есе көбейсе, оның инженер-техник қызметіндегі қазақтар 4,9 есе, ал қазақ дәрігерлері – 6,3 есе өскен екен [12].

Демек, 1959 жылы әрбір 1000 адамға жоғары және орта (толық емес орта) білімді адамдар саны бүкіл халық бойынша 250-ге, еңбек ететіндер ішінде 448-ге, соның ішінде жоғары білімділер саны бүкіл халық бойынша 12-ге еңбек етушілер ішінде 28-ге көтерілген еді. Енді осы көрсеткіштерді республика тұрғысынан қарастырсақ қазақтарда жоғары және орта білімділер тиісінше 194, 384, соның ішінде жоғары білімділер 8,24 көрсеткіштер көрсетсе, ал орыстарда-298, 511, 16, 34 болған, яғни ең алдымен орыстар, сонан соң қазақтардың көрсеткіші көрсеткен екен.

Енді халық шаруашылығында жоғары және орта арнаулы білімі барлардың қатары өсуде болды. 1939 жылы әрбір 1000 адамның 64-нің жоғары, орта және толық емес орта білімі болды делік (соның ішінде 4 адам жоғары білімді болды). Ал орта, арнаулы орта білімі барлардың 1939 жылы 1000 адамға шаққанда 60-ның орта білімі 1959 жылы еңбек еткен адамдардың әрбір 1000-дағы 420 адамның орта және толық аяқталмаған орта білімі болды. Соның арасында қазақтардың көрсеткіші 1939 жылы – 22 адам, ал 1959 жылы – 384, соның ішінде 1939 жылы 1000 қазақтың біреуінде ғана жоғары білімі болды (жоғары білімді әйелдер болмаған екен). 1959 жылы көрсеткіш 24 адамға көтерілді (әйелдердің 14-і жоғары білімді). Қазақтардағы орта және толық емес орта білім көрсеткіші 1939 жылы – 21 адам, 1959 жылы – 360 адам, соның ішінде әйелдер 1939 жылы – 7 адам, 1959 жылы – 273 адам немесе 21 есе өскен. Алайда, бұл көрсеткіштер бойынша қазақтар ең төменгі деңгейде болған екені байқалды [10, 503-п.].

Қазақстандық мамандарының арасында 1959 жылы халық шаруашылығының барлық салаларында еңбек етіп жоғары, орта және арнаулы орта білімі бар қазақ мамандары да болған.

Енді 1959 жылдың 1-ші желтоқсанындағы Қазақстан территориясы бойынша білімі бар қазақ мамандарына байланысты мәліметтерге тоқталсақ: Республика бойынша жоғары білімі барлар (мың адам есебімен) 113851 адамды құраса, оның арасында қазақтардың саны 27005, яғни 23,9 пайыз болса, соның ішіндегі әйелдері 8100, демек 30,0 пайыз болған, ал орыстардың қатары 60245, яғни 53,3 пайыз болса, соның ішінде әйелдері 33495, демек 55,6 пайыз болды. Сонымен бірге орта, арнаулы орта білімі барлар (мың адам есебімен) 193914 адамды құраса, оның арасында қазақтардың саны 31147, яғни 16,0 пайыз болса, соның ішіндегі әйелдері 10806, демек 34,7 пайыз болған, ал орыстардың қатары 123338, яғни 63,6 пайыз болса, оның ішінде әйелдері 82039, демек 34,7 пайыз болған еді [10, 502, 504-пп.]. Бұл мәліметтер ой еңбегімен айналысатын қазақ халқының сандық және үлестік көрсеткіштері-республика халқының және оның ішіндегі орыстардың арасындағы арасалмақты көрсетеді.

Көріп отырғанымыздай, 1939 жылы жоғары білімді қазақ әйелдері болмаған болса, 1959 жылы олардың саны 8100-ге жеткен екен, алайда орыс әйелдеріне қарағанда 4,1 есе кем болғаны байқалады.

1959 жылы жоғары білімді мамандардың ішіндегі қазақтар саны 1939 жылға қарағанда 25 есе өссе, 1959 жылы жоғары білімі бар қазақ мамандарының қатары 27 мың болса, орта білімі бар қазақ мамандары 31,2 мың еді. Бұл республикадағы жоғары білімі бар барлық мамандардың 24,0 пайызы, ал арнаулы орта білімі барлардың 16,0 пайызы екен. Жоғары білімі барлардың 2,9 мыңы инженерлер, 2,6 мыңы агрономдармен зоотехниктер, 1,3 мыңы дәрігерлер, 17,7 мыңы мұғалімдер және басқа қызметкерлер. Ал арнаулы орта білімі барлардың 3,8 мыңы техниктер, 6,1 мыңы агрономдар мен зоотехниктер, 3,4 мыңы дәрігерлер, 13,7 мыңы мұғалімдер және тағы басқа да қызметкерлер еді.

Қазақстанда жоғары білімі бар қазақ мамандарының 8,1 мыңы (29,9 пайызы), арнаулы орта дәрежелі білімі бар қазақ мамандарының 10,8 мыңы (34,6 пайызы) әйелдер. 1959 жылы 1600 ғылыми қызметкердің 105-і ғылым докторы (20-сы қазақ), 815-і ғылым кандидаты мен доценті (179-ы қазақ) болса, оның 37-і қазақ әйелі ғылым докторы мен кандидаттары болды [13].

Қорыта келе, 1926-1959 жылдары аралығында Қазақстан халқының арасында қазақтардың құрамына (жынысы мен жасына және білім деңгейлеріне) байланысты демографиялық мәселелер қарастырылды. Қазақ халқының құрамын

тарихи демографиялық тұрғыдан ғылыми жағынан зерделеп қарастыруда санақ қорытындыларының мәліметтері немесе дәйектемелік дерек мағлұматтарының демографиялық салыстырмалы талдау тұжырымдарының қорытынды нәтижелері көрсеткендей қазақтардың жыныс құрамында үл немесе қыз және ерлер мен әйелдер ретінде бөлінулеріне байланысты демографиялық көрсеткіштерінде айтарлықтай өзгерістер болып, ал жасаралық құрамында республика бойынша топтарға бөліну арқылы сандық немесе үлестік демографиялық көрсеткіштерінің өсіп немесе кемігені байқалады. Көпшілігі көшпелі шаруашылықпен айналысатын қазақ халқы отырықшылық өмір салтына ауысып, республиканың қалалары мен ауылдарында орта және жоғары білім беретін әр түрлі салалардың мамандықтары бойынша оқу орындарының көптеп ашылуларына байланысты қазақ халқының білім деңгейіндегі өзгерістеріне байланысты білім көрсеткіштерінің өсе бастағаны байқалады. Енді осыларды тарихи демографиялық тұрғыдан алып қарағанда қазақ халқының құрамында көптеген демографиялық өзгерістердің болғанын байқаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Всесоюзная перепись 1926 г. Каз ССР. – Т 8. – Москва: ЦСУ Союза ССР, 1928. – С. 16-19.
- 2 Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги / под ред. Ю.А. Полякова. – Москва: Наука, 1992. – 27 с.
- 3 Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года СССР (сводный том). – Москва: Госстатиздат, 1962. – С.30, 34, 38.
- 4 ҚР ОМА. 698-қ., 21-т., 226-іс, 1-92-пп.
- 5 ҚР ОММ. 698-қ., 21-т., 63-іс, 1-10-пп.
- 6 Социалистическое строительство Казахской ССР за 20 лет. – Алма-Ата, 1940. – 173 с.
- 7 Социалистическое строительство Казахской АССР. – Москва, Алма-Ата: Союзоргучет, 1936. – 291 с.
- 8 Казахстан за 40 лет. Статистический сборник. – Алма-Ата: Госстатиздат, 1960. – С.420-421 с.
- 9 Сембаев А.И. Очерки по истории Казахской Советской школы. – Алма-Ата, 1958. – 164 с.
- 10 ҚР ОМА. 698-қ., 21-т., 225-іс, 553, 589-пп.
- 11 Кучкин А. П: Советизация Казахского аула. – М., Наука. 1962. – 342 с.
- 12 Қазақстан ауыл интеллигенциясы: кеше, бүгін, ертең. Ғылыми аналитикалық шолу. – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 27, 68-бб.
- 13 Тәтімов М. Цифрлар шежіресі. – Алматы: Қазақстан, 1967. – 99-б.

References

- 1 Vsesoyuznaya perepis' 1926 g. Kaz SSR. – Т 8. – Moskva: CSU Soyuz SSR, 1928. – S. 16-19.
- 2 Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1939 goda: Osnovnye itogi / pod red. Yu. A. Polyakova. – Moskva: Nauka, 1992. – 27 s.
- 3 Itogi vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1959 goda SSSR (svodnyi tom). – Moskva: Gosstadizdat, 1962. – 30, 34, 38 s.
- 4 QR OMA. 698-q., 21-t., 226-is, 1-92-pp.
- 5 QR OMM. 698-q., 21-t., 63-is, 1-10-pp.
- 6 Socialisticheskoe stroitel'stvo Kazakhskoy SSR za 20 let. – Alma-Ata, 1940. – 173 s.
- 7 Socialisticheskoe stroitel'stvo Kazakhskoy ASSR. – Moskva, Alma-Ata: Soyuzorguchet, 1936. – 291 s.
- 8 Kazakhstan za 40 let. Statisticheskiy sbornik. – Alma-Ata: Gosstatizdat, 1960. – S. 420-421.
- 9 Sembayev A.I. Ocherki po istorii Kazakhskoy Sovetskoy shkoly. – Alma-Ata, 1958. – 164 s.
- 10 QR OMA. 698-q., 21-t., 225-is, 553, 589-pp.
- 11 Kuchkin A. P: Sovetizaciya Kazakhskogo ayla. – M., Nauka. 1962. – 342 s.
- 12 Qazaqstan ayla intelligenciya: keshe, bugin, erten. Gylymi analitikalyq shalu. – Alma-Ata: Gylym, 1990. – 27, 68-bb.
- 13 Tatimov M. Cifrlar shezhiresi. – Almaty: Qazaqstan, 1967. – 99 b.

Ж. Талдыбаев¹

¹Управление комитета по правовой статистике
и специальным учетам по городу Астана
г. Астана, Казахстан

КАЗАХСКИЙ НАРОД: ИСТОРИЧЕСКИЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В СОСТАВЕ (1926-1959 г.г.)

Резюме

В статье приведены данные о численном составе казахского народа, в том числе пол, возрастной состав и уровень образованности (посредством сравнительного научного анализа), рассмотренные в трудах и научных исследованиях, ссылаясь на перепись населения и статистики, в соответствии с данными в документах архивов и сведениях историко-демографического направления. Эта работа охватывает промежуток с 1926 по 1959 годы. Половой состав численности казахского народа на территории республики, в том числе распределение на мужчин и женщин рассмотрены по регионам, городам и селам Казахстана, согласно научно обоснованному анализу по расчетным и процентным соотношениям. Также, в соответствии с результатами переписи населения, проведенной в течение нескольких лет, показан возрастной состав казахов, начиная с новорожденных детей до пожилых и престарелых, по группам мужчин и женщин. Вместе с тем, освещен уровень образованности казахского народа после ликвидации безграмотности: открылись школы, учебные заведения, увеличено количество образовательных учреждений, отмечалось повышение численности учащихся (а в нем доля казахской молодежи), на основании сравнительного научного анализа даны информационные сведения.

Ключевые слова: народ, наука, знания, история, демография, состав, пол, возраст, цифры, процент, перепись, архив, источник, информация, вывод, край, регион, город, село

Zh. Tal dybaev¹

¹Committee on Legal Statistics and Special Records of Astana
Astana, Kazakhstan

KAZAKH PEOPLE: HISTORICAL DEMOGRAPHIC CHANGES (1926-1959)

Summary

This article presents data on the number of the Kazakh people, including gender, age structure and level of education (through comparative scientific analysis), considered in the writings and studies, referring to census and statistics, according to archival documents and historical-demographic data. This work covers the period from 1926 to 1959. The gender composition of the Kazakh people population in the country, including the distribution of men and women are considered by regions, towns and villages in Kazakhstan, according to science-based analysis on settlement and percentages. Besides, according to the results of the population census which had been carried out for several years, there shown the age structure of the Kazakhs, starting from newborns to the elderly and aged persons, by the groups of men and women. At the same time, there was highlighted the level of education of the Kazakh people, after the elimination of illiteracy: open schools, educational institutions, increasing the number of educational institutions, there was an increase in the number of students (and the percentage of the Kazakh youth in it). The given information is based on the comparative analysis.

Keywords: people, science, knowledge, history, demography, composition, gender, age, numbers, percentage, census, archive, source of information, conclusion, krai, region, city, village.

**ДІН МӘСЕЛЕЛЕРІ
ВОПРОСЫ РЕЛИГИИ
RELIGIOUS ISSUES**

ӘОЖ 94 (574): 340. 1

Г. Өтепова¹, А. Қасқабасова¹
Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты
г. Астана, Қазақстан

**РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ЗАҢНАМАЛЫҚ МӘЛІМЕТТЕРІ БОЙЫНША
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДІН МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Аннотация

Мақалада авторлар патшалық үкіметтің қазақ қоғамының рухани өмірі саласындағы отаршылдық саясатының мәнін ашады. Нақты заңнама құжаттары негізінде қазақтардың ұлттық сана-сезімін және тәуелсіздігін жоюға бағытталған патшалық үкіметтің ұлттық-діни саясаты сипатталған.

Кілт сөздер: Ресей империясы, Қазақстан тарихы, дін, Ислам, Христиан діні, отаршылдық саясат, патшалық билік.

Қазақ халқының рухани өмірі саласында патшалық үкіметтің саясаты мұқият ойластырылған және аса қауіпті болды, ұлттық сана-сезімнің, мәдениеттің жойылуына бағытталды. Осындай жағдай бойынша Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев: «Ресей отаршылдығы кезеңінде қазақ руханилылығының даму үрдісінің күрделілігі мен қилы тағдырын кемітіп көрсету мүмкін емес» [1, 286-б.].

Кез келген жаулап алушылардың бірден-бір міндеті ұлттық рухты жою, халықтың санасынан ұлттықты өшіру, өз мүдделеріне сай халықты жуас мәңгүртке айналдыру болып табылады. Патшалық үкімет бұл жағдаятты жетік түсіне отыра Қазақстанның Ресейге қосылуының алғашқы күндерінен бастап қазақ қоғамының рухани өміріне жүйелі түрде білім беру арқылы, діни наным-сенім, орыс мәдениетін тарату, т.с. ықпал ете бастаған.

Білім беру саласында патшалық орыс тілін таратуға, мұсылмандық мектептерді жоюға, ислам дінін қуалап шектеуге, оның орнына Қазақстан жерінде христиандықты таратуға көп күшін жұмсаған болды. Бұл тұралы өзінің «Россия и Восток» атты еңбегінде М. Венюков жазған: «По отношению к нравственности, законодательству и религии, это есть новый шаг к расширению области христианства, к замене его началами мусульманского изуверства и, следовательно, к освобождению человеческой личности от поглощения ее узкими требованиями ислама. Для науки и людского образования русское движение не только открыло новый, не исследованный край, но и положило прочное начало к развитию общечеловеческих знаний в среде населения его, дотоле совершенно невежественного...» [2, 35-б.].

Патшалықтың сол сияқты ресми саясатына барлық заңнамалық база икемделген болды. Қазақ өлкесінде білім беру ісіне қатысты, дін, тұрмыс-салт, дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, тіл, адам құқықтарына қатысты мәселелердің барлығы бір басты мақсатты іске асыруға бағытталды – қазақ халқын ұлы орыс мәдениетке тәуелдендіріп, оның ұлттық сана-сезімін және тәуелсіздігін жою. Өзінің сөздерінде атакты қазақ ғұламасы М. Тынышбаев қазақтардың дәстүрлі, өздік мәдениетін жоюға арналған патшалықтың рухани отарлау саясатының мәнін ашты. Ол былай жазды: «Тіршіліктің заман талабына сай, жағымды және нақты бастамалардың жоқтығы билік етушілердің тарапынан сан қилы циркулярлар, бұйрықтар,

жарғыларын жариялап, олардың барлығы діннің еріктілігі принципіне қайшы сипатта болды және кез келген чиновник біздің діни ісімізге араласуды жөн көреді – мешіттер мен намаз үйлерінің жабылуы, құран мен дінімізге қорлаушылық көрсету, балаларымыз білім алып жатқан мекемелерде біздің дінімізді уағыздауға тыйым салу, әкімшіліктің христиандықты тарату үшін миссионерлерге барынша көмек жасау сияқты шараларының заңды және әділетті негіздемесін талап етушілерді қамалға салу – міне, осылардың барлығы біздің даламызда орын алған заңсыздықтың үлгілері» [3, 15-б.].

Әдетте патша үкіметті өзінің саясатында абайлы болған және өзінің нақты мақсаттарын ізгі ниеттермен түсіндірген. Қазақстанның Ресейге қосылудың бастапқы кезеңдерінде Ресей «қамшылау және арбау» әдісін қолданды, қазақ қоғамы ішінен бөліп мұсылмандық дін басыларын өз мақсаттарында шебер қолданды. Сондықтан да біраз уақыт ішінде патша үкіметі исламды және мұсылмандық дінбасыларын қолдады және олар арқылы байырғы қазақтарға ықпал жасауға тырысты. 1785 ж. дінге еріктілік беру туралы жарғы қабылданды. «Діни істерді» реттеген алғашқы заңнама актісін 1788 жылдың 22 қыркүйек айында жарияланған II Екатеринаның «Орынбор магометан заңының рухани жиналысы мұсылмандарының істерін басқару органын бекіту туралы» жарғысы болды. Бұл жарғы қазақтарға қатысты қолданылды [4, 147-б.]. Осы жарғы бойынша Орынбор магометанды рухани жиналыс құрылып, мұсылман дініне қатысты барлық мәселелерді жетекшілікке алуға тиісті болды. Жарғы исламды ерік берілген, бірақ қатал бақылауға алынатын дін ретінде ресми мойындады. Ол мұсылман дінбасыларын құрылымдап бюрократтануына әкеп соқтырды. Яғни мемлекетте ресми түрде мұсылман дінібасыларын православиелік шіркеудің үлгісі бойынша нақты иерархияға сай қалыптастыруға талпыныс жасалды. Орынбор рухани жиналысының басты қызметі ретінде мұсылмандар арасында үкіметтің ресми саясатын тарату, Орта Азия және Қазақстанға ресейлік мемлекеттілігін жылжыту жоспарланды. 1810 ж. шілде айында М. Сперанскийдің ұсынысы бойынша Шетел діндердің рухани істерінің бас басқармасы құрылды, кейін ол шетел діндердің рухани істерінің департаментіне айналды.

Патшалық үкіметтің ресми саясаты бойынша бір жағынан исламды ұстанушыларға төзімді қатынас қалыптасты, екінші жағынан, барлық істер бір ресми органның қарамағында болып патша билігінің қатал бақылауында болды. Бұл мақсатта мұсылмандар арасында арнайы куәлік кітаптары іске қосылды, ол бойынша патшалық үкімет мұсылмандардың саны, жылжуы, т.с.с ақпарат алып отырды. Яғни мұсылмандыққа қатысты барлық мәселелер патша билік органдарының ұдайы бақылауында және қадағалауында болды. Бұл туралы бізге келесі заң актілері көрсетеді: «Жаңадан шоқынған мырзалар мен татарларды магометан заңын ұстанушылардың ықпалынан ажырату үшін басқа мекендерге көшіру» (1770 ж.); «Магометан заңының бодандарына ахундарды өздігінен сайлауға рұқсат беру туралы» (1783 ж.); «Сібір шебінде аудармашы, тілмаш және моллаларға жалақы ұйымдастыру туралы» (1784 ж.); «Даланы үш бөлікке бөлу туралы, қалалар мен мешіттерді салу туралы» (1786 ж.); «Қырғыз-қайсақтар арасында әр түрлі даулы мәселелер кезінде жедел және әділетті шешімдерді қабылдау үшін моллармен қамтамасыз ету» (1787 ж.); «Қылмыс жасаған үшін магометандарды дене жазасына кесу туралы» (1822 ж.); «Магометан қауымы арасында моллаларды және басқа рухани шендерді сайлау тәртібі туралы» (1837 ж.); «Моллалардан айыппұлды өндіріп алу кезінде Орынбор магометан рухани жиналысының билік дәрежесі» (1849 ж.); «Магометанды имамдарды діни міндеткерлігі туралы білімдерін алдын ала тексеріске жіберу тәртібі туралы» (1856 ж.) [5] және т.б.

Өздерінің заңдары негізінде империя қазақтарға жат идеологияны, мәдениетті, тілді таратты, заңдар арқылы орыс ұлтының үстемдігі бекітілді. Патшалық үкіметтің сол сияқты мақсаты туралы басылым беттерінде, қазақ өлкесін зерттеуге

арналған ғылыми еңбектерде бірнеше рет аталған болды. «Европа жаршысында», мысалы, 1875 ж. былай жазылды: «Вместе с завоеванием вносим мы сюда наши гражданские законы, а это уже шаг к христианству. Запрещая и карая воровство, убийство и лжесвидетельство, самоуправство, месть и прочее – законы наши карают то, что запрещено христианством. Искореняя рабство, мы приготавливаем нашему закону и нашей религии незыблемый памятник» [6, 5-6].

Діни төзімділік саясатты іске асыру барысында патшалық үкімет өзінің басты мақсатынан бас тартқан емес, яғни орыс емес тұрғындарды православиеге айналдыру, келешекте орыстандыру және ассимиляциялау көзделген болды. 1822 ж. жарғының 243-244 баптарында былай жазылған: «Поелику вера киргиз-кайсаков по сие время в сущности более языческая, нежели магометанская, то представляется надежда к обращению многих из них в христианство. Областное начальство может испросить особенную в степь миссию с тем, чтобы действовала она одними увещеваниями и убеждениями без малейшего принуждения. Ежели, в каком-нибудь округе обращено было в христиане до 100 человек, то областное начальство обязано испросить пособия к постройке им церкви и постановлению местного священника» [7, 105-6.]. Осы мәліметті бізге дәлелдейтін тағы бірнеше фактілерді келтіреміз: христиандармен неке қиысқан жағдайларда мұсылмандар өз дінінен айырылуға тиісті болды, христиандықты қабылдаған мұсылмандарға бірқатар артықшылықтар берілді, соның ішінде салықтарды төлеуден босату, рекруттық міндеткерлікті атқарудан босату, ауыр қылмыс жасағаны үшін жазаны жеңілдету. 1836 ж. «Христиан дінің қабылдаған магометандар немесе пұтқа табынушылардың кантонисттеріне ақылы сайылық беру туралы» жарғы қабылданды, ол бойынша мемлекеттік қазынашылық соммасынан аталған тұлғаларға ассигнациямен 25 руб. беру тиісті болды [8, 6-п.]. Православиелік христиандықты қабылдау патшалық үкімет тарапынан барынша қолдауға алынды. Мысалы, 1763 ж. 10 маусымда шыққан «Орынбор мен Сібірден келген шоқынған азиаттықтарды Мәскеуге қоныстануға жіберу туралы және оларды партикулярлы адамдарға қызмет етуге бермеу туралы» атаулы бұйрықта көрсетілгендей, Мәскеуге жіберілген христиандықты қабылдаған азиаттықтар толығымен мемлекет қазынасынан қамтамасыз етіліп өздерінің мекендері мен қызметін дербес таңдауға құқық алған.

Қазақстан жерін жаулап алу және өзінің позициясын бекіту барысында патшалықтың мұсылмандық пен ислам дініне деген қарым-қатынасы өзгере бастайды. XIX ғ. ортасынан бастап исламды толығымен жою және христиандықпен алмастыруға бағыт алынады. Бұл бағытта патшалық үкіметке орыс православиелік шіркеу зор көмегін тигізді, себебі жаулап алынған жерлерде олардың мақсаттары тығыз байланыста болды. Мұсылмандардың құқықтары тұрақты түрде шектелетін, оларға үлкен мекендерді құруға, мешіттер салуға тыйым салынды. 1860 ж. «Ескі және жаңа Орынбор шептері арасында магометандықтарға қоныстануға тыйым салу туралы» атаулы жарлық шықты [5]. Мешіттерді салу үшін жергілікті билік органдары шығарған көптеген талаптар мен шарттарды орындау керек болды. Мысалы, жазалар туралы жарғының 1074 бабы бойынша, сот шешіміне сай ақылы айыппұл төлеуден басқа мешіттерді «арнайы рұқсатсыз салған үшін жергілікті бас басқарма сондай мешіттерді өзінің қалауы бойынша жабуға тиісті болды». Дегенмен 1868 ж. және 1891 ж. жарғылар бойынша бір болыста бір мешіттен артық салуға рұқсаттың болмағанына қарамастан мешіттердің саны көбейетін.

Сонымен қатар ресейлік билеушілер ортаазиялық хандықтардың қазақ қоғамына саяси ықпал етуге қарсылық жасауға тырысты. Бұл үгіт-насихат кезінде қазақ ақсүйектері арасында орыстарға қарсылық тудыру, ресейлік экспансияға деген қарсылықты белсендету бойынша шаралар ұйымдастырылатын. Орта Азияда мұсылмандық орталықтар тарапынан ислам үгіт-насихаттың өрлеуін кезінде Ш. Уәлиханов көрсеткен болды: «Қазақ даласында татарлардан шыққан,

жартылай сауатты моллалар мен өздерін киелілер ретінде танытатын Орта Азиядан келген жанкештілерге толып кетті. Біраз уақыттан бастап шекаралық округтарда дервиштікпен айналысатын курдтар, ноғайлар және түріктер пайда бола бастаған... Олардың үгіт-насихаттары жемісін көрсетуде. Баянаул, жартылай Қарқаралы округінде қырғыздар бұл нанымға жаңадан айналғандықтан сондай сиқыршылыққа жандарын беріп отыр, мұнда жергілікті билеушілердің қамқорлығымен Бұқара мен Қоканнан келген бірқатар ишандар, қожалар тұрақтанған» [9, 100-б.].

XIX ғ. ортасына дейін қазақ даласында исламды бақылауға алу саясаты тән болды, бұл саясат ресейлік мемлекеттік институттар және жергілікті дінбасылар арқылы іске асырылатын. Исламға қатысты үкіметтің саясаты екіжүзділігімен сипатталады: заңнамада төзімділікті танытатын жарғылар орын алғанына карамастан мұсыландардың құқықтарын тікелей немесе жанама түрде шектейтін заңдар да қабылданды. Бір жағынан, көлемді унитарлы мемлекет орыс мемлекеті ретінде қарастырылатын, сондықтан да унификацияға және империяда діни, этникалық, мәдени біркелкілікті қалыптастыру деген талпыныс байқалды. Екінші жағынан бұл талпыныстар империяның мұсылман тұрғындарын алшақтату тәуекелдермен шектелетін, себебі жаңадан қосылған оңтүстік территориялардың нәтижесінде мемлекетте мұсылман халқының көбеюі орын алды.

Қазақстанның Ресейге қосылуының аяқталуына байланысты патшалықтың мұсылмандарға қатысты саясаты неғұрлым қатал және біржақты сипат алады. Бұл ойды білдіргендердің арасында Орынбор генерал-губернаторы Н. Крыжановский болды. Өзінің рапортында ол неғұрлым мұсылманшыл аймақтардың қосылуына байланысты мұсылман дінбасыларына қатал бақылау орнатып, жергілікті тұрғындардың дінділерге деген сенімсіздік тудыру арқылы жанкештіліктің және орыс билеушілеріне сенімсіздіктің алдын алу шараларын енгізуді ұсынды.

1868 ж уақытша ереже іске қосылды, оның 11 параграфтан (251-261) құралған VI тарауы «қырғыздардың рухани істерін басқару» мәселесіне арналды [7, 339-340-бб.]. Осы құжат бойынша Дала облыстарының тұрғындары Орынбор магометанды рухани жиналыстың құзыретінен алынды, яғни аталған орган басқару құралы ретінде емес мұсылмандарды топтастырып нығайтатын қауіпті құрал ретінде танылды. Рухани істерді жоғары басқару ісі облыстық әкімшілікке тиісті болды, содан кейін ішкі істер министріне бағынышты болды; рухани істерді жергілікті орындарда басқару моллаларға берілді. Моллалар «қоғамдық үкім» бойынша және тек «қырғыз, орыс бодандары арасынан» сайланатын, одан кейін облыстық әкімшілік тарапынан бекітілетін. Рухани тұлғалардың саны шектеулі болды, жарғы бойынша бір болыста бір молла ғана қызмет етуге тиісті болды, моллаларға уезд басқармасының арнайы рұқсатысыз өз орын тастап кетуге тыйым салынатын. Көшпелі және отырықшы тұрғындар діни ғимараттар салуға құқылы болды, дегенмен бұл үшін генерал-губернатордың арнайы рұқсатын алуға тиісті болды. Мешіттер қоғамдық қаражатпен ғана қамтамасыз етілді, мешіттегі моллалар уезд басқармасының рұқсатымен оқытушылық қызметпен айналысу құқығына ие болатын

Аталған жарлықтың «Даладағы мектептер туралы» VII тарауы Қырғыз даласындағы мектептердің құрылысын анықтады. Әр бір уезд басқармасы түсында бір ортақ мектеп ұйымдастыру жоспарланатын, бұл мектептің құрылысы мен қамсыздануына белгілі сомма бөлінетін. Барлық оқу үдерісін ресми билеушілер бақылауға алды. Мектептердің бағдарламасы генерал-губернатор тарапынан және халық ағарту министрінің келісімімен тікелей бекітілетін, «мектептегі және жеке тұлғалардың оқыту барысын бақылау ісі уезд және облыстық басқармасына жүктелді, ең жоғары қадағалау ортақ негіздеме бойынша Халық ағарту министрліктің құзыретінде болды» [7, 340-б.].

XIX ғ. ортасындағы реформалар қазақ халқына рухани басқыншылық жасауға мүмкіншілік берді. Оның басты мақсаты ресейлік тұрмыс-тіршілігінің

негіздерін тарату және жаулап алынған халықтың сенімді бодандығы сезімдерін күшейту болды. Осы бағытта бірнеше арнайы заңдар қабылданды: «Қырғыз даласының округтеріне дін қызметшілерін шақыру туралы»; «Сібір қырғыздары даласына Көкшетау қонысында және Баян-Ауыл, Қарқаралы, Аягөз Округтік приказдарда шіркеулік притчті тағайындау туралы»; «Түркістан әскери округына шіркеулік притчтерді бекіту туралы»; «Сырдария облысының кейбір мекендерінде псаломшыны қамтамасыз етуде жалақысын арттыру туралы» [5], тағы басқалары. Өлкені ассимиляциялау және орыстандыру мақсатында қазақ жерлерін әкімшілік тұрғыдан қайта құрумен қатар кең көлемді миссионерлік-отаршылдық жұмыс жасалды. Губернатордың баяндамасының бірінде былай делінген: «Необходимо принять все меры к тому, чтобы развить здесь в самых широких размерах православное миссионерство, постройку храмов и церковных школ в наиболее населенных местах, а главное – приложить заботы к скорейшему открытию в г. Омске, в принципе уже разрешенной, православной духовной семинарии для подготовки из среды местного населения священников, достойных занять то ответственное положение, которое налагает на наше духовенство вся обстановка переселенческой жизни» [2, 198-б.].

Патшалық үкімет қазақ балаларын құлдыққа сатуды қолдады. Бұл жағдайдың өзі маскара болып патшалықтың қазақ халқына қатысты саясатының мағынасын ашықтан ашық көрсетеді. Бұл жағдай 1757 ж. патшалық жарлығымен заңдастырылды. Балаларды сату тәжірибесі келесі жарлықтарда дәлелденеді: 1808 ж. «Қырғыздарды орналастыру және барлық Сібір шебі бойында қырғыз балаларын ресейлік бодандары тарапынан сатып алу туралы ережелерді тарату туралы», 1819 ж. «Қырғыздар, қалмақтар және басқа да азиаттықтардан айырбасталатындар туралы» және 1825 ж. «1808 ж. дейін айырбастау арқылы сатып алынған қырғыз-қазақтар, қалмақтар және басқа да азиаттықтардың қызмет ету уақыты туралы және келешекте сол сияқты адамдарды айырбас немесе сатып алу арқылы адамдарды иеленуге тыйым салу туралы» [5].

Сонымен қатар, патшалықтың ресми саясаты көздеген мақсатына сай қазақ балаларын орыс тіліне, мәдениетіне, дініне қатыстыру жоспарланды. «Орынбор, Сібір шептеріне қырғыздар тарапынан әкелінген және айырбас ауласына таста кеткен балаларды тайсалмау тәсілдері туралы» атты Мемлекеттік кеңестің патша тарапынан бекітілген пікірінде былай делінген: «Принятых, таким образом, детей передавать в ведение местного гражданского или пограничного начальства для раздачи на воспитание..., с тем, чтобы воспитанники сии, немедленно по принятии приводимы были в христианскую веру» [10, 139-140-бб.]. Мұсылмандардың адами құқықтары шектелетін. Патшалық үкімет мұсылмандардың неке қийысу мәселесін бақылауға алған. 1827 ж. қаңтар айында Мемлекеттік кеңестің «Ресейге келетін және ресейлік бодандарымен неке қиысатын азиаттықтарға жұбайлары мен балаларын тастап кету жағдайында ғана өз отанына қайта оралу туралы» пікірі бекітілді [10, 77-б.], мұнда айтылғандай, «азиаты, вступающие на выше изъясненном основании в супружество, объявляя предварительно, включали в условие перед браком у них бывающие, и то, что когда мужья заграничные магометане, уезжая в свои земли, не возвратятся к своему семейству через два года, в таком случае брак уничтожается». Мұсылмандарға өз жұбайлары мен балаларын отанына алып кетуге тыйым салынды: «Азиатцам (исключая бухарцев) по торговле из разных стран в Россию приезжающим и на дочерях российских подданных женившимся, не воспрещать возвращаться в свое отечество, согласно их желанию; но жен и прижитых от них в России детей их, с ними не отпускать, оставляя оных в России и записывать детей мужского пола при ревизии в род жизни, какой они сами изберут» [10, 77-78-бб.]. Бұл фактілер көрсеткендей, басқа діндегі адамдардың тұрпайы құқықтары шектелетін, патшалық заңнама жеке өмірдік өзін қатал қадағалауға алды.

Сонымен мұсылмандыққа қатысты патша үкіметінің саясаты біркелкі болған жоқ, ол қалыптасқан жағдайға сай өзгеріп отырды. Заңнама материалдары негізінде келесі тенденциялар анықталады: Ресейге қосылудың бастапқы кезеңінде мұсылмандықты мойындау және қолдаудан бастап, XIX ғ. соңында - XX ғ. бас кезінде оны толығымен жою талпынысы. Жалпы алғанда патша үкіметінің саясаты исламды жоюға, Ресейдің барлық бодан халықтары арасында христиандықты таратуға арналған болды. Заңнама материалдары дәлелдегендей, патша үкіметі қазақ қоғамын жалпы империялық қауым арасында араластырып, оның ұлттық сана-сезімін және ұлттық егемендігін жоюды көздеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Назарбаев Н.А. Хранить память, крепить согласие. – Алматы: Қазақ баспасөзі, 1998. – 16 с.
- 2 Жакыпбек С.К. и др. История Казахстана (XVIII - начала XX в.). Сб. документов и материалов. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 314 с.
- 3 Тынышпаев М. История казахского народа. – Алматы: Санат, 1998. – 224 с.
- 4 Садвокасова З.Т. Духовная экспансия в Казахстане в области образования и религии (вторая половина XIX – начала XX века). – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 345 с.
- 5 Отепова Г.Е. Хронологический указатель законодательных актов Российской империи по истории Казахстана XVIII-начала XX в. Учебно-справочное пособие. – Павлодар: ПГПИ, 2012. – 161 с.
- 6 Царская колонизация в Казахстане. По материалам русской периодической печати XIX века Сост. Ф.М. Оразаев. – Алматы: Рауан, 1995. – 368 с.
- 7 Материалы по истории политического строя Казахстана (со времен присоединения Казахстана к России до ВОВ). – Алма-Ата: АН КазССР, 1960. – Т.1. – 441 с.
- 8 Указы Правительствующего сената ЦГА РК. – Ф. 338. – оп.1. – д.7.
- 9 Валиханов Ч. Аблай. Собрание сочинений. – В 5-ти томах. – Алма-Ата: Советская энциклопедия, 1985. – Т.4. – 461 с.
- 10 Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана (XIX век). Сб. документов. / Под ред. Отеповой Г.Е. – Павлодар: ПГПИ, 2015. – Ч.1. – 344 с.

References

- 1 Nazarbayev N.A. Hranit' pamyat', krepit' soglasie. – Almaty: Qazaq baspasozı, 1998. – 16 s.
- 2 Zhakypbek S.K. i dr. Istoriya Kazakhstana (XVIII - nachala XX v.). Sb. dokumentov i materialov –Almaty: Qazaq universiteti, 2001. – 314 s.
- 3 Tynyshpayev M. Istoriya kazakhskogo naroda. – Almaty: Sanat, 1998. – 224 s.
- 4 Sadvokasova Z.T. Dukhovnaya ekspansiya v Kazakhstane v oblasti obrazovaniya i religii (vtoraya polovina XIX – nachala XX veka). – Almaty: Qazaq universiteti, 2005. – 345 s.
- 5 Otepova G.E. Khronologicheskiy ukazatel' zakonodatel'nyh aktov Rossiyskoy imperii po istorii Kazakhstana XVIII-nachala XX v. Uchebno-spravochnoe posobie. – Pavlodar: PGPI, 2012. – 161 s.
- 6 Tsarskaya kolonizatsiya v Kazakhstane. Po materialam russkoy periodicheskoy pechati XIX veka Sost. F.M. Orazhev. – Almaty: Rauan, 1995. –368 s.
- 7 Materialy po istorii politicheskogo stroya Kazakhstana (so vremen prisoedineniya Kazakhstana k Rossii do VOSR). – Alma-Ata: AN KazSSR, 1960. – Т.1. – 441 s.
- 8 Ukazy Pravitel'stvuyushchego senata CGA RK. – F. 338, op.1, d.7.
- 9 Valikhanov Ch. Ablay. Sbranie sochineniy. – V 5-ti tomah. – Alma-Ata: Sovetskaya enciklopediya, 1985. – Т.4 – 461 s.
- 10 Zakonodatel'nye akty Rossiyskoy imperii po istorii Kazakhstana (XIX vek). Sb. Dokumentov. / Pod red. Otepovoy G.E. – Pavlodar: PGPI, 2015. – Ch.1. – 344 s.

Г.Е. Отепова¹, А.А. Каскабасова¹
Павлодарский государственный педагогический институт
г. Павлодар, Казахстан

ВОПРОСЫ РЕЛИГИИ В КАЗАХСТАНЕ ПО МАТЕРИАЛАМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Резюме

В данной статье авторы раскрывают суть колонизаторской политики царского самодержавия в области духовной жизни казахского общества. На конкретных законодательных документах Российской империи охарактеризована национально-религиозная политика царского правительства, направленная на уничтожение национального самосознания и независимости казахов.

Ключевые слова: Российская империя, история Казахстана, религия, ислам, христианство, колониальная политика, царское правительство.

G. Otepova¹, A. Kaskabassova¹
Pavlodar State Pedagogical Institute
Pavlodar, Kazakhstan

THE ISSUES OF RELIGION IN KAZAKHSTAN ACCORDING TO MATERIALS OF THE RUSSIAN EMPIRE'S LEGISLATION

Summary

In this article the authors reveal the essence of the colonial policy of the tsarist autocracy in the field of spiritual life of the Kazakh society. Specific legislative documents of the Russian Empire characterized by a national-religious policy of the tsarist government, which was aimed at the destruction of national identity and independence of the Kazakhs.

Keywords: Russian Empire, history of Kazakhstan, religion, Islam, Christianity, Colonial policy, tsarist government.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCHES OF YOUNG SCHOLARS

УДК: 327 (091)(597+513.21)

У.А. Омарова¹

¹ИВ РАН, МИД РК

г. Москва, Российская Федерация

КОНФЛИКТ МЕЖДУ ЧАМПОЙ И ЮАНЬСКИМ КИТАЕМ
(по китайским и западным источникам)

Аннотация

Впервые на территории СНГ рассматривается история чамского этноса Камбоджи, эмигрировавших из Чампы в результате нашествия «монголо»-китайцев при Юаньской династии в конце XIII века, приведшего к вьетнамскому «движению на юг». По мнению автора, неоднократные нападения монголов на Чампу привели к катастрофической ситуации, когда почти все население страны ушло в гористые недоступные местности, и, в конечном итоге, к потере государственности и к эмиграции чамов в другие страны Юго-Восточной Азии. Автор рассматривает народную борьбу чамов во главе с королем Индраварманом V, используя сведения из «Юань Ши» в интерпретации российских и западных ученых, особенно в части, относящейся к биографии Согету Джалаири.

Ключевые слова: Чампа, Юань, Хубилай, Согету, чамы, этнос, Вьетнам, Камбоджа.

Чамы Камбоджи, называемые также «*чвеа*», насчитывают более полумиллиона человек (исповедуют ислам – в основном суннитского толка). После исхода из Чампы (государства, находившегося на территории современного южного и центрального Вьетнама) чамы оказались в разных странах, в том числе в Камбодже. В настоящее время в Камбодже они проживают в 372 деревнях в окружении кхмерских и вьетнамских деревень [1, p.1]. Однако, несмотря на свою оторванность от родины в течение длительного периода, часто имея сложные отношения с местным буддистским большинством, чамы всегда помнят о Чампе как родине их предков.

В последнее время некоторые русскоязычные и западные ученые, рассматривая историю чамов, эмигрировавших во все страны Юго-Восточной Азии, выдвигают гипотезу, что главной причиной ликвидации Чампы на мировой карте является экспансия династии Юань (Хубилаидов-Чингизидов) в 1284 году, приведшая впоследствии к «движению вьетов на юг» («*Namtien*») [2, pp.172-192].

Отношение чамов к Чампе и к её связям с империей монгольской династии Юань (Китай) является важным элементом для изучения идентичности чамского этноса в Камбодже и представляет большой научный интерес. В целом, регион Юго-Восточной Азии сам по себе является для казахстанцев достаточно экзотическим.

Представляется необходимым тщательно рассмотреть так называемые «колониальные» дискурсы (подходы) западных ученых и особенно Ж. Масперо², который о поражении Чампы в 1471 г. опрометчиво написал: «...здесь кончается

² Жорж Масперо (1872-1942) – китаевед, сын египтолога Масперо и сводный брат китаеведа Анри Масперо, губернатор Индокитая, один из основателей Французской Дальневосточной школы (EFEO). В 1928 году он написал книгу «Королевство Чампа», в которой историю Чампы классифицировал по династийным периодам, как и его отец применительно к Египту. Масперо использовал свитки «Юань Ши», особенно свиток СХХIX, где описывается биография Согету Аль Джалаири.

история Чампы» [2, р. 241], хотя королевство Чампа (в разных формах зависимости от вьетнамцев) существовало вплоть до 1832 года.

Методом исследования истории чамского этноса в контексте завоеваний империи Юань и реставрации исторических фактов является сбор и использование дискретных (разрозненных) высказываний (дискурсов): слово, предложение, книга, высказывания компетентных лиц и т. д. «здесь» и «там» (методом компиляции цитат), из выбранного «корпуса» дискурсов. Таким образом, мы создаем свой дискурс на основе метода «дискурсивного анализа» М. Фуко [3], как это делал Саид в «Ориентализме, созданном Западом» [4], опираясь на «философию языка», разработанную русским ученым М. Бахтиным. М. Фуко, в свою очередь, рассматривал присущую старо-французскому языку «несобственную (косвенную) прямую речь» как «чужую речь», которая является «дискурсом в (о) дискурсе, высказыванием в (о) высказывании» [5, с.114]. Для создания данной статьи использовалось определение «дискурса(ов)» (лат. *discursus*), которое в философии может означать «дискретное движение мысли, идущее от одного рассуждения к другому, чтобы прийти к познанию» [6, р.86].

Вторым элементом методики исследования является полевая работа: посещение в 2011 и 2014 годах мест военных событий, которые происходили в ходе конфликта между Юаньским Китаем и Чампой с конца XIII до середины XIV века, и где мы осуществляли опрос, фотографирование и встречи с представителями чамского этноса. Далее был осуществлен переезд из Камбоджи (Ратанакири) во Вьетнам (Куинён) через Аннамские горы, по маршруту, который был запретным до 2012 года. В Куинёне (бывшая чамская Виджая) я посетила городской скульптурный музей и, прежде всего, памятник, посвященный борьбе чамов с «монголами-тюрьками».

В наш «корпус» источников, согласно выбранной методологии «собирать мысли «здесь» и «там», вошли труды российских и западных ученых, которые также пользовались «чужой речью» («несобственной (косвенной) прямой речью» по М. Бахтину), чтобы не быть привязанными к «структурированным» сведениям [5, с. 110].

Поскольку рассматриваемый хронологический период описывается лишь в китайских источниках, прежде всего в «Юань Ши»³, в корпус источников вошли некоторые труды советских ученых, таких как Э.О. Берзин [7] и А.А. Бокщанин [8], которые использовали исследования вьетнамских ученых [9,11,12], и, наконец, современные археологические данные о чамах. Также при написании данной статьи использованы работы казахских ученых, таких как Тлеуберди, ссылающегося на монгольские и китайские источники, относительно происхождения чингизидов и хубилаидов из династии Юань [13].

В общей историографии военные столкновения между чамами и Чингизидами (из династии Юань) происходили несколько раз при поддержке Хулагухана (родного брата Хубилая) из Ирана, который создал там «Династию Джалаиридов» (которая затем стала именоваться «Аль-Ханами»^۱ ناخال – «подчиненные хану») и помогал Хубилаю для завоевания Южного Китая. Отметим, что империя Чингисхана в 1250-х годах контролировала большую часть Евразии, включая Тибет, Среднюю Азию, Турцию и Иран. До завоевания Чампы Хубилай-хан подчинил себе Камбоджу (мон-кхмеров) и территорию современных Мьянмы и Таиланда.

Изучая исторические данные, многие современные антропологи приходят

³ Юань Ши (история Юань) содержит в себе изложение событий царствования императоров династии Юань в хронологическом порядке. Она составлена в 1370 году во время династии Мин и состоит из 270 свитков (цзюаней). Сборник составлен в основном путем компиляции цитат на основе чужих исследований без самостоятельной обработки источников, поэтому в сообщениях «Юань ши» имена и топонимы часто искажаются (транскрибируются) как «иноземные и варварские» для китайца, особенно в отношении «сэму»(мусульман из Средней Азии и Персии) с нередкими перестановками событий и искажением хронологии.

к выводу, что при Чингисхане значительную часть его окружения составляли тюрки-мусульмане и считают, что эти «монголо-тюрки» были не из современной Монголии, а из юго-востока современного Казахстана, где был сосредоточен политический центр Мунке хана, который направил своих братьев Хубилая и Хулагу, соответственно в Китай и Персию для их «умиротворения» [13].

Начальный этап войны Чингизидов на юге Китая характеризуется взятием Наньчжао (на территории соврем. провинции Юньнань) в 1252 году. Когда был жив великий хан Мунке, Хубилай завоевал Дали (столица Юньнани) и Туфан (Тибет), затем Дайвьет и некую страну «И» («на границе Дайвьета с Китаем») [2, р. 175, примечание 10]. После завершения военной операции против Наньчжао Хубилай остался там и в 1257 году отправил на юг свое войско под командованием Урянхата⁴, сына знаменитого полководца Субудая (Субэдэя)⁵, для удара в тыл южно-китайской империи Сун. Урянхатай взял с собой своего сына Аю (или Ачу) [7, со ссылкой на 8, с.75, 169 и 180]: «Урянхатай и его сын Ачу направились в Дайвьет с тринадцатитысячным войском» [14, с. 579].

В 1257 году был взят Тханглонг (позднее названный Ханоем) – как писали Христов и Дельгадо, благодаря большой армии. Столица вьетского государства была захвачена быстро. *«В этой битве Чаны использовали боевых слонов. Аю приказал своим стрелкам стрелять в ноги слонов. Животные оказались в панике и вызвали беспорядки в армии Чанов, император Тхай Тон из династии Чанов бежал на удаленный остров.... Он [Аю] вырезал население города»* [15, с.159].

Гроссет отмечает, что войско Урянхатай несли потери из-за жары, эпидемий и партизанского движения, но когда правитель Дайвьет⁶, *«император Тхай Тон, признал суверенитет Монгольской империи, Урянхатай вывел свои войска»* [19, р. 290; 20, с.26].

Между тем, в результате завоевания Чингизидами империи Сун в 1278-79 годах, некоторые бывшие чиновники чанов бежали в Аннам⁷ и Чампу. Преследуя короля вьетов в Чампе, как пишет Дельгадо, *«в 1280 году губернатор Кантона*

⁴Урянхатай (Урянхатай) (1201-1272) – крупный монгольский военачальник, полководец великих ханов Угэдэя и Мунке, происходивший из монгольского рода *джаруд*. Урянхай – название ряда этнических групп, как монголоязычных, так и тюркоязычных, проживавших некогда на современной территории Казахстана, к чему приходят ученые, изучавшие генезис народностей кипчаков, кимаков (уранхай-кимак), сахов (уранхай-саха), которые были близки к сакам Средней Азии и Казахстана [16, с. 128]. П.А.Ойунский располагал правдоподобно саха «на востоке или в северо-восточном направлении от Аральского моря» [17, с. 128-191]. С.М. Ахинжанов утверждает, что реальными кимаками были уранхайцы. Кимаки – это народ, построивший огромный каганат «от верхней Оби до Нижней Волги и от низовий Сырдарьи до сибирской тайги в период с IX в. по XI в» [18, с.125].

⁵По биографии видного монгольского полководца Субудая (1176-1248) имеются разногласия. Согласно «Юань Ши», в 1229-1232 годы он находился в Китае. Если верить другим сведениям, то в том же 1229 году он воевал на Западе вместе с Джэбэ-нояном в Иране. По сведениям Рашид ад-Дина, Субудай являлся «монголом из лесного урянхата». По разрозненным сведениям, у Субудая было два сына Кукуджу (Ху-Ту-ху или **Тутуха**), который потом сменил отца в качестве эмира, и второй сын по имени Урянхатай.

⁶Дайвьет (совр. северный Вьетнам) китайцы называли «Юэнань» (именно это имя было выгравировано на 12 стелах в пагоде Баолан в Хайфоне), который вьеты в 1069 году официально переименовали в «Дайвьет» (великий Вьет). Однако китайцы и европейцы вплоть до 1949 года употребляли название «Аннам», пока последний вьетнамский император Бао Дай официально не изменил название страны на Государство Вьетнам.

⁷Аннам–невьетнамское наименование китайской провинции (кит. 安南, Ань нань, «умиротворенный юг») со II в. до н. э. в юго-западной части Дайвьета. Это название встречается в 679 году, после завоевания вьетнамского государства Вансуан (6-7 вв.), и после 939 г., когда появилось независимое вьетское государство под названием Дайковьет (позднее Дайвьет). Первые западные исследователи Аннама относили его население к монгольской расе, отличавшееся от большинства азиатских народов светлым цветом кожи, круглым очертанием головы. Полигамия дозволялась. Аннамцы имели свой язык (кит. «варварский» или «инородный») и письменность. В низших слоях народа господствовали разные религии, а среди более образованных было распространено учение Конфуция [2, р.184 (со ссылками на 11, IV, 14; 12, V, 12)].

(Гуанчжоу) Согету Джалайри был направлен в столицу Чампы Виджая (совр. Куинён,) с требованием сдаться без боя. Король чамов Индраварман V признал верховенство Великого Хана» [14, р. 159]. Считается, что, услышав согласие Индравармана V сдаться без боя, Хубилай⁸ присвоил ему высокое звание «принца второй степени» и отправил посольство во главе с Согету с большим подарком и деньгами для приобретения боевых лошадей [2, р. 176 (со ссылкой на 10:СХХ, 55а)].

Первым требованием великого хана было явиться во двор в доказательство вассальности. Однако, двор короля чамов в течение целого года молчаливо отказывался от такого визита и затем перешел в местность вдоль горной цепи Чыонгшон (Аннамские горы) к западу от Виджайи, что означало, что чамы полностью подчиниться монголам не желают. Тогда Хубилай отозвал присвоенный Индраварману V титули, как пишет Дельгадо, «в 1282 году, Согету возглавил морское вторжение в Чампу в составе 5000 чел. и 100 кораблей, потому что большинство судов династии Юань сильно пострадало в результате неудачных перед этим экспедиций в Японию, и собрать флотилию большего размера не представлялось возможным» [14, р. 160].

При взятии столицы Чампы Виджайи во главе войск Хубилая стоял генерал Согету Джалайри⁹ (Sogetu of the Jalayir), который погиб в 1284 году, после взятия Чампы и вторжения в Дайвьет, помогая сыну Хубилая на севере страны [2, р.185, примечание 12]. Его сопровождали люди с азиатскими именами: *Урянхатай*, сын *Субудая*, завоеватель *Юэнани (Дайвьет)*; *Ачу*, сын Урянхатая, завоеватель империи Сун; *Насреддин*, наместник в *Юньнани*; *Омар*, командующий флотом в дельте Красной реки (Хонгха), а позднее в Южно-Китайском море; *Ахмед*, высший чиновник в имперской администрации (аналог канцлера или премьер-министра). Данные факты подтверждают тесную связь войск Хубилая с Центральной Азией, в частности с территорией Казахстана.

Согету успешно захватил столицу Чампы – Виджая, разделил страну на две части и стал «губернатором провинции Виджая» вместо старой должности губернатора Кантона (Гуанчжоу) [2, pp. 177, со ссылкой на 10, СХХ, 55а и далее, где описывается биография Согету: 10, СХХIX, 3а]. Но король Индраварман V¹⁰ не сдался и бежал с наследным сыном Хариджитом, избегая столкновения и пытаясь захватить Согету в горах [7, со ссылкой на 8, с.300].

В «Юань Ши» подробно описывается этот второй случай захвата Чампы, вернее чамской цитадели Мучэнг (совр. г. Куинён) в начале 1283 года, под командованием генерала Согету из Гуанчжоу [7, со ссылкой на 9, с. 182]. Прежде чем начать наступление на цитадель, Согету решил использовать метод перемирия. Для этого он послал двух офицеров высокого ранга (капитана Чу Ченг Фу и сотника Ку Фу), которых чамы не приняли [2, р. 175, примечание 4 со ссылкой на 10: СХХ, 55а]. Затем Согету направил Сулеймана (Со-лю-мо), ранее ведшего переговоры с Камбоджой. Тот сообщил, что город хорошо укреплен, цитадель перестраивается для обороны и готовится к войне. Также сообщалось, что на его стенах стоят около сотни пушек арабско-персидского происхождения. А король Индраварман

⁸ В 1260 году Хубилай занял трон, основав династию Юань. Ввел новый календарь Жунтон. В 1271 г. переименовал Юань в «Великую империю Юань». В 1272 г. построил город на месте современного Пекина и назвал его «Дайду (кит. Даду)», который на тюрко-монгольском языке назывался Ханбалык. В 1276 году империя Юань объединила все китайские земли. В 1294 г. Хубилай умер от тяжелой болезни, после правления в течение 35 лет. Его посмертное имя – Ши Цзу.

⁹ Согету – в китайских источниках приводится как «Содо», у Марко Поло как «Аль-Хан в Персии» (Baron of the great Khaan), в других западных источниках – как Согету Джалайр (Sogetu of the Jalayir) [21, р. 140, со ссылкой на его биографию в 10:СХХIX, 2b-3а и в 12, VII, 35b)].

¹⁰ Индраварман V (1257-1288) фигурирует в китайских источниках и у Марко Поло как король преклонного возраста, который из боязни старался быть в дружеских отношениях с Дайвьетом. В 1269 году он подарил королю Дайвьета Чан Тхань Тону белого слона и в 1270 году отправил ему ещё дань, надеясь на мир для своей страны [2, р. 174, со ссылкой на 22, pp.167, 254].

V со своей армией подходит (не говорится откуда – *V.O.*) к цитадели и отвергает все семь предложений Согету о капитуляции, требуя, чтобы на переговоры к ним пришел сам Согету (это произошло в январе 1283 года – *У.О.*) [21, pp. 240-241].

Оскорбленный Согету дал команду войскам начать атаку цитадели Мученг с трех сторон. Чамы, разделившись также на три части, в составе 10 000 человек (в биографии Согету говорится, что их было 200 000 чел.) вышли с развернутыми знаменами под удары барабанов, на десятках слонов. [2, p.178, со ссылкой на 10: CXXIX, 3a].

Бой продолжался шесть часов, и к вечеру чамы начали отступать. Король Индраварман V, видя свое поражение, особенно после смерти командующего Ен Хиен-Илана, дал команду сжечь все продукты на складах и оставил дворец [2, p.178, со ссылкой на 10: CCX, 55a]. Монголы вошли в цитадель и убили тысячи людей, участвовавших в войне. На третий день Согету достиг расположения короля в юго-восточной части города и был готов дать последний бой, но получил письмо чамов о капитуляции. Поверив в искренность чамского короля, Согету отпустил его посла, сказав, что он принимает капитуляцию и прощает, при условии, если король предстанет перед ним лично [2].

Но, оказалось, что чамский король и не думал сдаваться. Однако, боясь победителя, на следующий день он послал дядю по линии матери, которого звали Пао Тому-ху с дарами и письмом, где сообщалось: «король хотел прийти сам, но этому помешала его болезнь, так что придет его сын, наследный принц Пу Ти¹¹».

Поняв хитрость короля, Согету хотел отказаться от дани, но по просьбе Пао Тому-ху, воздержался. Что касается наследного принца ПуТи, то он также не пришел к Согету, послав двух своих братьев (четвертого и пятого сыновей ИндраварманаV), которые сообщили, что наследный принц умер от раны, полученной во время битвы, и что их отец жив, но не в состоянии прийти лично [2, p.179, со ссылкой на 10:CCX, 55a].

Для проверки этого сообщения Согету послал трех офицеров, которых встретил Пао Тому-ху и отправил их обратно, сказав одному из монгольских офицеров (по имени Це Цюн), что ни Индраварман, ни наследный принц не придут к монголам, что они живы. Он пообещал, что сам придет к Согету и сдаст Индравармана и наследного принца в обмен признания его статуса и права «быть одетым в цветную рубашку первого класса» [23, p.51, n.1].

Однако, через несколько дней после этого к Согету пришла группа монголов, проживавшие там давно и сообщили, что их преследует чамская королевская армия, которая находится на северо-западе Виджаи в горах Иа-Хеу с 3000 солдатами. По их словам, Индраварман V обратился за помощью в Дайвьет, Камбоджу и на Яву, чтобы бороться против монголов [2, p. 180, со ссылкой на 10:CCX, 55a].

Эти сообщения не совпадали со сведениями Пао Тому-ху, который говорил, что его племянник находится в плачевном состоянии и предложил послать во все провинции (всего 12) людей под его руководством, чтобы установить власть монголов. Он называл пришедших с новостями монголов дезинформаторами и просил их наказать. Но, Согету согласился и дал ему 100 человек под руководством своего представителя, чтобы объехать провинции. Однако, в одной из провинций, тот, узнав, что его король находится в Иа-Хеу и собрал более 20 000 человек, что намного превышало армию Согету и ещё ждет новых сил для контратаки Пао Тому-ху сбежал к своим [2].

Видя преобладающую силу чамов, Согету, находившийся на расстоянии 20 км от цитадели Мученг, решил отступить. Но в пути он встретился с чамскими силами сопротивления и потерял большую часть своей армии [2, p.181, со ссылкой на 10: CCX, 55b].

¹¹ Пу Ти – так называли монголы наследного принца. Это будущий король Джайя Симхаварман III (1288-1307), которого вьеты звали Че Ман. Сами чамы так же звали его Хариджитом (в «Юань Ши» (CCX, 55a) его именуют Пей Иу Пу Ти).

Отметим, что об этом случае сообщается и в другом месте «Юань Ши», где описывается баталия монголов с чамами у канала Таланг в 1283 году [2, p.181, со ссылкой на «Юань Ши»: XII, CXXIX, 3a]. Как бы ни было в действительности, но отступление войск Совету в данной ситуации и попадание в засаду удивляет западных исследователей [2, p.181, примечание 1].

Вернувшись в цитадель 14 июня 1283 года, Совету приводит её в порядок, как и близлежащие дворцы: Лиеукин, Лиеукиуан, Иоюн. Он устанавливает в них охрану и начинает подготовку кораблей к возвращению на родину [2, с.181, со ссылкой на 10:XII, 41a]. Отметим, что здесь в источниках говорится не о короле Индравармане V, бежавшем в горы, а о некоем «Пу Ти». По результатам современных сведений мы узнаем, что это был сын чамского короля Хариджит¹² (кит. Пу Ти), который возглавил партизанскую войну в населенных пунктах в течение следующих нескольких лет [14, p.159].

Между тем, монголы строили защитные сооружения, привели в порядок рисовые поля, подчинили округа Ои Ли (Ри) (кит. Няо Ли), Вьетли (кит. Юэ-И) и другие народности, жившие в горах и считавшиеся «дикими» [2, p.181, со ссылкой на 10:XII, CXXIX, 3a]. Однако, все эти успехи не были надежными: король оставался недостижимым в своих горах и готовился к реваншу, поэтому генерал находился в состоянии тревоги. В целом, Хубилаю эта кампания стоила дорого в живой силе и материально.

Полученная от Хубилая в 1283 году поддержка была недостаточной. Дополнительная армия из 15 000 солдат под командованием Али Хай-Иа¹³, неспособная воевать на суше, состояла из заключенных и убийц, которые были недисциплинированными. Так, один офицер по имени Ву Ти был отстранен с должности за недисциплинированность. Дезертирство среди солдат и офицеров было распространено, так как многие из них, привыкшие к недисциплинированности, вернулись с войны против Японии и Бирмы [2, p. 182, примечание 2, со ссылкой на 10:XII, 41a; 40 в].

Между тем, подкрепление, прибывшее в начале 1284 года на 200 судах от А-Та-хая¹⁴ [2, p.182, со ссылкой на 10: CXXIX, 2в] и флот адмирала Омара (кит. Ху-Ма-ул¹⁵) и Ху-Ту-ху (кит. Тутуха¹⁶) явились с опозданием, так как у канала Шу-Мей Лиен уже горел лагерь Совету. Однако они скрылись из виду, не приняв участия в сражениях.

Между прочим, отметим, что ученый Б.Э. Молдобаев считает, что подвиги киргизского эпического героя Манаса связаны с исторической личностью юаньского генерала Тутуха, который в 1292-1293 гг. кроваво подавил восстание енисейских кыргызов. Тутуха, также как и полководец Уранхай, сын Субудая, был верным проводником политики юаньских императоров на юге Сибири, в Китае и Юго-Восточной Азии [24, с.130].

В «Юань Ши» описывается, что после Совету войну с чамами продолжил монгол Лю Цюн Цин со званием Ван-Ху в местности Шри Баной, где он, якобы, узнал, что Совету отплыл от этого берега в Китай [2, p.182, со ссылкой на 10:CCX, 55в и XIII, 42в]. Ван-Ху вызвал короля чамов на встречу в качестве побежденного, на что чамский король ответил отказом, сославшись на то, что «...армия Совету уничтожила страну и нести победителю в качестве подарка было нечего, и что король в следующем году пошлет своего сына с подарками» [2, p. 182, со ссылкой на 10:CCX, 55в]. Современные ученые считают, что в 1284 году это мог быть монгольский военачальник Хутухту, который заключил с Индраварманом V почётный мир и покинул страну, хотя в «Юань Ши» об этом не говорится.

¹² Западные ученые ошибочно говорят, что это индуистское имя, не имеющее отношения к последователям хариджизма, первой религиозно-политической группировкой в исламе.

¹³ Биография Али Хай-Иа (Али Хайат) описывается в «Юань Ши» (CXXIX, 61ав-62а).

¹⁴ Биография А-Та-хая описывается в «Юань Ши» CXXIX, 26.

¹⁵ Биография Ху-Ма-ул описывается в «Юань Ши» (XII, 42 б).

«Юань Ши» сообщает, что в начале 1284 года король чамов, минуя монголов (когда ещё Согету был в Чампе), посылает Хубилаю своего внука Ци-ту Лилю с подарками в знак признания его власти [2, р. 182, со ссылкой на 10:CCX, 55в] и через 3 месяца посылает карту своей страны. Уже через месяц после этого чамский король направляет посольство из 18 человек с 3 слонами с просьбой отозвать войска в обмен на признания верховенства власти монголов.

Однако, несмотря на эти посольства и признания поражения, все оставалось по-прежнему, как было, то есть расположившийся в горах король ни на шаг не подпускал к себе монгольских солдат, которые страдали от непривычной жары в условиях влажного тропического климата, болезней и отсутствия продовольствия. Возможно, что Согету знал об этих отношениях (посольствах) и вернулся на родину, чтобы вернуться с новой военной силой в Чампу.

Прибывший обратно Согету представил Хубилаю план наземного вторжения в Чампу через Дайвьет по суше и по воде. План во многом основывался на уверенности Согету в том, что правители Дайвьета (династия Чан/Тан) являются монгольскими вассалами. Хубилай одобрил план Согету и решил во, чтобы то ни стало направить по суше армию, достаточно сильную, чтобы окончательно подчинить Индравармана и его народ. Но командование армией Хубилай поручил своему сыну Тугану (Согету был вторым командующим) [2, р. 183].

В декабре 1284 года войско Тугана собрало 500 000 человек и под командованием адмирала Омара заняло всю дельту Красной реки, но подойдя к столице Дайвьета на расстояние 20 км, армия под командованием Али Хайата потерпела поражение от вьетов. Тугану с большим трудом удалось вывести часть войск обходным путем [7, со ссылкой на 8, с. 45, 303, 304 и на 9, р.185]. В это же время Согету вторгся на север Чампы через местности Ботинь, Нгеан, О и Ри, разгромив войско вьетского принца Куанг Кхая. Но, не зная о поражении Тугана и будучи уверенным в его победе Согету направился к нему, чтобы уничтожить непокорного Чан Нян Тонга, поддерживавшего Чампу.

Разбросанные по всем провинциям вдоль берега Южно-Китайского моря гарнизоны монголов едва могли поддерживать связь между собой. Нехватка продовольствия, непривычный влажный тропический климат Юго-Восточной Азии и повсеместное народное сопротивление чамов и вьетов привели к поражению Согету и его смерти на поле боя с вьетнамской армией. Голову Согету преподнесли вьетскому королю Чан НянТонгу [2, рр. 185, примечание 12].

Что касается Чампы, то император чамов Индраварман V и его сын Джая Симхаварман III (он же Пу Ти, он же Хариджит), не желая дальнейших осложнений, вместе с династией Чанов (Дайвьет) признали господство Юаньского Китая. Они в качестве вассалов приняли участие в подготовке и отправке двух флотов для кампании Хубилая против Явы и других островов архипелага.

По признанию ряда исследователей, «смертельная рана», нанесенная Чампе монголо-китайцами, стала главной причиной, которая позволила вьетнамским силам непрерывно осуществлять вьетскую тактику «движения на юг» на захват чамских земель, в результате чего государство Чампа в конечном счете было стерто с карты мира.

Заключение

Впервые в казахстанской аудитории приводятся сведения о военных столкновениях между монголами и предками казахов, с одной стороны, и вьетов и чамов, с другой стороны, из-за территории Чампы. Выводы опираются на исследования многих российских, вьетнамских и западных (в основном, французских) ученых, основанных, прежде всего, на изучении китайского источника «Юань Ши».

Использован «дискурсивный анализ» исторических фактов, когда из «чужих» дискурсов (по Бахтину и Э. Саиду) создан «свой» дискурс о том, что захват Чампы монголами-тюрьками династии Юань нанес смертельную рану и стал главной причиной вьетского «движения на юг». Это наступление Дайвьета постепенно привело к полной аннексии Чампы в 1832 году, прародины чамского народа и полного исчезновения чамского государства. Сам народ оказался рассыпан по всей Юго-Восточной Азии, сохраняя свою национальную идентичность и историческую память о Чампе, в том числе благодаря сохранению своей религии – ислама.

В контексте истории чамского этноса приводятся различные топонимы, такие как Чампа, Юань, Уранхай, Аннам, Дайвьет и т.д., а также имена исторических деятелей, таких как Хубилай, Субудай, Согету, Хариджит, др. на основе дискурса ориенталистов Ж. Масперо и Э.О. Берзина, ссылающихся на «Юань Ши».

Список использованной литературы

- 1 Agnes De Feo, Les Chams, ... au Cambodge // «Horizons». – 17 Juin 2006. – P. 6.
- 2 Maspero, G., Le Royaume de Champa. – Paris et Br.: G. Van Oest, 1928. – 279 p.
- 3 Foucault, Michel. Archéologie du savoir. – Paris, 1969. – 275p.
- 4 Said E., L'Orientalisme crée par l'Occident. Paris, 1978. – 422 p.
- 5 Bakhtine M. Le Marxisme et la philosophie du langage. – Paris, 1972. – 232 p.
- 6 Morfaux, L.M. Vocabulaire de la philosophie et humaines. – Paris, 2001. – 399 p.
- 7 Берзин Э.О., Юго-Восточная Азия в XIII-XIV веках. – Москва: Наука, 1982. – 337с.
- 8 Бокшчанин А.А. Китай ... в XIV-XVI веках. – Москва: ГРВЛ, 1968. – 212 с.
- 9 Le Thanh Khoi, L'Histoire de l'Asie du Sud-Est. – Paris, 1959. – С. 2.
- 10 Юань Ши (Кит. 元史第86卷 История Юань). – 86 т.
- 11 Дай вьетшыки тоан тхо (Đại Việt sử ký toàn thư). – 22 т. (1272-1892).
- 12 Кхам динь Вьет шытхонг зам кьонг мук (Kh  m định Việt sử th  ng gi  m cương mục). – Т. 52.
- 13 Тлеуберди. Секреты «Секретов о родословии». – Алматы, 2013. – 686 с.
- 14 Delgado, James P. Khubilai Khan's Lost Fleet: In Search of a Legendary Armada. – Vancouver, 2008. – 240 p.
- 15 Christopher, Encycl. of Mongolia and the Mon. Empire. – New York, 2004. – 678p.
- 16 Боло С.И. Прошлое якутов до прихода русских на Лену (По преданиям якутов бывшего Якутского округа). – Якутск: Бичик, 1994. – 328 с.
- 17 Ойунский П.А. Якутская сказка, ее сюжет и содержание // Айымнылар. – Т. VII. – Якутск, 1962. – С. 128–204
- 18 Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 296 с.
- 19 Grousset, The Empire of the Steppes. – Rutgers Univ. Press, 1970. – 687 p.
- 20 Брюно Дажан. Кхмеры. – Москва, 2009. – 432 с.
- 21 Pelliot, Notes de Bibliographie chinoise, – BEFEO, 1902. – Т. II. – P. 315-340.
- 22 Marco Polo, On the great country called Chamba (1282). – 426 p.
- 23 Finot, I. Notes d'  pigraphie, BEFEO, XV, 2, n.1, 1915. – P. 1-135
- 24 Молдобаев И.Б. Манас – историко-культурный памятник кыргызов. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 312 с.

References:

- 1 Agnes De Feo, Les Chams, ... au Cambodge // «Horizons». – 2006. – 17 Juin. – P. 6.
- 2 Maspero, G., Le Royaume de Champa. – Paris et Br.: G. Van Oest, 1928. – 279 p.
- 3 Foucault, Michel. Archéologie du savoir. – Paris, 1969. – 275 p.
- 4 Said E., L'Orientalisme crée par l'Occident. – Paris, 1978. – 422 p.
- 5 Bakhtine M. Le Marxisme et la philosophie du langage. – Paris, 1972. – 232 p.
- 6 Morfaux, L.M. Vocabulaire de la philosophie et humaines. – Paris, 2001. – 399 p.
- 7 Berzin Je.O., Yugo-Vostochnaya Aziya v XIII-XIV vekah. – Moskva: Nauka, 1982. – 337s.
- 8 Bokshchanin A.A. Kitay ... v XIV-XVI vekah. – Moskva: GRVL, 1968. – 212 s.
- 9 Le Thanh Khoi, L'Histoire de l'Asie du Sud-Est. – Paris, 1959. – S. 2.
- 10 Yuan' Shi (Kit. 元史第86卷 Istoriya Yuan'). – 86 t.
- 11 Dai V'yetshyki toan tho (Đại Việt sử ký toàn thư). – 22 t. (1272-1892).

- 12 Kham din' V'et shythong zam kyong muk (Khâm định Việt sử thông giám cương mục). – T. 52.
- 13 Tleuberdi. Sekrety «Sekretov o rodoslovii». – Almaty, 2013. – 686 s.
- 14 Delgado, James P. Khubilai Khan's Lost Fleet: In Search of a Legendary Armada. – Vancouver, 2008. – 240 p.
- 15 Christopher, Encycl. of Mongolia and the Mon. Empire. – New York, 2004. – 678 p.
- 16 Bolo S.I. Proshloe yakutov do prikhoda russkikh na Lenu (Po predaniyam yakutov byvshego Yakutskogo okruga). – Yakutsk: Bichik, 1994. – 328 s.
- 17 Oyunskiy P.A. Yakutskaya skazka, ee syuzhet i sodержanie // Ayimnylar. – T.VII. – Yakutsk, 1962. – S. 128-204
- 18 Akhinzhanov S.M. Kypchaki v istorii srednevekovogo Kazakhstana. – Alma-Ata: Nauka, 1989. – 296 s.
- 19 Grousset, The Empire of the Steppes. – Rutgers Univ. Press, 1970. – 687 p.
- 20 Bruno Dazhan. Khmery. – Moskva, 2009. – 432s.
- 21 Pelliot, Notes de Bibliographie chinoise, – BEFEO, 1902. – T.II. – P. 315-340.
- 22 Marco Polo, On the great country called Chamba (1282). – 426 p.
- 23 Finot, I. Notes d'epigraphie, BEFEO, XV, 2, n.1, 1915, p.1-135
- 24 Moldobaev I.B. Manas – istoriko-kul'turnyi pamyatnik kyrgyzov. – Bishkek: Kyrgyzstan, 1995. – 312 c.

У.А. Омарова¹

¹Ресей Ғылым Академиясының Шығыстану институты,
Москва, Ресей

ШАМПА МЕН ЮАНЬДЫҚ ҚЫТАЙ АРАСЫНДАҒЫ ҚАҚТЫҒЫС (ҚЫТАЙ ЖӘНЕ БАТЫС ДЕРЕККӨЗДЕРІ БОЙЫНША)

Түйін

Камбоджада тұратын шам халқының этникалық тарихы алғашқы рет ТМД аумағында қарастырылады. XIII ғасырдың соңында Юань әулиетінің қармағындағы моңғол-қытай шапқыншыларының Чампа мемлекетін жаулап алуы автордың пікірінше вьетнамдықтардың «оңтүстікке жылжуына» себеп болды. Ал шам халқы мемлекетінен айрылып Оңтүстік-Шығыс Азияның басқа елдеріне көшіп, соның ішінде Камбоджада тұрақтайды. Моңғолдардың Чампаны алғанда қолбасшы болған Согету Жалайыр және басқа қазақ есімдері кездеседі. Ресей және шетел ғалымдарының «Юань Ши» ақпаратындағы Indragarman V патшасының жалайырлармен болған соғысы шам халқының бостандық үшін жасаған күресі деп қарастырылады.

Түйін сөздер: Шампа, Юань, Хубилай, Согету, шам, этникалық топ, Вьетнам, Камбоджа.

U.A. Omarova¹

¹Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russia

THE CONFLICT BETWEEN CHAMPA AND MONGOL (YUAN) DYNASTY OF CHINA

Summary

For the first time in the CIS territory the author considers the history of Cham ethnicity of Cambodia migrated from Champa area in result of Mongol-Chinese invasion during the reign of Yuan dynasty in the end of XVIII century, which led to Vietnamese «Movement to the South». According to opinion of the author the multiple attacks on Champa by Mongols led to disastrous situation when almost the whole population of the country fled to the mountainous unreachable locations which finally led to the loss of statehood and migration of Chams to the other countries of the South-East Asia. The

author considers the Chams' national struggle leaded by the King IndravarmanV using the materials from 'Yuan Shi' in the interpretation of Russian and Western scholars, especially in the part related to the biography of Sogetu Jalairi.

Keywords: Champa, Yuan, Sogetu of the Jalair, Cham ethnic group in Cambodia.

ӘОЖ 94.321.7

Н. Әділжанов¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті Phd докторанты
Астана, Қазақстан

ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ҮРДІСТЕР: ФОРМАЦИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӨРКЕНИЕТТІК ҚҰБЫЛЫС РЕТІНДЕ (ТАРИХИ-САЯСИ АСПЕКТІ)

Аннотация

Мақалада күні бүгінге дейін демократия мен демократиялық үрдістер саясаттану пәні және оны саяси сипаттау тұрғысынан ғана қарастырылып, осыған орай оның ішкі мәніне тереңірек тарихи тұрғыдан сараптау жүргізу ғылыми тұрғыдан алғанда тасада қалып келе жатқандығы айтыла келіп, батыстық және отандық зерттеушілердің еңбегі негізінде осыларға талдау жасауға ұмтылады. Бұл тарихи, әлеуметтік, мәдени, психологиялық, этнографиялық, философиялық және т.б. зерттеулердегі демократиялық үрдіс құбылысының (феноменінің) теориялық негізін жасауға қазіргі қоғамдағы күн сайын өзгеріп, өсіп отырған заманауи дамулар талабынан туындап отыр. Өйткені тек өткеніміз бен оның тарихын жазуда ғылыми жаңаша суреттеуді ғана енгізіп қою ғана емес, оны қалпына келтірудегі зерттеулер негізіне методологиялық жаңалықтарды енгізу болмақ. Сондықтан болар, демократия мен демократиялық үрдістер тарихының пайда болуы – Батыстағы гуманитарлық ойлаудағы «тарихи-антропологиялық төңкеріс» деген атауменен ғылыми танымда ерекшелене бастағанын айтады.

Түйін сөздер: демократия, демократиялық үрдістер, саясаттану пәні, тарихи, әлеуметтік, мәдени, психологиялық, этнографиялық, философиялық, құбылыс, зерттеу

Нақтылы бүгінгі тарихи ғылыми көзқарастар мен түсініктер, тұжырымдар мен бағыттар тұрғысынан алғанда да, методологиялық және тарихнамалық жағынан алғанда да «демократия» «демократиялық үрдістер», «жаңартулар» (модернизациялау), «азаматтық қоғам» – тарихи білімдердің ерекше саласы, оның басты зерттеу пәні сан-қилы тарихи-мәдени, саяси-оқиғалық, этникалық және конфессионалдық мәнмәтіндегі (контекстегі) адамның үйреншікті, әдеттегі іс-әрекетінің аясы болып табылады. Олардың тарихын зерттеуде басты назар әртүрлі әлеуметтік топтардың өмірінде үнемі қайталанып отыратын, қалыпты және үйреншікті, олардың өмір сүру тәсілдері мен дағдысын, оған қоса айтқанда өмірлік құбылыстар мен оқиғаларға және мінез-құлықтар сарынына, осы үдерістер жүзеге асырылып жатқан қоғам, қоғам дамуы, оған тікелей ықпал ететін адамдардың тарихи санасы деген күрделі тұстары мен қырларын да кешенді түрде зерттеуге аударылады.

Демократиялық үрдістер түсінігінің тарихилығын қарастыруда, ең алдымен, оның саясаттану пәнінде берілетін анықтамасын басшылыққа аламыз. Дегенмен, оның тарихи-саяси аспектісін қарастыруда тарих ғылымдарының максатына сай қоғамның дамуындағы тарихи үдеріс ретінде зерттеу нысаны бола алады. Сол үдерістердің адамзат қоғамындағы алатын орны мен тәжірибесін, бүгінгі қоғамдағы

атқаратын қызметіне талдау жасап, оның мазмұнын ашу үшін жалпы демократия сөзі және түсінігінің шығу тарихына көз жүгіртуіміз қажет.

Қолданыста көп кездесетін орыс тіліндегі «демократия» сөзінің түсініктері сөздікте былайша беріледі: «демократия» (греч. Народ и сила, власть) – одна из форм власти, характеризующаяся официальным провозглашением принципа подчинения меньшинства большинству и признанием равноправия свободы и равноправия граждан» [1]. Дәл осы сөздікте демократияның тарихи дамуын үнемі есте ұстаудың қажеттілігі ең алдымен қоғамдық-экономикалық формацияның ауысуына, таптық күрестің сипаты мен шиеленісуіне байланысты деп көрсетілген. Сондай-ақ буржуазиялық және социалистік демократияның ерекшеліктеріне де түсіндірме беріледі [1, 119-120-бб].

Ал кеңестік энциклопедиялық анықтамада «Демократия – греч. demokratia, буквально – народовластие, от demos – народ и kratos – власть», форма политической организации общества, основанная на признании народа в качестве источника власти, на его праве участвовать в решении государственных дел и наделении граждан достаточно широким кругом прав и свобод. Демократия в этой связи выступает прежде всего как форма государства» [2], – деп беріледі. Шығыстық ілімдерде: «Демократия – бұл саяси құрылымның жүйесі, оның негізіне мынандай ережелер кіреді: адам мемлекеттің «иесі»; үкімет тікелей халықтың сайлауымен болады; мемлекеттің экономикасы адамдардың тұтыну мүмкіндігінен құрылады; халыққа қызмет ету оның еркімен келісімділікте жүреді; халық мемлекетті басқаруға қатысуға құқылы; мемлекеттік биліктің қайнар көзі халық болып табылады; халық – мемлекеттік басқарудың нысаны емес, ол мемлекетті басқаратын «ие» [3, с. 217], – деп берілген. Ресей Ғылым академиясының академигі А.А. Кокошиннің жетекшілігімен жасалған «Современная мирополитическая семантика» жобасының қатысушылары дайындаған «Концепции и определения демократии: Антология» атты жинақта XVII ғасырдың басынан бастап бүгінгі күнге дейінгі ресейлік, батысевропалық, американдық и қытайлық әдебиеттердегі демократияның тұжырымдары мен анықтамаларының антологиясына көзжүгіртер болсақ демократия ұғымына қоғамның дамуына қарай анықтамалық-түсініктер беріліп отыратындығын байқаймыз [3].

Демократиялық үрдістердің формациялық және өркениеттік құбылыс ретіндегі түсінігін толық ашу үшін, алдымен демократия түсінігін жан-жақты талдап алуымыз қажет. «Демократия» - түсінігі ол саяси ғылымда маңызды болып келетіндігін атап өттік. *Демократия* - дегеніміз:

- бір қалыптасқан ұйымның түрі, мүшелерінің шешім қабылдауына тек қатысуына негізделген;

- қоғамдық құрылымның идеалы және оған сәйкес әлем көзқарасы;

- халық билігі және демократияның мақсаты мен идеалының жүзеге асуы үшін әлеуметтік - саяси қозғалыс.

Демократияны мемлекеттік құрылым ретінде зерттеушілер оның мынандай белгілерін баса көрсетеді:

- қоғамда көптеген қызығушылықтармен мүмкіндіктердің бар болуы;

- саяси институтқа - топтарға кепілденген жолы;

- жалпы сайлау құқығы;

- өкіметтік институттардың іс-әрекеттік бақылауы;

- саяси нормаға қатысты көпшілік қоғамның келісуі;

- пайда болған шиеленістерді бейбітшілік жолмен шешу [4].

Сондай-ақ демократияның анықталуы мен пайда болауы және сақталуының басты көрсеткіштері: Біріншіден, экономикалық дамудың биік деңгейі. Даму қорытындысы бойынша тұрақты экономиканың өсуі ең соңында демократияға әкелетіндігін көріп отырмыз. Екіншіден, қоғамда толеранттылықтың болуы, саяси азшылықтың құқығымен санасу және құрметтеу. Үшіншіден, қоғамның базалық

күндылығына, тең құқығына қатысты келісімінің болуы десек, төртіншіден, халықтың, бұқараның саяси қатысушылыққа ұмтылысының басты көрінісі – сайлау түрінде байқалады.

Демократия «нысаны» (формасы) және демократия «үлгісі» туралы түсініктерге жалпылама тоқталар болсақ, жоғарыда көрсетілген белгілерге сай келетін кез келген саяси жүйені «демократия нысаналары» дейміз. Ал «демократия үлгісі» ұғымын алғаш зерттеушілер К.Б. Макферсон, Д. Хэлдпен ғылыми айналымға ендірілген. Олардың тұжырымдамасы бойынша «Демократия үлгісі дегеніміз демократия нысандарының негізгі элементтерін, оның негізін құраушы қатынастар құрылымын табуға және оны түсіндіруге бағытталған теориялық конструкциялар» [5], – деп беріледі.

Демократия нысандары – классикалық және либералдық деп бөлінетіндігі саясаттану ғылымынан бәрімізге жақсы таныс. Демократияның классикалық формасы көне Грецияда қалыптасқан. Қала-мемлекеттердің (полис) кішігірім территориясы тұрғындардың жеке және тығыз таныстығын, әрі өзара қарым-қатынасын қамтамасыз еткен.

Либералдық демократия белгілеріне келетін болсақ, онда ол классикалық демократияның қарама-қарсы түрі.

Қазіргі либералдық демократия алғышарттары XVII ғ. Батыс Еуропада конституция идеясының пайда болуымен және оның тәжірибесімен байланысты қалыптасқан. Бұл, біріншіден, билікті жүзеге асыру процедурасы тұрақты негізде құрылуы қажеттігін; екіншіден, басқару функцияларын бір қолда шоғырландыруға мүмкіндік бермеу керектігін білдірді.

Сонымен, қысқаша қайырғанда, демократия үлгілері - жалпы демократия формалары стихиялы түрде, мемлекеттік басқарудың тәжірибелік талаптарынан туындайды. Ал демократия үлгілеріне келетін болсақ, онда жағдай тіптен басқаша. Демократия үлгілері теориялық құрылымдар болғандықтан олардың өз авторлары да бар. Әртүрлі кезеңдерде қалыптасқан демократия тұжырымдарының ортақ негізі халықтың саяси билікке араласуы немесе қатысуы мәселесі болып табылады.

Демократиялық саяси жүйе – демократиялық тәртіпке негізделген басқару түрі болғандықтан, соның негізінде – адамның бостандығы, құқық кепілдігі қорғалатындығын бүгінгі қазақстандық демократиялық үрдістің даму барысынан анық көреміз.

Батыс зерттеушілері демократиялық тәртіптің немесе жүйенің келесі басқару түрлерін:

1. Президенттік;
2. Парламенттік;
3. Жартылай президенттік жүйе (режим) деп жігін ажыратып көрсетеді.

Президенттік түрінде парламенттің заң шығарушылық қызметі президенттің ікелей қатаң бақылауында болады және үкіметті де өзі құрады, заңға вето салуға және заң шығаруға, құқығы бар, парламентті таратуға және парламенттік сайлауды мерзімінен бұрын жариялауға құқығы бар және т.б. Сондай-ақ мұнда билікті бөлу қағидаты толығымен қарастырылады және басшылыққа алынады. Оның классикалық түрі АҚШ-та қолданыста.

Ал Парламенттік режимде толық заңшығарушы билік Парламенттің қолында болады, мемлекет басшысы монарх немесе Парламентпен тағайындалған Президент болу мүмкін. Бұл жүйеде Парламент Президент ветосын қабылдамауға, оны орнынан алуға; Президент басқарып отырған Үкіметтің үстінен бақылау жүргізуге құқығы бар, билік бөлу принциптерінің өзара тығыз байланыстығы да байқалады.

Міне осылайша демократия түсінігіне біраз талдау жасап алдық. Ендігі кезекте, *демократияландырудың ғылыми-теориялық мәселелеріне* тоқталсақ.

Қоғамдағы саяси үрдістің, қазіргі уақытта көптеген зерттеушілерді қызықтырып отырған күрделі мәселесі – демократияландыру үдерісі екендігі ашық мәселе. Себебі, қоғамды демократияландыру саяси үрдістің маңызды

түрі. Өздеріңізге белгілі өткен ғасырдың 90-шы жылдарынан бермен қарайғы он жылдықтар авторитарлық жүйелердің құлатылуына байланысты, көптеген мемлекеттерде, әсіресе кешегі социалистік жүйе орнына өз тәуелсіздігін алған жас мемлекеттерде демократиялық институттардың орнығуларымен сипатталып отыр. Танымал американдық ғалым С. Хантингтон бұл үрдісті, көптеген елдерді қамтыған демократияландырудың үшінші толқыны деп көрсетеді. Сондай-ақ ол осы үрдісті әлемдік демократиялық төңкеріс ретінде сипаттай отырып, 90-шы жылдардың бас кезіндегі «демократияны» кез-келген авторитарлық жүйе (режим) түріне баламалы (альтернативті) жалғыз легитимді және өміршең құбылыс ретінде қарастырды [6].

Әйгілі зерттеуші С. Хантингтонның пікірінше, демократияландырудың бірінші толқыны, XIX ғасырда АҚШ-тағы демократиялық қағидалардың таралуымен байланысты. Бұл үрдіс 1826 жылы басталып бірінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуына (1926) дейін созылды, бірақ одан кейін демократиялық үрдіс біршама тежелді. Алғашқы тежеліс – 1922-1942 жылдар аралығын қамтиды. Демократияландырудың екінші толқынын, бастапқыда Батыс Германияда, Италияда, Жапонияда ұлттық-социализмді жеңуімен байланыстырады да, оның мерзімін 60-шы жылдардың орта кезеңіне дейін (1943-1962) деп белгілейді де, екінші толқынның тежелуі 1954 пен 1974 жылдар аралығын қамтиды.

Ал 1974 жылдан бері қазіргі замандық демократияның үшінші толқыны басталады. Демократияландырудың үшінші толқыны Оңтүстік Еуропаның Испания, Греция сияқты елдерінен, содан кейін Латын Америкасына қарай таралды. Барынша қарқынды да қанатын кең жая алған демократияландырудың осы үшінші толқыны өткен ғасырдың 80-ші жылдардың ортасынан бастап Азияның бірқатар елдеріне, Еуропаның Орталық және Шығыс елдеріне, ал одан барып ҚСРО елдеріне кеңінен таралып кетті.

Дегенмен, С. Хантингтон күткендей және сол жолға түскен елдердің саяси даму тәжірибелері көрсеткендей, демократияландырудың үшінші толқыны барлық елде бірдей нәтиже берген жоқ. Өмір шындығы көрсеткендей, кейбір елдердегі демократияландыру үдерістері демократиялық жүйені енгізе алған жоқ. Мысалға, негізінен бұрынғы КСРО құрамындағы республикалардың барлығында бірдей демократиялық жүйе орнатылмады. Бұдан байқайтынымыз, демократияландыру үрдісінің өте күрделі де қарама-қайшылықтары толы үрдіс екендігі. Зерттеу барысында байқағанымыз, көптеген қоғамтанушы зерттеушілер демократияландыру үрдісінің толқын түрінде келіп тұратын сипатымен толықтай келісетіндігі. Сондай-ақ олар, «үшінші толқынның» өзіндік біршама ерекшелігі бар екенін дәлелдейді. Айырмашылығы:

1) нәтижелердің ерекшелігі: үшінші толқынның «демократиялық ағымы» көп жағдайда нығайып біріккен демократиямен ұласпайды;

2) трансформацияланушы саяси режимдердің алғашқы басты сипаттарының өзгешеліктері: классикалық авторитаризмнен Латын Америкасындағы әскери хунтаға дейін және Шығыс Еуропа елдеріндегі посттоталитарлық режимдерге дейін ұласуы;

3) біршама ыңғайлы халықаралық мәнмәтіннің болуы [7].

Бүгінгі таңдағы қоғамдық ғылымдардың қай саласында болмасын демократияландыру үрдісін зерттеудің, оның мазмұны мен факторларын түсіндірудің түрлі баптары бар. Сондықтан болар, барлық қоғамтанушылар секілді бізде саяси ғылымдардағы басты түсініктерге және саясаттанушылар пікіріне жүгінеміз.

Осы саланың білгір маманы Ю.В. Мельвиль демократияландыру теориясын екі түрлі баптың шеңберінде қарастыруды ұсынады: біріншісі - құрылымды факторлардың талдануына сүйенетін - *құрылымды* бап; ал екіншісі - процедуралық факторларға бағытталған - *процедуралық* бап [8].

Алғашқы құрылымдық баптың белгілі өкілдері болып табылатын С. Липсет, Г. Алмонд, С. Верба, Р. Инглхарт, Л. Пай секілді т.б. зерттеушілер кейбір әлеуметтік-экономикалық және мәдени факторлар арасындағы тәуелсіздікпен түрлі елдердегі демократиялық жүйенің орнығуы мен сақталу мүмкіндіктерін анықтауға тырысады.

Аталмыш тәуелділік қоғамды демократияландырудың құрылымдық басты себебі ретінде саналады. Толығырақ түсіндіргенде, саяси үрдіске қатысушылардың субъективті ниеті мен әрекеттері емес, ол әр түрлі объективті қоғамдық құрылымдардың ықпалдарының алғы шарттары болып табылатындығында. Сондықтан, демократияның құрылымды алғы себептері ретінде негізгі үш түрпат белгіленген:

- 1) ұлттық бірлік пен оған сәйкес ұқсастықты иемдену;
- 2) айтарлықтай жоғары деңгейлі экономикалық дамуға жету;
- 3) демократиялық қағидаттарды тануды көздейтін, негізгі саяси институттарға сенетін, өзара сенім мен азаматтық сезім, түсінік сияқты мәдени нормалар мен құндылықтардың кеңінен таралуы [9].

Жоғарыда айтылған, демократия шарттарының ішінен, барлық зерттеушілер тек біреуіне ғана еш күмән келтірмейді – ол, демократияға апаратын ұлттық бірлік пен ұқсастық. Соңғы екі шарт туралы өзара пікір келіспеушілігі мен сын-пікірлер баршылық.

Демократияның пайда болуының шарты ретінде қажетті мәдени құндылықтардың болуын сипаттай отырып, олардың ең алдымен тұрақты да орнықты демократияның қалыптасуына тиімді жағдайлар жасайтынын ескеруіміз де қажет.

Зерттеушілер Х. Линц пен А. Степанов, белгілі бір қайта құрудың соңғы қорытындысы ретінде бірнеше факторларды көрсетеді:

- 1) мемлекет пен тәуелсіз қоғамдық таптар мен бірлестіктердің өзара әрекеттестігін қамтамасыз ету арқылы азаматтық қоғамды қалыптастыру;
- 2) демократиялық процедуралар мен институттарды дамыту;
- 3) құқықтық мемлекетті дамыту;
- 4) жаңа демократиялық биліктің мақсатына қолдануына болатын тиімді мемлекеттік аппарат пен бюрократияның пайда болуы;
- 5) мемлекет пен нарықтың арасында дәнекер болушы әлеуметтік институттар мен нормалар жүйесін жасау арқылы экономикалық қоғамды дамыту [10].

Демократияның теоретиктері қатарына Ж.-Ж. Руссо, Дж. С. Милль сияқты зерттеушілерді де жатқызамыз. Ж.-Ж. Руссоның демократия теориясы көбінесе қатысу теориясы, яғни адамдардың саясатқа қатысуы болып табылады. Оның пайымдауынша, қатысудың тұтастай құрылымының анықтамасы оның демократия теориясының негізгі сарынын жасап шығарудың, нақтырақ айтқанда: жеке тұлғалардың әлеуметтік-саяси мінез-құлықтарының сипаты мен мазмұнына деген демократиялық қатысудың ықпалы жайындағы мәселенің алғышарты ғана болып табылады [11]. Сонымен қатар, Ж.-Ж. Руссо демократияны толық мағынасында жүзеге асыру үшін бірнеше жағдайлардың қажеттігін көрсетеді: ең алдымен, мемлекет көлемі кішігірім болуы керек, себебі оның азаматтары бір-бірімен етене таныс болып, басқару мәселелерін шешу мақсатында бір жерге жинала алуы керек; екіншіден, өмір сүрудегі қарапайымдылық, ол істердің қордаланбауына және шешілуі қиын дау-жанжалдардың сирек болуы үшін қажет; үшіншіден, қоғамдық және мүліктік жағдайдағы теңдік. Және де Ж.-Ж. Руссо халықты екіге бөліп қарастырады: саяси ақылды жеткізуші халық; саяси артта қалушылықты сақтаушы халық. Мінеки, осылай ол өзінің тікелей халықтық басқаруға қарама-қайшы заң шығарушы – көсем, халық тәрбиешісі ұғымын ендіреді. Жалпы алғанда, Ж.-Ж. Руссо, пікірі бойынша, *демократия* - мемлекеттік механизм ғана емес, сонымен қатар адамдарды жетілдіру, олардың мүмкіндіктерін дамыту.

Батыстық ғалым Й. Шумпетер өзінің демократиялық теориясында азаматтардың үкіметке жүргізетін бақылауы тек сайлаумен ғана шектелмей, сондай-ақ басшылықты саяси биліктен айыру құқығымен де байланысты екендігін көрсетеді. Ол халықтың бірегей және монолитті еркін басшылыққа алуға талпыну нағыз демократиялық саясаттан алшақ екендігін атап көрсетеді [12]. Й. Шумпетер ұсынған демократиялық теория саяси зерттеулерде азаматтардың саясатқа қатысу феномені мен сәйкес институттарды алдыңғы қатарға шығаратындығына көз жеткіздік.

Демократияның ең тұщымды да беделді тұжырымдамалары американдық ғалым Р. Дальдың тұжырымдамасы болып табылатындығы барлық қоғамдық ғылымдарда дәлелденген. Оның демократияны полиархия ретінде қарастыруы демократиялық қатысу институты жайындағы өте маңызды ой-пікірлерді қамтиды. «Демократия теориясына кіріспе» [13] деп аталатын және басқа да еңбектерінде Р. Даль демократиялық саясаттың мәнін құрайтын сипаттамаларды ұсынады. Ол да Й. Шумпетер сияқты демократияны белгілі бір саяси технология ретінде қарастырады, ал демократияның басты сипаттамалары болса сайлау үдерісін қалыптастыратын институттар жиынтығын құрайды дейді. Американдық ғалым өз зерттеулерінде «Демократиялық теория, - деп жазады, - қарапайым азаматтардың жетекшілерді айтарлықтай жоғары деңгейде бақылау процесін зерттеуге бағытталған» [13, 63-б.].

Ал, италиялық зерттеуші Дж. Сартори өзінің «Демократиялық теория» атты еңбегінде көбіне полиархия тұжырымдамасына ұқсас демократия теориясын ұсынады. Ғалым тұжырымдамасының басты айырмашылығы - оның демократиялық жүйелердің тұрақтылық мәселесіне ерекше баса назар аударатындығында болса керек. Дж. Сарторидің ойынша, демократиялық идеал саяси тәртіптің ең басты деген негіздемелерін бағалаудың дерексіз белгісі қызметін атқара алады, алайда оны шын мәнісінде қолдану әрекеттері айтарлықтай шектеулі болуы қажет дейді. Бірақ демократиялық жүйе орнығып, тұрақтылыққа ие болғаннан соң-ақ, идеал екінші орынға шығуы керек деген пайымдау жасайды [14].

Ал қазақстандық белгілі философ ғалым, академик Ә.Н. Нысанбаев өзінің «Тәуелсіздік. Демократия. Гуманизм» атты монографиялық еңбегінде жаһандану дәуіріндегі нарықтық экономика мен демократиялық үрдістерге негізделген азаматтық қоғам құру жолындағы тәуелсіздік, демократия және гуманизм ұғымдарын өз ара тығыз байланыстыра отырып мәселені тереңінен қарастырады. Академиктің тұжырымдамасы бойынша: «Демократияландыру процесінде мемлекеттік өкімет билігі институттары мен қоғамның саяси мәдениетін жетілдіру ерекше рөл атқарады. Қазіргі қоғамдық дамуға тән нәрсе - қоғамның неғұрлым ашық бола түсуі және адамның құқықтарын құрметтеуге мән беруі. Құқықтық мемлекет жағдайында ең алдымен құқықтық заңдардың, соның ішінде әсіресе, негізгі заң ретінде Конституцияның басымдығы сөзсіз қамтамасыз етілетін болуы тиіс. Одан соң әрбір адамның, азаматтың, әртүрлі ұжымдар мен ұйымдардың бостандықтары мен құқықтарының заң жүзіндегі кепілдіктері туралы сөз етуге болады. Бұл жерде жеке меншік құқығын мойындап, танудың айрықша мән-мағынасы бар. Өйткені онсыз орташа тапты қалыптастыру, экономиканың нарықтық үлгісін дамыту мүмкін емес. Ал, мемлекеттік өкімет билігі институттарының жүйесі бүкіл саяси организмнің жалпыадамзаттық қазыналарға, демократияға, гуманизмге және жеке адамның бостандығына сәйкес қалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз етуі керек» [15].

Қазіргі демократиялық үрдістер ашық белен алған тұста азаматтардың құқығы мен бостандықтары да барынша кеңейген сайын, демократия идеалдарын тарату, демократиялық институттарды енгізу мен пайдалану, осылармен қатар тәуелсіз баспасөзді пайдалану, өз өкілдерін жергілікті өзін өзі басқару органдарына сайлау, сондай-ақ парламентке депутаттар жіберу мүмкіндіктерінің де молая түсуі қазақстандық демократиялық үрдістер үлгісінің *өркениеттік құбылыс* ретіндегі түсінігін тереңдете түседі.

Адамзат қоғамы, қалыптасуы мен дамуы, ондағы болып жатқан өзгерістер, үрдістер мен үдерістер барлық қоғамдық ғылымдардың зерттеу нысаны болса да, әр ғылыми сала өзінің ерекше зерттеу нысанын тандап алады. Мысалы, осы демократиялық үрдістердің өзін тарих ғылымының зерттеуі - оқиғалардың шығу себептері, дамуы, салдары мен тәжірибесін алса, саясаттану ғылымы – мемлекеттік-саяси билік жүргізу жақтарын, экономиканың зерттеуі - өндіріс пен өндірістік қатынастарға, тұтыну мәселелеріне ықпалын, әлеуметтану ғылымы – қоғамдағы болып жатқан өзгерістердің әлеуметтік мәселелерімен тығыз байланысты. Яғни, әрбір қоғамдық ғылымдардың өзіндік зерттейтін мәселелері осылайша бөлініп алынады.

Демек демократияландыру үрдісі барлық қоғамдық-гуманитарлық ғылымдарға ортақ зерттеу пәні ретінде қоғамды тұтас қарастырады деп айта аламыз.

Демократияландыру үрдісінің ортақ пән ретіндегі бір ерекшелігі сол, олар біртұтас кешенді сипатта болады да, оған талдау мен сипаттама беру де саяси-экономикалық, саяси-әлеуметтік, саяси-мәдени, тарихи-саяси жағынан біртұтастықта қарастырылады. Бұл бүгінгі қоғамдық-гуманитарлық ғылымдардың кешенді түрде сабақтастықта дамуының дәлелі бола алады. Өйткені, өздеріңізге белгілі жеке адам, тап, ұлт, демографиялық, кәсіптік топтар әрқашанда қоғамдық қатынастардың барлық жиынтығының субъектісі болып табылады. Сондай-ақ аталмыш өзара қатынастар мәселелері субъектілермен бірге біртұтас қоғамдық өмір және оның даму заңдылығы болып табылады.

Осыған орай демократиялық үрдістердің өркениеттік құбылыс ретінде сипатын қазіргі қоғамның мемлекеттік-саяси құрылысының өмір сүруі мен дамуының жалпы және ерекше әлеуметтік заңдылықтары жайлы адамдар мен олардың бірлестіктерінің өзара қарым-қатынастарында іске асырудың жолдары, формалары, әдістері жиынтығында, қоғамда жүзеге асырылып отырған демократиялық реформалардың тұрақтылығы мен өміршендігінің қазақстандық үлгісінің шеңберінде айқын көруге болады.

Көптеген елдердің қоғамтанушылары соңғы 25 жылда тоталитарлық және авторитарлық жүйелердің демократиялық жүйеге ауысу мәселелерін зерттеу нәтижесінде қазіргі замандық саясаттанудың бағыттарына көптеген өзгерістер енгізді. Қазіргі қоғамдық-саяси жүйе ретінде көрініс беріп отырған демократияның әлсіз және қайшылыққа толы екеніне байланысты біршама сындардың айтылып жүргені анық. Себебі, жалпы қоғамдық-гуманитарлық ғылымдарды алмаған күнде, тек бір ғана саяси ғылымдардың өзінде ғана демократияның бес жүзге жуық анықтамасы кездеседі екен. Онын себебі демократия туралы ілімдер сантүрлі қағидаттарға негізделеді. Сондай-ақ олардың көпшілігі көпұлттық мемлекеттердегі этникалық жағынан туындайтын мәселелерді ескере бермейді. Мысалы, қазіргі Украинада орын алып отырған саяси жағдай осының жарқын айғағы болып табылады. Қазіргі заманда көпұлтты елдерде демократиялық үрдістердің әртүрлі болатындығына сонымен қатар, сонау 1989 жылы шығыс Еуропаның біраз елдері тоталитарлық жүйеден демократиялық үрдістерге көше бастаған тұста да анық сезілген болатын.

Тәуелсіздікке қол жеткізген тұстан бергі еліміздегі жүзеге асырылып жатқан әлеуметтік-экономикалық құрылымды жаңаша құру, жеке тұлғадан бастап азаматтарды және азаматтық қоғамды әлеуметтендіру жаңа сипат алуда. Қазақстан Республикасындағы саяси реформалардың жүргізілуі, әлемдік аренада қоғамды қазақстандық демократиялық реформалармен, былайша айтқанда, жаңартулар, яғни модернизациялаудың өзіндік ерекшелігі бар екендігін көрсетуде.

1995-2004 жылдары елімізде толығымен жаңарту үдерістері қоғамды демократияландыру үрдісімен тығыз жүзеге асырыла бастады. Осы жылдар ішінде еліміздің мемлекеттік аппарат құрылымы жаңарды, сонымен қатар құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның қалыптасуы қатар жүрді. Оның бастауында тұрған Қазақстан Республикасының Ата Заңы - Конституциясында елімізде еркіндік

пен демократияға, бостандықтар мен құқықтарға ерекше мән берілді. Қазақстандық қоғамды демократияландырудың рухани үлгісі толыққанды қалыптасты.

Сонымен демократияландыру үрдісінің формациялық және өркениеттік ерекше құбылыс екендігіне, оның тарихи-саяси аспектісін анықтау барысында көз жеткізгеніміз Қазақстан Республикасының азаматтық қоғамды демократияландыру жолындағы ұстанған саясаты тарихи қажеттіліктен туындаған объективті құбылыс. Дәл қазір Қазақстан қоғамы азаматтық қоғамды қалыптастырудың бастауынан нақтылы шараларды жүзеге асыруға толықтай ауысты.

Мұндай нақтылы шаралардың бастамасы Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 1998 жылдың 29 қыркүйегінде Қазақстан халқына «Елдегі жағдай, ішкі және сыртқы саясаттың негізгі бағыттары: жаңа ғасырда қоғамды демократияландыру, экономикалық және саяси реформа» жолдауында: «Тарихтың даму жолы елдің экономикалық және саяси дамуы қол ұстаса қатар жүруі керектігін, қосыла келіп, ғажап үн шығаратын скрипка мен виолончель сынды бірге тыныстауға тиістігін дәлелдеген үстіне дәлелдей түсуде.

Қазақстан үшін экономикасы дамыған ерен ел болу аздық етеді. Қазақстан демократия мен адам құқықтарының жақтаушысы әрі сенімді символы болуға тиіс.

Сіздерді мынаған сендіргім келеді: бұл айтқаным - болашаққа тілек ғана емес, бұл - бүгінгі күннің көкейкесті міндеті.

Бүгінгідей тарихи күнде мен сіздерге қоғамды демократияландыру мен саяси реформалардың бағдарламасын ұсынамын, мұның өзі бізді ұлттық тарихымыздағы жаңа белеске алып шығатын шешім болмақ.

Қазақстандағы саяси реформалардың өзегін демократияландыру мен саяси ырықсыздандырудың негізгі жеті буыны құрайды» [16], – деп көрсетуінен бастау алғандығы ақиқат. Осы Жолдауда Президент атап көрсеткен жеті буын мыналарды қамтиды: 1) «Біріншіден, сайлау процесі адал, кең ауқымды болуы және кандидаттар мен сайлаушылардың оған белсене қатысуына жағдай жасауы тиіс»; 2) саяси партиялардың қоғамдағы орнын бекіте түсу «демократияны дамытуға бағытталған қуатты қадам» болып табылатындығы; 3) «Сенат пен мәжілістің барынша нығаюына, олардың тәуелсіздігін қамтамасыз етуге, Қазақстандағы биліктің орнықтылығы мен сабақтастығына үмтылуымыз керек»; 4) «Демократияландырудың төртінші, маңызды буыны - азаматтық қоғам құрудағы Үкіметтен тыс ұйымдардың рөлін күшейту»; 5) демократиялық қоғамның негізгі бір нышаны - тәуелсіз сот»; 6) «еркін, цензурадан азат, тәуелсіз баспасөзді қалыптастыру»; 7) «Қоғамның өркениеттілігі әйелге деген қарым-қатынасынан көрінеді» [16].

Осылайша ғасырлар тоғысы қарсаңында еліміздегі экономикалық, саяси және әлеуметтік-мәдени өзгерістерді демократияландыру мен тереңдете түсудің тиімді де жаңаша жолдары белгіленген.

Президенттің Жолдауында мемлекетті өкімет билігінің үш тармағын - атқарушы, заң шығарушы және сот билігін одан әрі жетілдіре түсудің, көппартиялық жүйені қалыптастырудың және жергілікті басқару жүйесінің ауқымын кеңейтудің аса маңызды міндеттері көрсетілген. Нақтылы мақсат пен міндет айқын - еліміздегі саяси жүйені өзгерту туралы болып отыр. Әлеуметтік және саяси тұрақтылық, еркін және алуан пікірлі бұқаралық ақпарат құралдары, тәуелсіз соттар, үкіметтік емес және әйелдер ұйымдарының азаматтық қоғам құрудағы халықтың демократиялық саяси мәдениетін арттырудағы атқарушы рөлі, мемлекеттік және мемлекеттік емес құрылымдар арасындағы салауатты бәсеке - қазақстандық қоғамды демократияландыруға тән сипаттар, міне, осылар екендігі тарихи ақиқат.

Міне, өздеріңіз көріп отырғандай қазақстандық қоғамды демократияландыру үрдісінің ауқымы да, түсінігі де, мазмұны да кең. Жиырма бірінші ғасыр табалдырығын біз осындай күрделі міндеттерді шешу арқылы ел экономикасы мен саяси ахуалының тұрақтылығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ете отырып, батыл да нық сенімдермен аттаған болатынбыз.

Тәуелсіздік қазақ халқының ғасырлар бойы аңсаған асыл мұраты болатын. Ата-бабаларымыз қанын да, жанын да аямай, қанша арпалысса да, жете алмай кеткен қастерлі мақсатқа біздің ұрпақ XX ғасырдың аяғында дау-дамайсыз қол жеткізді. Әлем жұртшылығы халқымыздың дербес елдігін таныды, демократиялық мемлекет құрдық, ұлттық мемлекеттің барлық атрибуттары қалыптасты. Рухани бостандық, ой еркіндігі, халықтың рухани әлемі, ұлттық философия мен ұлттық тарих, қазақ ұлтының сонау көне сақтар мен ғұндар заманынан бүгінгі күнге дейінгі жүріп өткен ұлы жолын өркениеттік әдіснама тұрғысынан тереңірек зерделеу тәуелсіз және егемен Қазақстан жағдайында ғана мүмкін болды. Тек тәуелсіздік пен егеменділік жағдайында ғана Қорқыт ата, әл-Фараби, Қожа Ахмет Яссауи, т.б. ғұлама ойшылдар мен гуманистік көзқарас, қазақтың дәстүрлі дүниетанымы туралы бүкпесіз айтуға, айтып қана қоймай, жүйелі түрде зерттеуге халқымыздың бай рухани мұрасын игере отырып, ұлттық өзіндік сананы қалыптастыруға, біртұтас ұлт болып үюға мүмкіндік алдық. Бұл орайда ендігі алдымызда тұрған келелі міндеттердің бірі – халқымыздың ежелгі тарихи, мәдени және рухани әлемінің тереңнен тартқан тамырларын анықтап, оларды қопара зерттеп, әлеуметтік-қоғамтанулық тұрғыдан біртұтас жүйеленген ұлттық және теориялық жағынан ұғынылған тарихымызды жасап шығу.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Философский словарь / под. Ред. М.М. Розенталя и П.Ф. Юдина. – М.: Изд. Политлитературы, 1963. – С.11-120.
2. Большая советская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1969-1978; Советский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1980. – С. 378.
3. Концепции и определения демократии: Антология / Ред.-составитель и автор предисловия А.В. Фененко. – М.: Комкнига, 2006. – 224 с.
4. Ильин М.В. Ритмы и масштабы перемен. О понятиях «процесс», «изменение» и «развитие» в политологии. – Полис, 1993. – № 2. – С 57-58.
5. Хэлд Д. Модели демократии – пер. с англ. М. Рудакова. – М.: Дело, 2014. – 540 с.; Хэлд Д и др. Глобальные трансформации: политика, экономика, культура. / Пер. с англ. В. В. Сапова и др. – М.: Праксис, 2004. – 576 с.
6. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603, [5] с.
7. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Пер. с англ. - М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. - 368 с.; Хантингтон С Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации // Мировая экономика и международные отношения. – 1995. - № 10.
8. Мельвиль А.Ю. Демократические транзиты. Теоретико-методологические и прикладные аспекты. - М.: Московский общественный научный фонд, 1999. – 105 с.
- Теория политической модернизации / Политология: Учебное пособие. Ставрополь. 2006 [электронный ресурс]. URL: // <http://all-politologija.ru/knigi/politologiya-uchebnoe-posobie/> (дата обращения 12.03.2014)
9. Линц Х., Степанов А. Государственность, национализм и демократизация // Полис. – 1997. – №5.
10. Руссо Ж. Ж. Трактаты. – Москва. 1969. – С. 178-180.
11. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия. – Москва, 1995. – С. 238-247.
12. Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство // Вопросы философии. – 1994. – №3. – С. 37-48.
13. Сартори Дж. Вертикальная демократия // Полис. – 1993. – №2. – С. 80-89.
14. Нысанбаев Ә.Н. Тәуелсіздік. Демократия. Гуманизм. – Алматы: Философия және саясаттану институты, 2006. – 78-б.
15. Назарбаев Н.Ә. «Елдегі жағдай, ішкі және сыртқы саясаттың негізгі бағыттары: Жаңа ғасырда қоғамды демократияландыру, экономикалық және саяси реформа» атты Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. – 1998. – 30 қыркүйек.

Н. Адилжанов¹
¹Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Астана, Казахстан
PhD докторант

ДЕМОКРАТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ КАК ФОРМАЦИОННЫЙ И ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЙ ФЕНОМЕН (ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

Резюме

В статье дается анализ того факта, что до настоящего времени демократия и демократические процессы рассматривались только как предмет политологии, а также только с политической точки зрения. Поэтому исторический анализ этих понятий остался на втором плане. В современный период в исторических, социальных, культурных, психологических, этнографических, философских и других исследованиях теоретическое изучение феномена демократического процесса очень востребовано. При изучении феномена демократических процессов основным моментом является уделение внимания не только прошлому, но также и внедрению новых методологических исследований. История возникновения демократии и демократических процессов на Западе отмечена как «историко-антропологическая революция» в гуманитарной мысли.

Ключевые слова: демократия, демократические процессы, предмет политологии, исторический, социальный, культурный, этнографический, философский, феномен, исследование.

N. Adilzhanov¹
¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan
PhD Student

DEMOCRATIC PROCESSES AS A FORMATION AND CIVILIZATION PHENOMENON (HISTORICAL AND POLITICAL ASPECTS)

Summary

The article analyzes the fact that to date, democracy and the democratic process were only considered as an object of political science, and only from a political point of view. Therefore, historical analysis of these concepts remains in the background. In the modern period in the historical, social, cultural, psychological, ethnographic, philosophical, and other studies, the theoretical study of the phenomenon of the democratic process is in great demand. In the study of the phenomenon of democratic processes, the main thing is paying attention not only to the past, but also the introduction of new methodological research. The history of democracy and democratic processes in the West is marked as “historical and anthropological revolution” in humanities thought.

Keywords: democracy, democratic processes, political science subject, historical, social, cultural, ethnographic, philosophical phenomenon study.

МЕРЕЙТОЙ ЮБИЛЕЙ ANNIVERSARY

Х.М. Әбжанов,

III. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры,
тарих ғылымдарының докторы, профессор
Алматы қ., Қазақстан

БӘЙДІБЕК АХМЕТҰЛЫ ТӨЛЕПБАЕВ

Бәйдібек Ахметұлы Төлепбаев – Отандық тарих ғылымындағы танымал есім, іргелі тарихи еңбектерімен кешегі кеңестік кезеңде қалыптасқан көрнекті ғалым.

Ол 1921 жылғы 10 қазанда Оңтүстік Қазақстан облысы, Бөген (қазіргі Ордабасы) ауданының Төрткөл ауылында дүниеге келген.

Бәйдібек Ахметұлы Төлепбаев 28 жылдан астам уақыт бойы партия ұйымдарында – Өзбекстан Коммунистік (большевиктер) партиясы Орталық Комитетінде, КОКП ОК, Алматы обкомында қызмет атқарды. Сегіз жылдан астам ҚазКСР Ғылым академиясының вице-президенті, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры, КОКП ОК жанындағы Марксизм-ленинизм институты – Қазақстан КП ОК жанындағы Партия тарихы институтының директоры болды.

Балалық шағы қиын жылдарға дөп келді. Аштықты да, қуғын-сүргінді де көрді. Бұл Қазақстанда Кеңес өкіметінің орнауының бастапқы кезеңі мен Азамат соғысының ауыртпалықтары, 20-30-жылдардағы халықты алапат ашаршылыққа әкелген сұрапыл жылдар еді. Бұның бәрі жас жігіттің өміріне әсер етпей қоймады. Ол да өз замандастарымен бірге сол кезеңнің бар ауыртпалығын, азық-түлік тапшылығын, киім-кешек пен аяқ-киімнің жетіспеушілігін, басынан өткізді. Соған қарамастан жастайынан білімге талпынды.

Бәйдібек Ахметұлы өзінің ауыр өмір жолдары туралы былай еске алатын: «Менің ата-анам орташа шамадағыларға жататын, біздің үлкен отбасымыздың басшысы, барлығы құрмет тұтқан, қайратты және ықпалды атамыз Төлепбай еді, міне, сондықтан ол мені қатты жақсы көріп өз қамқорлығына алды. Менің есімімді де, арғы заманнан атақты ата-бабамызға тартсын деп, Бәйдібек қойған да сол кісі. Атамды құрметтеп, жақсы көргендіктен оның, есімін иемденіп жүрмін. Ол 81 жасында, 1931 жылы қайтыс болды. Менің анам Сұңқар - өте көрікті, сүйкімді, шыдамды және қонақжай болатын, барлық аналар секілді маған аса зор сүйіспеншілікпен қарайтын. Тек осы анам ғана атамыздың барлық еркелігі мен мінезін көтеріп, ыңғайын таба білетін. Атамыз да анамызды сыйлайтын».

Қиыншылықпен шындалған Бәйдібек 1936 жылы Орта Азия мемлекеттік университетінің (САГУ) жұмысшы факультетіне түсіп, кейіннен Қазақ педагогикалық училищесіне ауысып, оны 1939 жылы бітірген соң мектепке мұғалім болып орналасады.

Б. Төлепбаев – Ұлы Отан соғысының ардагері, Оңтүстік-Батыс, Оңтүстік, Кавказ және Карель майдандарында соғысқан. Өзінің ерлігімен, қайраттылығымен және ержүректілігімен бірнеше рет көзге түсіп, екі рет жараланады. 1945 жылдың қазанында Кеңес әскері қатарынан босатылып, қарашаның соңына таман өзінің туған ауылы Төрткөлге оралды. Соғыстың кесірінен үзілген оқуын жалғастыру үшін Ташкент қаласына келді. Оқуын еңбекпен ұштастырып, № 4 кәсіптік училищенің мұғалімі, кейіннен директордың орынбасары қызметін қоса атқарады.

Өзбекстан Коммунистік (большевиктер) партиясы Орталық Комитеті жанындағы екі жылдық партия мектебінде оқыды. Білімге деген құштарлық пен қабілеттілігінің арқасында ол бір мезгілде Низами атындағы Ташкент мемлекеттік педагогикалық институтын да бітіреді.

Партия мектебі мен институтты үздік бітірген, қос дипломды маман Өзбекстан КП Орталық Комитетінің аппаратына жіберіліп, онда он бір жылдан астам Насихат және үгіт бөлімінің нұсқаушысы, содан соң Орталық Комитет хатшысының көмекшісі және Өзбекстан КП ОК партия ұйымдары бөлімі меңгерушісінің орынбасары қызметтерін атқарды. 1960 жылдан 1973 жылға дейін Бәйдібек Ахметұлы КОКП ОК-нің ұйымдық-партиялық жұмыс бөлімінің жауапты қызметкері.

1960 жылы кандидаттық диссертациясын қорғады, 1967 жылдан – тарих ғылымдарының докторы, 1975 жылдан – Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі. 1976 ж. республика Ғылым академиясының Жалпы жиналысында вице-президенттікке сайланады. 1981 жылдан – профессор және КСРО Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі.

1983-1984 жж. ҚазКСР ҒА Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтының директоры, 1985-1991 жылдары Партия тарихы институтының директоры болып жұмыс істеген жылдары оның ғалым, қоғам қайраткері, ғылымның ұйымдастырушысы ретіндегі тұлғасы жарқырай ашылды. Осындай жауапты қызметтерде жүріп ғылыми-зерттеу жұмыстарды үйлестіру, оның тиімділігі мен сапасын арттыру, ғылыми мекемелердің жоғары оқу орындарымен, өндіріспен байланысын нығайту, Қазақстанның мәдениетін дамыту мақсатындағы іс-шараларды ұйымдастыра алды. Ғылымның өзекті мәселелеріне арналған көптеген одақтық және республикалық ғылыми-теоретикалық және практикалық конференцияларды ұйымдастырды. Оның басшылық етуі және тікелей араласуымен Қоғамдық ғылымдар бөлімшесінің жұмысы жаңа арнаға бұрылды, сол жылдары тарих және экономика, философия және құқық, әдебиеттану және тілтану ғылымдары саласындағы зерттеу тақырыптарының аясы жаңартылып, кеңейе түсті. Ғалымның бастамасы бойынша академиялық мекеме құрылымында жаңа, яғни қоғамдық ғылымдар жөніндегі ғылыми ақпараттар, шығыстану, қазақ халқының тарихи ескеркіштері мен мәдениетін жинақтау бөлімдері құрылды.

Академик Б.А.Төлепбаев ғылыми кадрларды дайындауға белсенді араласты. Оның жетекшілігімен ғылым 1 докторы және 10-нан астам ғылым кандидаттары дайындалды. Олар бұл күнде Ресей, Қазақстан, Өзбекстан, Литва және басқа да республикалардың ғылыми мекемелері мен жоғары оқу орындарында табысты еңбек етуде. Мыңдаған мектеп оқушылары тартылып, ірі-ірі сайыстарға дайындаған, бірнеше ғылыми үйірмелер мен қоғамдарды біріктірген Қазақ КСР ҒА жанындағы Кіші академияның алғашқы президенті де болды.

Б.А. Төлепбаев Қазақстанның тарих ғылымын халықаралық, бүкілодақтық және республикалық ғылыми форумдарда зор беделмен танытып, Қазақстан мен Орта Азия республикаларындағы аграрлық қайта құрулардың тәжірибесі мен теориясы бойынша баяндамалар жасады.

Көптеген конференциялар мен симпозиумдардың, атап айтқанда; тарихшылардың халықаралық XV конгресінің (Бухарест, 1980), дүниежүзілік XVI конгресінің (Штутгарт, 1985) жұмысына қатысты. «Көшпенді халықтардың Еуразия өркениетіне қосқан үлесі» атты халықаралық симпозиумда КСРО ҒА-ның делегациясын басқарды және баяндама жасады (Токио), Моңғолиядағы халықаралық конференцияда, Ташкентте өткен «Халықтар достығы - социализм жетістігі» атты Бүкілодақтық конференцияда сөз сөйледі. Әртүрлі делегациялар құрамында Англия, Болгария, Венгрия, ГДР, Египет, Үндістан мемлекеттерінде болды. Б.А.Төлепбаев ҚазКСР Жоғарғы Кеңесі X шақырылымының депутаты, Алматы облыстық және қалалық кеңесінің депутаты, Қазақстан КП ОК мүшелігіне кандидат, Тексеру комиссиясының мүшесі, Алматы облыстық парткомның мүшесі, Бүкілодақтық «Білім» қоғамының басқарма мүшесі, Қазақстандағы «Білім» қоғамының төрағасы, ҚазКСР ҒА редакциялық-баспа Кеңесінің төрағасы қызметтерін де атқарды. Бәйдібек Ахметұлы Төлепбаев – теория мен практиканы тығыз ұштастырып, талантты ғалымға тән қасиеттерді бойына жинақтай алған жаңа қоғамның, өз дәуірінің ғалымы бола алған жан. Ойлары мен тұжырымдарын, бар назарын «басты соққыға бағыттауға» жұмылдыра алу қабілеттілігі жоғары дамыған ғалым-қайраткер еді.

Бәйдібек Ахметұлы мен Кенжекүл Төлепбаевтар тел авторлықпен жариялаған «Д.А. Қонаев – көрнекті мемлекет және саяси қайраткер» (орыс тілінде) (Алматы: «Нұрлы Әлем», 2006. – 216 б.) атты жаңа монография үлкен сұранысқа ие болуда. Бұл – ірі ұйымдастырушылық қабілетімен, мол адамгершілік қасиеттерімен тек қазақстандықтардың ғана емес бұрынғы Кеңестер Одағы халқының сүйіспеншілігіне бөленген Д.А. Қонаевтың тұлғасын ашып көрсетуге арналған алғашқы ғылыми монографиялық еңбек.

Кітап авторлары Д.А. Қонаевтың еңбектерін зерттеп, мұрағат материалдары мен басқа да деректерді терең талдай отырып, басшылық еткен кезеңдегі Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық үрдістердің даму сатысын саралаған, оның 50 жыл ішіндегі елдің экономикасы мен дамуына сіңірген еңбегі мен қызметін ғылыми негізде қорытындылаған. Сонымен қатар, кітапта келтірілген мәліметтер Қазақстанның ірі астық және мал шаруашылығы бар өнеркәсіпті республикаға айналғандығын да көрсетеді. Д.А. Қонаев ұлтымыздың кеменгер көшбасшысы, XX ғасырдың көрнекті мемлекеттік және саяси қайраткері ретінде есімі тарихта хатталып, жарқын бейнесі халық жадында мәңгілікке қалатын тұлға екені ақиқат.

Б.А. Төлепбаевтың еңбегі жоғары бағаланған: Ленин, Сталин, Еңбек Қызыл Ту ордендерімен, екі рет I дәрежелі Отан соғысы орденімен және «Құрмет белгісі», «Парасат» ордендерімен, КСРО-ның 31 медалімен, ҚР ҰҒА «Үлкен алтын» медалімен, РСФСР Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Құрмет грамотасымен, Өзбекстан КП ОК Мақтау грамотасымен 2 рет марапатталып, 1982 жылы оған «Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген ғылым қайраткері» атағы берілді.

Ғылыми ізденістері де сан қырлы. Б.А.Төлепбаев еңбектерінің республика мен шетелдегі ғылыми ортада кең танымал болғанының айғағы - оның барлық монографияларының Мәскеудегі орталық баспаларда, ал екі кітабының араб және ағылшын тілінде жарық көруі. Автор өзіне етене жақын тақырыптар бойынша 200-ден астам ғылыми еңбектер, соның ішінде Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Түркменстан тарихына қатысты әртүрлі мәселелерге арналған 10 монография жазды.

Еңбектерінде еліміздің аграрлық дамуын жетілдіру мақсатында өз үстемдігін жүргізіп отырған кеңестік социалистік жүйе тәртібіне қарама-қайшы келетін ойларын ашық айтып отырды. Мысалға, кәсіпорындар мен бірлестіктердің өндіріс жоспарларын алғашқы орынға қоятын КСРО Мемлекеттік жабдықтау ұйымдарының директиваларын ауылшаруашылық кәсіпорындарының басшылыққа алуының қажетсіздігін айтады.

Сонымен, ғалымның зерттеулері қорытындылауға, жүйелі талдауларға негізделген. Б.А. Төлепбаев еңбектерінің жалпы ғылыми маңыздылығы туралы айтар болсақ, ең алдымен атап өтетін нәрсе, онда алғаш рет тыңғылықты, жоғарғы теориялық деңгейде, аграрлық және онымен тығыз байланысты әлеуметтік-саяси және экономикалық қайта құрулардың кең-байтақ Орталық Азия аймағындағы көрінісінің зерттелгендігі.

Б.А. Төлепбаевтың соңғы жылдардағы еңбектерінде тәуелсіз еліміздегі ұлтаралық қатынастарға ерекше көңіл бөлінген. Нақты мысалдар арқылы рухани мәдениеттің жалпы даму деңгейі, республикадағы түрлі халықтардың ағартушылық, демократиялық идеологиясындағы өз ара ықпалдастығы, ежелгі мәдени мұраны пайдалану, мемлекеттегі жалпы азаматтық құндылықтарды қалыптастыру мен нығайту үрдісіндегі тарихи дамудың ерекшеліктері мен жағадайы нақты есепке алынған.

Бәйдібек Ахметұлы Төлепбаев ғылыми ізденістерін Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеттің саясаттану және әлеуметтану кафедрасындағы педагогикалық қызметпен тығыз ұштастыра алған ғалым. Студенттердің Ұлы Отан соғысы және еңбек ардагерімен бас қосулары уақыт пен ұрпақтар арасындағы байланыстың орнығуына әрі өскелең ұрпақты елжандылыққа тәрбиелеуде үлкен рөл атқарды.

Б.А. Төлепбаевтың есімі отандық тарих ғылымымен бірге жасай береді.

**АЛДАЖҰМАНОВ Қ.С.¹,
ТӨЛЕНОВА З.М.²,**

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

МАНАШ ҚАБАШҰЛЫ ҚОЗЫБАЕВ

МАНАШ ҚАБАШҰЛЫ ҚОЗЫБАЕВ 1931 ж. 16 қарашада Қостанай облысы, Мендіғара ауданы, Тазкөл басындағы ауылда дүниеге келген. 1947 ж. Мендіғара педагогикалық училищесін, 1953 ж. – Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетін бітірген. Ол тарих ғылымдарының докторы (1970), профессор (1971), Қазақ КСР-нің еңбек сіңірген ғылым қайраткері (1986), Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың иегері (1971), Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының академигі (1989), Қазақ КСР Жоғары Кеңесінің халық депутаты (1990-1995), Қазақстан мемлекеттік сыйлығының лауреаты (1995), Президенттің бейбітшілік пен рухани татулық сыйлығының лауреаты (1997), Қостанай облысының «Жыл Адамы» (2000), А. Байтұрсынов атындағы құрмет белгісі (2000), «Астана» медалі (2000), «Парасат» орденінің иегері (2001), Қостанай облысы Мендіғара ауданының, Қостанай қаласының құрметті азаматы, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің, Шөкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің, Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің, Қарағанды мемлекеттік медицина академиясының, «ҚазГор» академиясының, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің құрметті профессоры болған.

М. Қозыбаев Мендіғара педагогикалық училищесіне бітіргеннен кейін бір жыл Үлгілі жетіжылдық мектебінде (Қостанай облысы, Ұзынкөл ауданы) (1947-1948) мұғалім болып істеген. Кейін ол Қазақтың мемлекеттік университетінің Тарих факультетіне келіп түсті. А. Иманов атындағы арнайы стипендия алып, үздік бітірді (1953). Қызмет жолы: Қостанайдың оқытушылар, кейін педагогикалық институтында аға оқытушы (1953-1958); СОКП Марксизм-ленинизм институтының Қазақ филиалында аға ғылыми қызметкер, ғылыми хатшысы, сектор меңгерушісі (1958-1974); Алматы малдәрігерлік институтының, кейін Қазақ мемлекеттік университетінің жанындағы қоғамдық білімдер оқытушыларының білімін жетілдіру институтының кафедра меңгерушісі (1974-1980), Қазақ Кеңес энциклопедиясының Бас редакторы (1980-1986), бұрынғы Қазақ Ұлттық Ғылым академиясының, қазіргі ҚР Білім және ғылым министрлігінің Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Тарихнама бөлімінің аға ғылыми қызметкері (1980-1986), бөлім меңгерушісі (1986-1988), ал 1988 ж. маусымынан 2002 ж. 31 қаңтарына дейін институттың директоры қызметтерін атқарған. Көрнекті ғалымның педагогикалық, ғылыми, ғылыми-ұйымдастырушылық қызметінің (53 жылдық еңбек жолының) 40 жылы ғылымға арналды.

М.Қ. Қозыбаевтың өмірлік бағыт таңдау кезеңі ең қатал диктатура – сталиншілдік биліктің аяқталуына дөп келді. Бұл болса жас ғалымның көзқарасына зор ықпал етті. Ғылыми-кәсіби жолын Қазақстанның Ұлы Отан соғысындағы жеңісіне қосқан үлесін зерделеуден бастаған ол біртіндеп ғылыми зерттеу аясын кеңейтіп, қазақ халқының шығу тегінен бастап, оның өркениеттегі орны, XX ғ. қасіретті тағдыры туралы тұтас, кешенді концепция жасауға ұмтылды. Сонымен қатар қазақ халқының тілі, ділі, діні, мәдениетінің өзекті мәселелері қаралып, кешегі кеңестік қоғамдағы жалпылама (тоталдық) бірегейлендіру жүйесін бұзып, қазақ халқының өзіндік, ұлттық болмысын анықтау жұмыстары жүргізілді.

Академик М.Қ. Қозыбаев 900-ден астам ғылыми, ғылыми-көсемсөздік еңбектердің авторы, оның 30-ы монографиялар (оның ішінде 18-гі бірлескен авторлармен), 50-ден астамы ұжымдық еңбектер.

М. Қозыбаевтың осы тұстағы басылымдары қазақ халқының тарихына терең бойлап, ресми ғылымдағы еуроцентристікті уағыздаған тарих шеңберінен шыға бастады. Бұл болса саяси және кәсіби, зиялылар элитасының ұмтылысына сәйкес келді.

Уақыт замана талабына сай жан-жақты білімді, ұлт рухын көтеріп, оның жаңа бағытта дамуына ықпал жасарлық тұлғаларды шығарды. Осы тұста М. Қозыбаевтың Қазақстанның емін-еркін, тәуелсіз дамуына толық мүмкіндігі бар екендігін баяндайтын бірнеше кітаптары жарық көрді. «Золотой фонд партии» (1973) атты айындалуы туралы баса айтылды. Ғалымның арнайы топтама (сериал) басылымдарында ұлт-азаттық қозғалысының басты кезеңдері, қаһармандарының тағдыры көрсетілді, коммунистік лидерлердің қазақ халқына жасаған қиянаты ашылды.

1985 ж. М. Қозыбаевтың ғылыми басшылығымен шыққан «Қазақстан Ұлы Отан соғысы жылдарында (1941-1945)» атты 40 сериалық телефильмінде республиканың әлемдік тарихтың ең бір жауапты кезеңіндегі нақты орны және маңызы бейнеленді.

М. Қозыбаев өмірінің бір сәті энциклопедиялық білім таратуға арналды. Оның өзі дайындаған Қазақстан туралы, Дала өркениеті туралы материалдары отандық және шетелдік басылымдарда шықты. Ол Қазақ Кеңестік энциклопедиясының бас редакторы болып, Ш.Ш. Уәлихановтың шығармаларының 5 томдық еңбектерін (2-ші басылым), көптомдық энциклопедиялық басылымдарды шығару ісін басқарды. Осы жылдары М. Қозыбаев Одаққа есімі танымал ғалым санатында «Кеңес жұмысшы табының тарихын» (3 т.), «Ұлы Отан соғысының бірінші кезеңіндегі кеңестік тыл», «Ұлы Отан соғысының тарихнамасы», «Кеңестік Отанды қорғаудың басы-қасында» (1975, 1985) сияқты еңбектерді жазуға ат салысты.

Жаңа кезеңде тарихқа ескі догматикалық көзқарастан бас тарту қажет тұста М. Қозыбаев бастаған авторлық топ жазған «Қазақстандағы ұжымдастыру: шаруалардың қасіреті» атты мақаласы 1920-1930-жылдардағы қазақ халқына жүргізілген геноцид саясатын әшкереледі. Бұл мақалада келтірілген тарихи талдау шын мәнінде Коммунистік партияның жоспарлы түрде жүргізген қазақтарды қырып-жойып, оның өркениетіне балта шабуы дәлелденген еді. Бұл басылымның қоғамдық үні өктем шықты. Қазақстандағы 1920-1930-шы жылдардағы қолдан жасаған аштықты еврейге қарсы жүргізген холокост атты ғасырлық қуғын-сүргінмен ғана салыстыруға болады. Қарақшы Жармақтың Ібір-Сібір еліне жасаған басқыншылығы туралы сериялы басылым қатып қалған отаршыл жүйеге рухани қарсылықтың тұтастай көрінісі болды.

Қазақстанның тәуелсіздігі жылдары М.Қ. Қозыбаев басқарған Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Отан тарихының өзекті мәселелерін зерттеуге сіңірген еңбегі ұшан теңіз. Соның бір айғағы – «Қазақстан тарихы. Очерктер» басылымы болды. Ол қазақ және орыс тілдерінде шықты.

Академик М. Қозыбаевтың «История и современность» (1991); «Ақтаңдақтар ақиқаты». Оқу құралы (1992); «Жауға шаптым ту байлап» (1994); «Тарих зердесі» (т. I, II), (1998); «Труд во имя победы» (1995, қосалқы авт.), «Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски» (2 кітап) (1999); «Өркениет және ұлт» (2001), «Жұлдызым менің (2001) т.б. монографиялары, мектептің 9-10 сыныптарына жазған оқулықтары, жоғары оқу орындарына арналған оқу құралдары, ғылыми, ғылыми-публицистикалық мақалалары Қазақстан тарихнамасына қосқан қомақты үлес және Отан тарихы ғылымының жаңа белестегі даму деңгейін көрсететін еңбектер болды. Академик Манаш Қабашұлының басшылығымен, тікелей қатысуымен даярланған «Қазақстан тарихының» бестомдық академиялық басылымы, «Қазақстан тарихы» (ағылшын тілінде), «Қазақстан тарихының очеркі», «Қазақстанның көрнектелген тарихы (үштомдық - 1 томы), «Қ.И. Сәтбаев», «Ұлттық Ғылым академиясы» атты еңбектерге қатысуы, құжатты фильмдерге

ғылыми жетекшілік етуі, оның басшылығымен шыққан көптеген құжаттар жинағы жаңаша ғылыми-теориялық ізденістердің нәтижесі екендігі ақиқат.

Осы тұста ғалым тарих ғылымында жаңа пайымдаулар жасады. Еуразияның өркениеттік маңызы, Ресейдің отарлық шапқыншылығының құпия сырлары, социалистік модернизациялау саясаты тәжірибесінің салдары, қазақ ұлттық элитасының Отандық тарихтағы орны, өлкенің экологиялық дағдарысқа ұшырауы т.б. проблемалары ол еңбектерде қайтадан қаралды. Сонымен қатар М. Қозыбаевтың жан-жақты ғылыми ізденістерінің маңына топтасқан ғалымдардың жаңа тобы қалыптасты. Өзінің ғылымдағы жаңашылдығымен, тарихты зерттеуге методикалық және жаңа әдістемелік көзқарастарымен, отандық тарихи зерттеулерге әлемдік тәжірибені кеңінен пайдаланудағы үлгісімен академик М.Қ. Қозыбаев жас буынды ғалымдарды топтастыра алды.

Қоғамның демократиялық негізінің бірі болған бұқаралық тарихи сананы қалыптастыруға М. Қозыбаев белсенді ат салысты. Ол қоғам қайраткері санатында өзінің бар күшін Кеңестік заманадан кейінгі әбден орныққан империялық ойлаудың жаттанды түріне қарсы жұмсады.

Ғалым қазақ мемлекеттігінің, Қазақстанның отаршылдық және кеңестік тоталитаризм кезіндегі тарихын жаңа концептуалды пайымдаудың қайнар басында тұрды.

М.Қ. Қозыбаев тәуелсіздік тұсында қоғамдық есеуімізге өз ықпалдарын тигізе алған Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың пәрменімен жүргізілген жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу, ұлттық тарих, ұрпақтар сабақтастығы, мәдениетті қолдау жылдарын өткізіп, мемлекетіміздің ішкі, сыртқы саясатының тереңдей, пәрмендене түсуіне тығыз атсалысқан көрнекті Елжанды Азамат, белгілі қоғам және мемлекет қайраткері дәрежесіне көтерілді.

М.Қ. Қозыбаевтың көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері ретіндегі тұлғасы 1990-1993 жж. халық депутаты болған жылдары жарқын танылды. Депутат, Жоғарғы Кеңестің ұлттық саясат, мәдениет және тіл дамыту Комитетінің, Ұлттық Қауыпсіздік Комитетінің мүшесі болды. 1993 ж. ҚР Президентінің қасындағы мемлекеттік саясат туралы ұлттық кеңесінің мүшесі, адам құқығы жөніндегі республикалық Комиссияның мүшесі (1994-1998), ҚР Жоғарғы аттестациялық Комитетінің Төралқа мүшесі (1993-1999), Мемлекеттік сыйлықтар комиссиясының мүшесі (1992 ж. бастап), Ескерткіш және монументтер орнату жөніндегі мемлекеттік комиссияның мүшесі, Мәдениет министрлігі жанындағы ғылыми-методикалық кеңестің төрағасы, Республикалық тарихи-ағартушылық «Әділет» қоғамының Президенті, «Отан тарихы» журналының бас редакторы, «ҚР ҰҒА хабарлары», «ҚР ҰҒА хабаршысы», «Ақиқат», «Қазақ тарихы» журналдарының алқа мүшесі, «Қазақстан-Заман» газетінің құрылтайшысы т.б. қызметтерді абыроймен атқарды.

Манаш Қозыбаевтың есімі тарих сүйер қауымға, әсіресе, өткен ғасырдың 80-ші жылдарынан бері етене жақын. Ол XX ғ. басындағы тарихи публицистика дәстүрін жалғады, тарихи ғұмырнама жанрында танылды. «Қазақ әдебиетінің», «Егемен Қазақстанның», «Қазақстан-Заман» газеттерінің лаураеты болып, көсемсөз саласында көзге түсті.

Академик М.Қ. Қозыбаевтың еңбектері Ресей, Армения, Белорусия, Украина, Қытай, Түркия, Корея, АҚШ, Иран, т.б. елдерде басылып шықты. Ғалым тек соңғы 15 жыл ішінде 200-дей баяндамалар мен халықаралық конгресстер, конференциялар, симпозиумдар, Бүкілдүниежүзі қазақтарының Құрылтайына, ғылыми сессияларға қатысты.

Ұстаз ғалым М. Қозыбаевтың жетекшілігімен 90-нан астам ізденушілер кандидаттық және докторлық диссертациялар қорғады. Аз ғана жылдар ішінде тәуелсіз Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін зерттейтін ғылыми мектеп бой көтерді. Шәкірттерінің ішінде Қытай, Моңғолия, Ресей, Өзбекстан ғалымдары бар. Ғалымның шәкірттері тәуелсіз еліміздің танымал азаматтары. Олардың қатарында

министр, университет ректоры, әскери академияның, республикалық ұланның басшылары, кафедра меңгерушілері, өкілетті елшілер, Президент аппаратының жауапты қызметкерлері де бар.

Уақытпен бірге тарих ғылымы да алға қарай нық қадам басқан сайын оның жолында еңбек еткен, бар ғұмырын сарп еткен жандардың жарқын бейнесі бұрынғыдан да шырақтана түскендей. Академик Манаш Қозыбаевтың ғылым жолындағы ерен еңбегі халықтың есінен мәңгі кетпестей болып ғылыми мұралары арқылы хатталып қалды. Тәуелсіздіктің алтын тұғырын нығайтуға тамаша ғылыми мұраларымен, қоғамдық істерімен барынша үлес қосқан Азаматын мәңгілік есте сақтау мақсатында ғалым тұрған үйге Ескерткіш тақта орнатылды, Солтүстік Қазақстан Мемлекеттік университетіне академик М. Қозыбаевтың есімі беріліп, онда ескерткіші және мүзейі ашылды, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай МУ және әл-Фараби атындағы ҚҰУ-де дәрісханалар, Семей МУ-де академик атындағы ғылыми-зерттеу орталығы, Қостанай қаласындағы №23 мектепке, Алматы қаласында көшеге оның есімі берілді. Сондай-ақ М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті мен А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеттерінде арнайы «Манаштану» курсы оқытылады.

Сатылым бағасы – 1200 теңге

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
Қ 53

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.А. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Пікір жазғандар:

Н. Мұхаметханұлы, тарих ғылымдарының докторы,
профессор; Қ. Әскенбай, тарих ғылымдарының кандидаты

Қинаятұлы З.

Қ 53 Қазақ мемлекеті және Жошы хан (екінші басылым). – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. — 360 бет.

ISBN 978-601-7348-45-8

Оқушы қауымның сұранысы бойынша тарих ғылымдарының докторы Зардыхан Қинаятұлының «Қазақ мемлекеті және Жошы хан» атты монографиялық туындысының екінші басылымын назарларыңызға ұсынып отырмыз. Монографиялық еңбектің алғашқы бөлімдері Жошы ханның өмірбаянына, екінші жартысы Қазақ мемлекеттілігінің үлгі, бастауы – Ақ Орда мемлекеті тарихына арналған. Еңбектің деректемелік негізі бай, тілі жатық, ойы орамды болғандықтан оқушы қауымды бейжай қалдырмас деп сенеміз.

УДК 94 (574)
ББК63.3(5Каз)

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014

© Қинаятұлы З., 2014

ISBN 978-601-7348-45-8

УДК 070
ББК 76.01
К 26

Сатылым бағасы – 900 теңге

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.А. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Кұрастырып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған және
еңбектерін қазіргі әріпке аударған тарих ғылымдарының
докторы С. О. Смағұлова

Кәшімов М.

К 26 Шығармалар жинағы / М. Кәшімов. – Алматы: «Елтаным

баспасы», 2014. – 216 бет.

ISBN 978-601-7348-46-5

Кітапқа XIX ғ. соңы мен XX ғ. 30-жылдары өмір сүрген ақын, журналист Мұхаметсәлім Кәшімовтың кітаптары мен «Айқап» журналына жарияланған мақалалары, очерктері топтастырылып отыр. Автордың еңбектерінде бала тәрбиесі, жер дауы, жесір дауы, әменгерлік, барымта мәселелері, дін-шариғат қағидалары, тазалық, қазақтардың тұрмыс халі, мәдениеті, ағарту ісі, музыка мәселелері көтерілген.

Бұл еңбек гуманитарлық ғылымдар саласы мамандарына, жоғары оқу орындарының студенттері, магистранттары мен оқытушыларына, сондай-ақ көпшілік оқырман қауымға арналған.

УДК 070
ББК 76.01

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014

ISBN 978-601-7348-46-5

© Құраст.: Смағұлова С., 2014

Сатылым бағасы – 1200 теңге

УДК908
ББК 26.89
У13

Рекомендовано:

Ученым советом Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгасв, Д.А. Рахимкулов

Рецензенты:

М.Х. Асылбеков, академик, доктор исторических наук, профессор
А.И. Кудайбергенова, доктор исторических наук

Уалтаева А.

У 13 Малые города Казахстана: информационно-исторический аспект. – Алматы: «Изд-во Елтаным», 2014.

ISBN 978-601-7348-53-3

Т. I. – 2014. – 312 с.

ISBN 978-601-7348-52-6

Книга посвящена социально-экономическому и демографическому развитию малых городов Республики Казахстан, отражает историческую ретроспективу образования, развития этих городских поселений и в период независимости. В I том вошли материалы по малым городам Акмолинской, Костанайской, Павлодарской и Северо-Казахстанской областей по состоянию на 2011-2012 год в информационном формате, остальные городские поселения республики войдут в последующие тома и соответствующие временные периоды.

Содержание основано на обширной источниковой базе. В работе использованы статистические материалы, сборники, материалы отчетных докладов акимов городов за 2012 г., данные переписей населения, периодической печати, интернета. Имеются таблицы и научный аппарат.

Автор выражает благодарность акимам малых городов за сотрудничество и помощь, оказанную в подготовке материалов.

Книга рассчитана на специалистов и широкий круг читателей.

УДК 908
ББК 26.89

© Уалтаева А., 2014

© Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2014

ISBN 978-601-7348-53-3
ISBN 978-601-7348-52-6

УДК 004
ББК32.81
А 50

Сатылым бағасы – 1200 теңге

Рекомендовано:

Ученым советом Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгасв, Д.А. Рахимкулов

Рецензенты:

Ж.Б. Абылхожин, д.и.н., профессор
Л.И. Бородкин, д.и.н., профессор

Научный редактор:

С.Ф. Мажитов, д.и.н., профессор

Алимгазинов К.

А 50 Современные технотронные источники: информационный анализ исторических гипертекстов. Монография. — Алматы: «Изд-во Елтаным», 2014. — 348 с.

ISBN 978-601-4378-42-7

Начало XXI века ознаменовалось бурными процессами информатизации практически всех сфер жизни. Это особенно коснулось сферу политики, экономики, общественных отношений, повседневной жизни. Возникают новые формы общественной коммуникации, новые форматы презентации, переработки и консервации документальных сведений. Традиционные в понимании историка технотронные источники дополняются появлением новых их видов – электронных. При этом изучение современной истории имманентно подводит к пониманию того, что оно будет неполным без использования этого массива информации, который возникает, распространяется, хранится в цифровой среде и не имеет печатного аналога. Работа представляет источниковедческий обзор электронных источников количественными методами. Междисциплинарный синтез предложен как подход при изучении их содержания на примере материалов современной истории Казахстана. Исследование основано на обширном комплексе цифровых форм информации, широком привлечении источников историографического и документального содержания, справочных изданий, периодической печати. Впервые в казахстанской историографии электронные источники вводятся в научный оборот и рассматриваются в качестве объекта научного исследования.

Книга ориентирована для специалистов, исследователей современного периода истории Казахстана, преподавателей и студентов, а также всех, кто интересуется проблемами отечественной истории.

УДК 004
ББК 32.81

© Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2014
© Алимгазинов К., 2014

ISBN 978-601-4378-42-7

Сатылым бағасы – 1200 теңге

түрде зерттелініп, сараланды. Кітаптың соңында Санжар Асфендияров пен оның отбасы мүшелерінің өмірі мен қызметіне қатысты тың тарихи құжаттар келтірілген.

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшы-ғалымдарға, саясаттанушыларға, жоғары оқу орындарының тарих факультеттерінің ұстаздары мен студенттеріне, Санжар Асфендияров пен оның замандастарының өмірі мен қызметін білгісі келетін барша оқырмандарға арналған.

ISBN 978-601-7348-48-9
ISBN 978-601-7348-49-6

УДК 61 (092)
ББК 63.3-8

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атығаев, Д.А. Рахимқұлов

Ғылыми редакторы:

О.М. Қоңыратбаев, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
Пікір жазғандар:

Т.Ә. Төлебаев, тарих ғылымдарының докторы, профессор
С.С. Смағұлова, тарих ғылымдарының докторы, доцент

Жүнісбаев А.

Санжар Асфендияров: өмірі мен қызметі (1889-1938 жж.). Т. I:
(1889-1918 жж.). – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 256 + 12
бет суретті жапсырма.

ISBN 978-601-7348-48-9

ISBN 978-601-7348-49-6

Бұл монографиялық зерттеу еңбегі халқымыздың біртуар азаматы, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Санжар Асфендияровтың 1889-1918 жылдар аралығындағы өмірі мен қызмет жолына арналған. Санжар Асфендияровтың туған жері мен халқына еңбегі сіңген көрнекті қайраткер болғанымен, оның сан-салалы қызметі мен өмірі осы күнге дейін арнайы зерттеу еңбектің нысанына айнала қоймауы салдарынан көпшілік оқырманға, тарихшыларға, өсіп келе жатқан жас буынға беймәлім.

Кітапта Санжар Асфендияровтың қоғам және мемлекет қайраткері ретінде қалыптасуы, оның отбасы мүшелерінің өмірі мен тағдырлары, училище мен академияда оқыған жылдары, әскери-дәрігерлік қызметі және Түркістан халықтарының азаттығы үшін күресі тың мұрағат құжаттарының негізінде жан-жақты әрі кешенді түрде зерттелініп, сараланды. Кітаптың соңында Санжар Асфендияров пен оның отбасы мүшелерінің өмірі мен қызметіне қатысты тың тарихи құжаттар келтірілген.

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшы-ғалымдарға, саясаттанушыларға, жоғары оқу орындарының тарих факультеттерінің ұстаздары мен студенттеріне, Санжар Асфендияров пен оның замандастарының өмірі мен қызметін білгісі келетін барша оқырмандарға арналған.

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014
© Жүнісбаев А., 2014

Сатылым бағасы – 560 теңге

на преподавателей и студентов гуманитарных факультетов.

УДК 930
ББК63
Н 55

Рекомендовано:

Ученым советом Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смағұлова,
Н.А. Атығаев, Д.А. Рахимқұлов

Рецензенты:

М.Х. Абусеитова, доктор исторических наук
А.Т. Каипбаева, кандидат исторических наук

Несипбаева Ж.

Н 55 Методологические вопросы истории в советской историографии (60-80-е годы XX в.). – Алматы: «Издательство Елтаным», 2014. – 160 с.

ISBN 978-601-7348-38-0

Казахстанская историография методологии истории сравнительно молода. Она начала свои методологические изыскания с момента обретения Республикой Казахстан независимости. Ее интересует накопленный советской историографией опыт изучения методологических основ исторической науки. В этой связи данная книга включает в себя исследования фундаментальных проблем методологии истории таких, как понятие «методология истории», ее содержание и структура, категория «исторический факт». Хотя многие методологические вопросы в советской историографии носили порой дискуссионный характер, а также не было завершено формирование исторического категориально-понятийного аппарата. Однако следует отметить, что советская историография методологии исторической науки имеет значительный научный пласт специальных методологических исследований. В этой связи обращение к основам методологии истории и к наследию советской историографии представляет огромный научный интерес для казахстанских исследователей.

Так же в монографии выделены узловые моменты интерпретации данных понятий.

Работа рассчитана на специалистов историков, философов, а также на преподавателей и студентов гуманитарных факультетов.

УДК 930
ББК 63
©Несипбаева Ж., 2014

ISBN 978-601-7348-38-0

© Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2014

Сатылым бағасы – 340 теңге

историософского знания.

Издание адресовано специалистам, исследователям, преподавателям и студентам, а также всем, кто интересуется проблемами методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана.

ISBN 978-601-7348-44-1

Сатылым бағасы – 340 теңге

Басылым Қазақстан тарихын зерттеуші мамандарға, магистранттарға, студенттерге, сонымен қатар ұлт тарихына қызығушылық танытатын көпшілікке арналған.

ISBN 978-601-7348-50-2

УДК С94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
И 89

Рекомендовано ученым советом Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (председатель), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, Д.А. Рахимкулов

Ответственный редактор

К.Ш. Алимгазинов

Ответственный секретарь методологического семинара

Ж.Ж. Несипбаева

Рецензенты:

Г.С. Жугенбаева, Ж.Б. Кундакбаева

И 89 История Казахстана: новый взгляд: Сборник материалов методологических семинаров Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2012-2013 гг. / отв. ред. К.Ш. Алимгазинов. – Алматы: «Изд-во Елтаным», 2014. – 140 с.

ISBN 978-601-7348-44-1

Сборник содержит тексты выступлений докладчиков на методологических семинарах Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК. Материалы представлены в хронологической последовательности проведения мероприятий, в период за 2012-2013 гг., освещают итоги проведенной научной работы по выполнению приоритетных программ исследований Института, акцентируют внимание на актуальных проблемах изучения национальной истории, в русле современных парадигм

УДК 94 (574)

ББК 63.3 (5 Каз)

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2014

УДК 94(574)
ББК63.3(5Каз)
У43

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Ұәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының

Ғылыми кеңесі ұсынған

Редакциялық алқа:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атыгаев, Д.А. Рақымқұлов

Құрастырушылар:

А.Т. Саурыкова, Г.Ж. Өскенбаева, С.Ә. Асанова

У 43 «ҰЛТТЫҚ ТАРИХТЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ӘЛЕМДІК ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ. І НҮСПЕБЕКОВ ОҚУЛАРЫ. Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы қ., 12-24 желтоқсан 2013 ж. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 76 б.

«МИРОВАЯ И ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ПРАКТИКА ИЗУЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ» І-х НҮСПЕБЕКОВСКИХ ЧТЕНИЙ. Материалы Республиканской научно-практической конференции. г. Алматы 12-24 декабрь 2014 г. — Алматы: «Изд-во Елтаным», 2014. – 76 с.

ISBN 978-601-7348-50-2

Жинаққа Ш.Ш. Ұәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында «А.Н. Нұсіпбеков оқулары» бағдарламасы бойынша өткен «Академик А.Н. Нұсіпбеков және ұлттық тарихты зерттеу» конференциясы мен «Халық тарих толқынында» аясында «Тәуелсіз Қазақстан: мәселелері мен келешегі», «Тарих ғылымының әдісі және әдістемесі», «Қазақстанның этникалық тарихын және мемлекеттілігін зерттеу мәселелері: жаңа көзқарастар — тың материалдар», «Жүз қария, жүз ауыл», «Ою-өрнек құпиясы», «Шежіре» атты дөңгелек үстел және 2013-2014 ж. жүргізілген экспедиция барысында жинақталған материалдар ұсынылып отыр.

УДК 94 (574)

ББК63.3(5Каз)

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2014

Сатылым бағасы – 1350 теңге

ISBN 978-601-7348-57-1

Сатылым бағасы – 1200 теңге

толқынында» бағдарламасы аясында отандық, шетелдік мұрағаттардан жинақталған тың деректер негізінде қозғаған ойлары мен ұсыныстары топтастырылған.

Жинақ материалдары тарихшыларға, археологтарға, этнологтарға, демографтарға және көпшілік оқырман қауымға арналған.

ISBN 978-601-7348-56-4

УДК 93/94 (063)

ББК 633

Қ 18

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесі (29 сәуір, 2014 ж. №4 хаттама) ұсынған

Редакциялық алқа:

Х.М. Әбжанов — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі

Д.А. Рахымқұлов — тарих ғылымдарының кандидаты

Р.Ж. Көбеев — ғылыми қызметкер

А.Ә. Жүнісбаев — ғылыми қызметкер

Жауапты редакторы

А.Ә. Жүнісбаев

Құрастырушы:

А.А. Оралова

Қ 18 «Қазақстан-2050» Стратегиясы және тарихшы жас ғалымдар міндеті» атты жас тарихшы ғалымдардың V Халықар. ғыл.-тәжж. конф. материалдары. 20 мамыр 2014 ж. / ред. Х.М. Әбжанов, Д.А. Рахымқұлов. — Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының редакциясы, 2014. — 368 б. ISBN 978-601-7348-57-1

Бұл жинақта аталмыш ғылыми конференцияға қатысушылардың Отан тарихы, әлем тарихы, деректану және тарихнама, археология және этнология, «Қазақстан-2050» стратегиясы: ғылым және жастар мәселелеріне қатысты жасаған баяндамалары мен тарих ғылымының әртүрлі аспектілеріне арналған зерттеулері топтастырылған.

УДК 93/94 (063)

ББК63.3

© ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2014

УДК 93/94(063)

ББК 63.3

Қ 18

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесі (3 маусым, 2014 ж. №5 хаттама) ұсынған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,

Н.Ә. Атығасов, Қ.С. Алдажұманов

Құрастырушылар: т.ғ.к., доцент З.М. Төленова;

т.ғ.к. К.Қ. Нұрымбетова

Қ18 «Қазақстан және әлемдік тарих кеңістігі: жалпы мен ерекшелігі «Мәңгілік ел» ұлттық идея арқылы көрінісі» атты халықар. ғыл.-тәжж. конф. материалдары. 17 сәуір, 2014 ж. / ред. Х.М. Әбжанов. — Алматы: «Елтаным» баспасы, 2014. — 344 бет. ISBN 978-601-7348-56-4

ISBN 978-601-7348-56-4

Бұл жинақта аталмыш халықаралық конференция жұмысына қатысқан отандық және шетелдік тарихшы, әдебиетшілер мен философтардың және экономист ғалымдардың Елбасы Н.Ә. Назарбаев көтеріп отырған «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын зерттеу, насихаттау, оқу үдерісіне енгізу мәселелері мен көптомдық «Отан тарихын» жазу барысындағы идеялар мен іркілістерді, әлемдік тарихи кеңістіктегі Қазақстан және Отан тарихын дәуірлеу, қазақ мемлекеттілігінің пайда болуы, өрлеуі мен өркендеуі, ұлт тарихының әлемдік тарихи үдерістермен ықпалдастығы, тарихтағы тұлғалардың ролі, тәуелсіздіктің бастау-бұлақтары мен жемістерін ғылыми ойдың соңғы жетістіктеріне сүйеніп, жаңа методологиялық ұстаныммен және «Халық тарих

УДК 93/94 (063)

ББК63.3

© ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2014

УДК 94(574)(092)
ББК 63.3-8
А89

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған.

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Пікір жазғандар:

Құдайбергенов Ә.Н., *тарих ғылымдарының докторы, профессор;*
Алдажұманов Қ.С., *тарих ғылымдарының кандидаты*

Асылбеков М., Төленова З.

А 89 Академик М.Қ. Қозыбаев: ғұлама ғалым, ірі қоғам қайраткері / М. Асылбеков, З. Төленова. — Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. — 280 бет +16 бет суретті жапсырма.

ISBN 978-601-7348-55-7

Сатылым бағасы - 1350 теңге

Кітапта Қазақстандағы тарих саласының дамуына өзіндік үлес қосқан ірі ғалымдардың бірі — академик М.Қ. Қозыбаевтың өмірі, шығармашылық мұрасы, ғылыми-ұйымдастырушылық және қоғамдық қызметіне талдау жасалып, баға берілген. Ғалымның XX ғасыр басындағы Қазақстан тарихына ерекше көңіл бөліп, әлі нақтылана зерттеліп, өзіндік бағасын алмаған, кеңестік идеологияның шырмауында болып келген мәселелерді көтеріп, әділ бағалануына көшбасшы болғаны көрсетілген. Әсіресе, 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысқа, Қазақстанда Кеңес өкіметінің орнауына және азамат соғысы 1920-1930-жылдардың күрделі, қайшылыққа толы мәселелеріне, оның ішінде ашаршылық, зұлмат, қуғын-сүргінге, 1941-1945 ж. Кеңес Одағының фашистік Германияға қарсы Ұлы Отан соғысындағы жеңісіне Қазақстанның қосқан үлесіне арналған іргелі еңбектерінің Отан тарихын дамытудағы орны мен рөлі баяндалған.

Кітап тарихшы ғалымдарға, ғалым өмірін танып білсем деген оқырман қауымға арналған.

УДК 94 (574) (092)
ББК63.3-8

ISBN 978-601-7348-55-7

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014
© Асылбеков М., Төленова З., 2014

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Қаз)
Т21

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған.

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов, С.О. Смағұлова (жауапты редактор),
Н.Ә. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Т 21 Тарих және тарихшы / Құраст.: З.М. Төленова, А.А. Оралова.
— Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. — 200 бет.

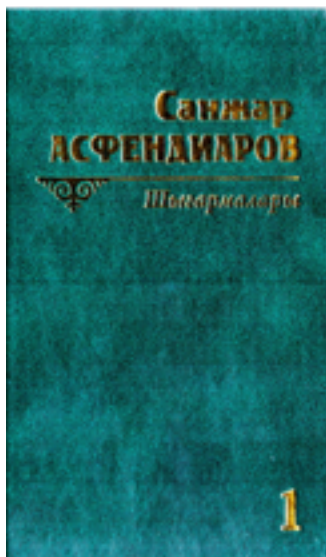
ISBN 978-601-7348-54-0

Бұл кітапта Қазақстандағы тарих ғылымының дамуында өзіндік орны бар белгілі ғалым, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі Ханкелді Махмұтұлы Әбжановтың өмірі, зерттеулері, ғылыми-ұйымдастырушылық және қоғамдық қызметі хронологиялық тәртіппен берілген. Сондай-ақ республикалық баспасөз беттерінде жарияланған әріптестерінің ой-толғамдары мен мақалалары енгізілді.

УДК 94 (574)
ББК63.3 (5Қаз)

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014
Құраст.: Төленова З.М., Оралова А.А., 2014

Сатылым бағасы - 1350 теңге ISBN 978-601-7348-54-0

Сатылым бағасы - 1500 теңге

УДК 070 ББК 76.01 А89

*Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Томды құрастырып, баспаға дайындағандар және жауапты
шығарушылар: Х.М. Әбжанов, А.Ә. Жүнісбаев

Асфендиаров Санжар

А 89 ШЫҒАРМАЛАРЫ. Төрттомдық шығармалар жинағы.
Санжар Асфендиаров. / - Алматы: «Ел-шежіре», - 2014.

ISBN 978-601-7317-82-9

Т. I: - 368 б.

ISBN 978-601-7317-83-6

Көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, шығыстанушы-ғалым, қазақтан шыққан тұңғыш профессор Санжар Жағыпарұлы Асфендиаровтың төрттомдық шығармалар жинағының I-томына оның 1917-1928 жылдар аралығында мерзімді баспасөз беттерінде қазақ және орыс тілдерінде жарық көрген мақалалары, әртүрлі съездер мен мәжілістерде жасаған баяндамалары, сондай-ақ 1928 жылы Ташкент қаласында жарияланған «Материалы к изучению Востока. Часть I. Причины возникновения ислама» атты алғашқы іргелі зерттеу еңбегі енді.

Қайраткер өмір сүрген дәуірінің ерекшелігін ашып көрсету мақсатында жинаққа енген барлық шығармалардың мәтіндері өзгеріссіз, яғни түпнұсқа күйінде басылып, хронологиялық тәртіпте берілді.

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшыларға, саясаттанушылар мен әдебиетшілерге, жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына, С. Асфендиаровтың бай ғылыми-шығармашылық мұрасымен танысуға ынта танытқан барша оқырман қауымға арналған.

ISBN 978-601-7317-83-6

ISBN 978-601-7317-82-9

УДК 070 ББК 76.01

© Әбжанов Х., Жүнісбаев А. құраст.

© «Ел-шежіре» ҚҚ, 2014

Сатылым бағасы - 1500 теңге

УДК 070 ББК 76.01 А89

*Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Томды құрастырып, баспаға дайындағандар және жауапты
шығарушылар: Х.М. Әбжанов, А.Ә. Жүнісбаев

Асфендиаров Санжар А 89 ШЫҒАРМАЛАРЫ.

Төрттомдық шығармалар жинағы. Санжар Асфендиаров.
/ - Алматы: «Ел-шежіре», - 2014.

ISBN 978-601-7317-82-9

Т. 2: - 376 б.

ISBN 978-601-7317-84-3

Көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, шығыстанушы-ғалым, қазақтан шыққан алғашқы профессор Санжар Сейітжафарұлы Асфендиаровтың төрт томдық шығармалар жинағының 2-томына оның 1929-1937 жылдар аралығында мерзімді баспасөз беттерінде қазақ және орыс тілдерінде жарық көрген мақалалары, әр түрлі жиындар мен басқосуларда сөйлеген сөздері, сондай-ақ 1935 жылы жарияланған «Шатер мира» атты тұңғыш әрі жалғыз көркем туындысы, 1936 жылы жарық көрген «Қазақстан» атты кітаптың құрамына енген «Историческое прошлое Казахстана» атты қысқаша очеркісі кірді.

Қайраткер өмір сүрген дәуірінің ерекшелігін ашып көрсету мақсатында жинаққа енген барлық шығармалардың мәтіндері өзгеріссіз, яғни түпнұсқа күйінде басылып, хронологиялық тәртіпте берілді. Жинаққа енген Санжар Асфендиаровтың

мақалалары мен баяндамалары, көркем туындысы, ғылыми-көпшілік жанрындағы шығармалары оның Қазақстанда әр түрлі жылдары атқарған сан-салалы қоғамдық-саяси, мемлекеттік және ғылыми-педагогикалық қызметі туралы айқын көрініс бере алады.

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшыларға, саясаттанушылар мен әдебиетшілерге жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына, С. Асфендиаровтың бай ғылыми-шығармашылық мұрасымен танысуға ынта танытқан барша оқырман қауымға арналған.

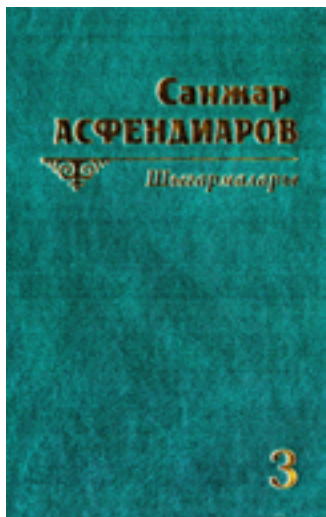
ISBN 978-601-7317-84-3

ISBN 978-601-7317-82-9

© Әбжанов Х., Жүнісбаев А. құраст.

© «Ел-шежіре» ҚҚ, 2014

УДК 070 ББК 76.01

Сатылым бағасы - 1500 теңге

УДК070
ББК 76.01
А 89

*Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Томды құрастырып, баспаға дайындағандар және жауапты
шығарушылар: Х.М. Әбжанов, А.Ә. Жүнісбаев

Асфендиаров Санжар А 89 ШЫҒАРМАЛАРЫ. Төрттомдық шығармалар жинағы.
Санжар Асфендиаров. /— Алматы: «Ел-шежіре», - 2014.
ISBN 978-601-7317-82-9
Т. 3:-408 б.

ISBN 978-601-7317-85-0

Қазақ халқының біртуар перзенті, көрнекті мемлекет қайраткері, тарихшы-ғалым, профессор Санжар Сейітжафарұлы Асфендиаровтың шығармалар жинағының үшінші томына оның 1935 жылы жарық көрген «История Казахстана (с древнейших времен)» атты ғылыми еңбегі кірді. Аталған кітап отандық тарих ғылымында қазақ халқының көне заманнан бері 1917 жылғы Ақпан революциясына дейінгі тарихын қамтыған алғаш кешенді зерттеу еңбегі болды. Профессор С. Асфендиаров бұл ғылыми туындысында қазақ халқының тарихын кеңес билігі тұсында үстем етіп тұрған маркстік-

лениндік тұрғыдан қарастыруға талпыныс жасады.

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшыларға, саясаттанушылар мен әдебиетшілерге, жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына, С Асфендиаровтың бай ғылыми-шығармашылық мұрасымен танысуға ынта танытқан барша оқырман қауымға арналған.

УДК070
ББК 76.01

ISBN 978-601-7317-85-0
ISBN 978-601-7317-82-9

© Әбжанов Х. Жүнісбаев А. құраст.
© «Ел-шежіре» ҚҚ., 2014

Сатылым бағасы - 1500 теңге

УДК 070 ББК 78.01 А89

*Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Томды құрастырып, баспаға дайындағандар және жауапты
шығарушылар: Х.М. Әбжанов, А.Ә. Жүнісбаев

Асфендиаров Санжар А 89 ШЫҒАРМАЛАРЫ. Төрттомдық шығармалар жинағы. Санжар Асфендиаров. /— Алматы: «Ел-шежіре», - 2014.

ISBN 978-601-7317-82-9

Т. 4; - 408 б.

ISBN 978-601-7317-86-7

Қазақ халқының ардақты азаматы, ірі қоғам және мемлекет қайраткері профессор С. Асфендиаровтың шығармалар жинағының соңғы төртінші томы екі үлкен бөлімнен тұрады. «Ғалым мұрасы» деп аталын бірінші бөлімге С. Асфендиаровтың қаламынан шыққан соңғы монографиялық зерттеу еңбегі - «Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане» атты кітабы кірді. Аталған еңбек 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісін жиырма жылдық мерейтойына орайластырылып 1936 жылы алдымен орыс тілінде, артынан қазақ тілінде баспадан жарық көрді.

Төртінші томның «Ғалым туралы зерттеулер» деп аталатын екінші бөліміне құрастырушы С. Асфендиаровтың өмірі мен қызметіне қатысты арналып жазылған ғылыми мақалаларды қосуды жөн деп тапқан. Өйткені шығармалар жинағының соңғы томында оқырман қауым ғалым-тарихшылардың зерттеулерімен танысу арқылы С. Асфендиаровтың ұлт бостандығы үшін күреске толы өмірі, сан-салалы қызметі, қайраткердің тұлғалық келбеті туралы жан-жақты әрі мол мәлімет ала алады.

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшыларға, саясаттанушылар мен әдебиетшілерге, жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына, С. Асфендиаровтың бай ғылыми-шығармашылық мұрасымен танысуға ынта танытқан барша оқырман қауымға арналған.

УДК 070 ББК 76.01

ISBN 978-601-7317-85-0
ISBN 978-601-7317-86-7

© Әбжанов Х., Жүнісбаев А. құраст.
© «Ел-шежіре» ҚҚ., 2014

ӘОЖ 94 (574)
КБЖ63.3(5Қаз)
К31

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атыгаев, Қ.С. Алдажұманов, Т.Ә. Нұрпейісов,
Д.А. Рахымқұлов

Құрастырғандар:

С. О. Смағұлова, тарих ғылымдарының докторы;
Г.Ж. Өскембаева, тарих ғылымдарының кандидаты

К 31 Кеңес Нұрпейіс. Шығармалар жинағы

Құраст.: С.О.Смағұлова, Г.Ж. Өскембаева. - Алматы:
«Елтаным баспасы», 2015. - 344 бет + 16 бет суретті жапсырма.
ISBN 978-601-7348-68-7

Кітапта тарихшы ғалым, академик Кеңес Нұрпейістің мерзімді баспасөз беттеріне жарық көрген мақалалары мен ғылыми конференцияларда баяндалған еңбектері топтастырылып отыр. Автордың еңбектерінде тарих ғылымында өзекті болған XX ғасырдағы ұлт зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі, 1916 ж. ұлт-азаттық қозғалыс барысы, аштық, қуғын-сүргін, тұлғатану және т.б. мәселелер көтерілген.

Сатылым бағасы - 1600 теңге

Жинақ гуманитарлық ғылымдар саласы мамандарына, жоғары оқу орындарының студенттері, магистранттары мен оқытушыларына, сондай-ақ, көпшілік оқырман қауымға арналған.

ӘОЖ 94 (574) КБЖ 63.3 (5 Қаз)

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы

Тарих және этнология институты, 2015

ISBN 978-601-7348-68-7 © Құраст. Смағұлова С, Өскембаева Г, 2015

УДК 355/359
ББК 63.3 (2) 622
Е34

*Рекомендовано в печать Ученым советом
Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова*

Редакционный совет:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смағұлова,
Н.А. Атыгаев, К.С. Алдажұманов, Д.А. Рахымқұлов

Подготовили к изданию:

К.К. Нурумбетова, Ж.Ж. Несипбаева, А.А. Оралова,
Г.У. Орынбаева, А.Н. Конакбаева

Н.Е. Едыгенов

**Е 34 Участие казахстанцев в партизанском движении в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны / Едыгенов Нури. Повт. изд. - Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. - 192 стр.
ISBN 978-601-7398-79-3**

В книге на фактическом материале показывается участие казахстанцев в организации всенародной партизанской борьбы, развернувшейся под руководством Коммунистической партии на временно оккупированной врагом территории Советской Белоруссии в годы Великой Отечественной войны. В этой борьбе особенно ярко проявились советский патриотизм и дружба народов СССР.

Сатылым бағасы - 1500 теңге

Читатели познакомятся со многими неизвестными до сего времени именами своих земляков, которые героически сражались с гитлеровскими оккупантами до полного изгнания их с территории Советской Белоруссии.

Книга представляет интерес для историков, пропагандистов, учителей школ, а также широкого круга читателей.

ISBN 978-601-7398-79-3

УДК 355/359 ББК63.3(2)622

© Едыгенов Н.Е., 1972

©Издательство «НАУКА» Казахской ССР, 1972

© Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2015

Сатылым бағасы - 1500 теңге

рет ғылыми айналымға тартылып, қатаң хронологиялық тәртіпте келтірілген. Бұл құжаттар соғыс жылдары еліміздің облыстары мен аймақтарында жүргізілген жаппай мобилизациялау науқаны, оны жүзеге асыру барысы, ұлттық әскери құрамаларды жасақтау, өнеркәсіп пен өндіріс орындарының соғыс жағдайына көшірілуі, Қазақстанға жер аударылған халықтардың шаруашылық орналасуы, олардың тұрмыстық жағдайы, республика халқының майданға және Қызыл әскерге көмек көрсетуі, әйелдердің ауыр жұмысқа тартылуы, ашаршылықтың етек жаюы сынды мәселелер туралы мол мәлімет бере алады.

Жинақ Ұлы Отан соғысы тарихын зерттеуші мамандар мен тарихшыларға, ЖОО оқытушыларына, студенттеріне, магистранттары мен докторанттарына, көпшілік оқырманға арналған.

ISBN 978-601-7348-
ISBN 978-601-7348-

Сатылым бағасы - 1500 теңге

статьи, написанные ученым, в разные периоды жизни и отражающие многообразие научных интересов Рамазан Бимашевича Сулейменова. Большинство произведений, выпущенные не большим тиражом к сегодняшнему дню стали библиографической редкостью.

Составители:

к.и.н. С.А. Асанова, А.Н. Конкабаева

ISBN 978-601-7348-86-1 ISBN 978-601-7348-85-4
ISBN 978-601-7348-86-1 ISBN 978-601-7348-85-4

УДК 94 (574) ББК 63.3 (5 Каз)
© Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2015

ӘОЖ 94 (574)
КБЖ 63.3 (5 Каз)
С

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология
институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атығаев, Қ.С. Алдажұманов, А.Ә. Жүнісбаев

Құрастырғандар:

А.Ә. Жүнісбаев (жауапты), Г.Ж. Өскембаева, С.Ә. Асанова,
Қ.К. Қожаханова, А.Т. Саурықова

С «Соғыс. Халық. Жеңіс». Құжаттар мен материалдар
жинағы (1941-1945 жж.). Том 1. / т.ғ.к. Қ.С. Алдажұмановтың
редакциясымен. - Алматы: «Елтаным баспасы», 2015. - 224 бет.
ISBN 978-601-7348- ISBN 978-601-7348-

Көпшілік оқырман қауымның назарына ұсынылып отырған
«Соғыс. Халық. Жеңіс» атты құжаттар мен материалдар
жинағы Ұлы Жеңістің 70-жылдық мерейтойына арналған.
Жинақтың деректік базасын «Кенес Одағының Ұлы Отан
соғысы жылдарындағы Қазақстан. 1941-1945 жж.» атты ғылыми
жобаның аясында 2014 жылдың аяғында - 2015 жылдың басында
жүзеге асырылған кешенді ғылыми экспедицияның нәтижесінде
14 мұрағаттан жинақталған құжаттар мен материалдар құрайды.
Жинаққа енген 80-нен астам құжаттың басым көпшілігі алғаш

ӘОЖ 94 (574) КБЖ
63.3 (5 Каз)

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2015

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
С 89

Рекомендовано в печать Ученым советом
Института истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова

Редакционный совет:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, К.С. Алдажуманов, Д.А. Рахымкулов
Сулейменов Р.Б.

С 89 Избранные труды / Р.Б. Сулейменов. Т. 1. - Алматы: Изд-
во «Елтаным», 2015. - 336 стр.

Настоящее издание продолжает публикацию наиболее
значимых работ казахстанских ученых, составляющих гордость
отечественной историографии XX века. Сохранение имен
ученых, внесших большой вклад в развитие казахстанской
исторической науки, способствует установлению преемствен-
ности между поколениями научной элиты формирует фундамен-
т, на котором строится здание национальной исторической школы.
Среди них достойное место занимает научное наследие академика
Р.Б. Сулейменова. В двухтомник произведений ученого вошли
исследования, посвященные жизни деятельности выдающихся
представителей казахской элиты: Аблай хана, Ч. Валиханова, С.
Асфендиярова, Т. Жургенева. Во второй том вошли избранные

Сатылым бағасы - 340 теңге

историософского знания.

Издание адресовано специалистам, исследователям, преподавателям и студентам, а также всем, кто интересуется проблемами методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана.

ISBN 978-601-7348-80-9

УДК 94(574)
ББК 63.3(5Қаз)
И 90

Рекомендовано:

Ученым советом Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (председатель, ответ.редактор), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, Д.А. Рахимкулов, К.Ш. Алимгазинов,
Г.С. Жугенбаева

Составитель:

к.и.н. Ж.Ж. Несипбаева

И90 История Казахстана: новый взгляд: Сборник материалов методологических семинаров №2 Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова за 2014 г.). - Алматы: «Издательство Елтаным», 2014-72 стр.

ISBN 978-601-7348-80-9

Сборник содержит материалы выступлений докладчиков на методологических семинарах Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК. Материалы представлены в хронологической последовательности проведения мероприятий за 2014 г., освещают итоги проведенной научной работы по выполнению приоритетных программ исследований Института, акцентируют внимание на актуальных проблемах изучения национальной истории, в русле современных парадигм

УДК 94(574)

ББК 63.3(5Қаз)

©ИИЭим ЧЧПалиханова.2014

Сатылым бағасы - 1500 теңге

ұлттық тарих», «Әділет» қоғамына - 25 жыл», «Қазақ мемлекеттілігінің тарихы (ХІҮ-ХҮІІғғ)», «Ақжан-өл-Машани мұрасы және ұлттық ғылыми зерде», «Тереңіміз еді ғой теңіз дерлік...», «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі - Мәңгілік елдің ұлы тарихы» атты жинақталған конференциялар мен дөңгелек үстел материалдары ұсынылып отыр.

Басылым Қазақстан тарихын зерттеуші мамандарға, магистранттарға, студенттерге сонымен қатар ұлт тарихына деген қызығушылық танытқан көпшілікке арналған.

УДК 94(574)(063)
ББК 63.3 (5Қаз)
Е40

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының
Ғылыми кеңесі ұсынған

Редакциялық алқа:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атыгаев, Д.А. Рақымқұлов

Құрастырушылар:

З.Б. Байжұманова, А.Ә. Жүнісбаев, А.Т. Саурыкова,
А. Нұрманова

Е40 II-ші НҮСПБЕКОВ ОҚУЛАРЫ. Алматы қ., 22-26 желтоқсан 2014 ж. - Алматы: «Елтаным баспасы», 2014-304 б.

ISBN 978-601-7348-82-3

Жинаққа Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында II-ші А. Нұсипбеков оқулары аясында өткен «Академик А. Нұсипбеков және «Қазақ тарихы» академиялық басылымдарын даярлау тәжірибесі», «Тарих ғылымы жас ғалымдардың үлесі мен рөлі», «Санжар Асфендияров және

УДК 94(574)(063)

ББК 63.3 (5Қаз)

Е40

ISBN 978-601-7348-82-3

© ИИЭ им Ч. Ч. Валиханова. 2014

Сатылым бағасы - 2000 теңге

и переселенческой политики царизма в Казахстане, территориально-хозяйственного устройства, колонизации аула.

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)

ISBN 978-601-7348-96-0

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
Б 42

Рекомендовано в печать Ученым советом
Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

Редакционный совет:
Х.М. Абжанов (ответственный редактор),
С.О. Смагулова, Н.А. Атыгаев, А.А. Джунисбаев

Составители:
к.и.н. А.С. Уалтаева, А.Т. Саурыкова

Б 42 Бегежан Сулейменов. Избранные труды.
Повт.изд. -Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. 408 с.

ISBN 978-601-7348-96-0

Предлагаемое издание публикуется в рамках издаваемых наиболее значимых работ казахстанских историков, составляющих гордость отечественной историографии, чьи имена и наследие должны быть сохранены для потомков. Среди них ярким примером казахстанского патриотизма является научное наследие Бегежана Сулейменовича Сулейменова.

В первый том произведений историка вошли исследования, посвященные истории аграрных отношений, анализу аграрной

© Издательство Академии наук Казахской ССР, 1963
© Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2015

Сатылым бағасы - 2000 теңге

ISBN 978-601-7348-93-9 (Т. 2)
ISBN 978-601-7348-85-4

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
С 89

Рекомендовано в печать Ученым советом
Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

Редакционный совет:
Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, К.С. Алдажуманов, Д.А. Рахымкулов

Составители:
к.и.н. С.А. Асанова, А.Н. Конкабаева

Сулейменов Р.Б.
С 89 Избранные труды / Р.Б. Сулейменов. Т. 2. - Алматы:
Изд-во «Елтаным», 2015. - 360 стр.

ISBN 978-601-7348-85-4
ISBN 978-601-7348-93-9

Второй том избранных трудов Р.Б. Сулейменова состоит из статей, написанных ученым в разные периоды жизни и отражающие многообразие научных интересов Рамазан Бимашевича Сулейменова. Большинство из них, выпущенные небольшим, тиражом к сегодняшнему дню представляют библиографическую редкость.

УДК 94 (574) ББК 63.3
(5 Каз)

© Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2015

Сатылым бағасы - 2000 теңге

мных событий, ему есть что рассказать, и он рассказывает о них естественно, искренне, не скрывая своих эмоций и своих чувств. Его могут упрекнуть в излишней, как покажется, субъективности оценок известных деятелей, оставивших свой след в истории, а также целого ряда фактов, будто бы уже устоявшихся и неопровержимых. Но он, автор, имеет право на свой взгляд, на выражение собственной жизненной позиции. Тем и интересна эта книга.

УДК 94 (574) (093)
ББК 63.3 (5ВД)

ISBN 978-601-7348-98-4

УДК 94 (574) (093)
ББК 63.3 (5Каз)
Т 82

Рекомендовано в печать Ученым советом
Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
Редакционный совет:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, К.С. Алдажуманов, Д.А. Рахымкулов

Т 82 Б.А. Тулепбаев. Великие созидания и крушения в XX веке (Мемуары) / - Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. - 336 с.

ISBN 978-601-7348-98-4

Предлагаемая широкому кругу читателей книга хотя и названа мемуарами, однако она далеко выходит за пределы этого жанра, поскольку очень уж тесно переплетены в ней судьба автора с судьбами многих его современников, с судьбой страны. Книга представляет собой своеобразное сочетание научного анализа происшедших и происходящих событий, их причин и следствий с личными воспоминаниями и оценками.

Автор - Байдабек Ахмедович Тулепбаев, крупный ученый-историк, государственный и общественный деятель, участник Великой Отечественной войны, которую он прошел, что называется, от звонка до звонка. Не только как свидетелю, но и зачастую как активному участнику многих исторически значи-

© Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2015

Сатылым бағасы - 2000 теңге

героической истории казахского народа, казахстанцев в тылу, связи фронта и тыла. Фон, сопутствующий содержанию и концептуальным основам монографии, является свидетельством того времени, когда вся жизнь советского государства и общества регулировалась организационными и идеологическими установками КПСС.

Книга предназначена массовому читателю, в особенности тем, кто интересуется эволюцией отечественной историографии советского периода.

УДК 355/359
ББК 63.3 (5Каз) 622.78
ISBN 978-601-7849-00-9 - (Т. 1)
ISBN 978-601-7348-99-1 - (общ)

УДК 355/359
ББК 63.3 (5Каз) 622.78
К 59

Рекомендовано в печать Ученым советом
Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

Редакционный совет:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор),
С.О. Смагулова, Н.А. Атыгаев, А.А. Жунисбаев

Составитель:
к.и.н., доцент З.М. Толенова

Козыбаев М.К. К 59 Избранные труды. - Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015.

ISBN 978-601-7348-99-1 Т. 1.-456 с.

ISBN 978-601-7849-00-9

Монография выдающегося ученого и организатора науки, академика Национальной академии наук Республики Казахстан М.М. Козыбаева посвящена истории республики периода Великой Отечественной войны Советского Союза. В ней на основе новых, в 60-70 гг. XX в. во многом закрытых и недоступных большинству исследователей материалов впервые воссоздана история Казахстана военного времени. Материалы и содержание книги свидетельствуют о самоотверженной

© Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2015

Сатылым бағасы - 2000 теңге

УДК 355/359
ББК 63.3 (5Каз) 622.78
ISBN 978-601-7849-01-6 - (Т. 2)
ISBN 978-601-7348-99-1 - (общ)

УДК 355/359
ББК 63.3 (5Каз) 622.78
К 59

Рекомендовано в печать Ученым советом
Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

Редакционный совет:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, А.А. Жунисбаев

Составитель:

к.и.н., доцент З.М. Толенова

К 59 **Козыбаев М.К.** Избранные труды. В двух томах. -
Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. Т. 2. - 304 с.
ISBN 978-601-7348-99-1
ISBN 978-601-7849-00-9

В монографию включены исследования, выполненные после 1985 г. В них прослеживаются традиционные проблемы истории Казахстана с точки зрения новых подходов. Значительную часть занимают материалы, посвященные участию народов Казахстана и других республик в Великой Отечественной войне. Рассматриваются также проблемы, связанные с присоединением Казахстана к России, Октябрьской революцией, гражданской войной, коллективизацией, индустриализацией и т. д.

Для историков, преподавателей и студентов вузов, пропагандистов.

©Козыбаев М.К., 1991 © Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2015

Сатылым бағасы - 2000 теңге

еңбекте қазақ даласында XV-XVII ғғ. салтанат құрған Қазақ хандығы тарихының түрлі ғылыми мәселелері қарастырылады. Бірінші бөлім Қазақ хандығы бойынша дерек көздерді зерттеуге, екінші бөлім хандықтың саяси тарихы мен зерттеу методологиясына, үшінші бөлім қазақ мемлекетін басқарған тарихи тұлғаларға, төртінші бөлім Қазақ хандығының әлемдік тарихтағы үдерістері рөліне арналған, соңғы бөлімде автордың ғылыми рецензиялары берілген.

Басылым кәсіби тарихшылар мен ортағасырлық Қазақстан тарихына қызығушылық танытатын көпшілік қауымға арналған.

ISBN 978-601-7849-05-4

УДК 94(574)
ББК 63.3 (5 Қаз)
А92

*Кітап Қазақ хандығының 550-жылдығына орай Алматы қаласы
Мәдениет басқармасының тапсырысымен жарық көрді*

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алкасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), А.О. Қырықбаев,
Ғ. Өтелбайұлы, Е.Қ. Әуезов, А.Ж. Сыдықов, С.Ө. Смагулова,
К.Ө. Торланбаева, Қ. Өскенбай, А.П. Ермұхамедова

Пікір жазғандар:

ҚР ҰҒА академигі, профессор Б.Е. Көмеков,
тарих ғылымдарының кандидаты, профессор А.И. Исин

Атыгаев Н.Ә.

А 92 **Қазақ хандығы тарих тоқынында. Очерктер / Н.Ә. Атыгаев.**
– Алматы: «Елтаным баспасы», 2015. – 384 бет + 16 бет суретті жапсырма.
ISBN 978-601-7849-05-4

Кітап қазақ халқының ортағасырлық ұлттық мемлекеті – Қазақ хандығының тарихына арналып, оның құрылуының 550-жылдығына орай шығып отыр. Бес бөлімнен тұратын

УДК 94(574)
ББК 63.3 (5 Қаз)

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2015
© Атыгаев Н.Ә., 2015

Басуға 22.09. 2016 қол қойылды

Шартты баспа табағы –13

Офсеттік басылым

Таралымы 500 дана.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы

Тарих және этнология институты, «Отан тарихы»
журналының редакциясында басылды

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28